

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2024 № 1 (175)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар, науковий редактор

В. В. Шуміло

Випускові редактори

К. Г. Борисенко,
С. Р. Молочко, С. А. Токарев

Редакційна рада

Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, А. Католик, С. Л. Лаєвський,
Р. В. Маньковська, Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва,
О. П. Реєнт, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій,
О. С. Шеремет, С. В. Шумило

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, П. Кролл, Т. Льюнгрен,
Є. М. Луняк, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Є. Остапчук, А. М. Острияко, В. М. Пекарчук,
С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова,
О. Є. Черненко, Д. Чижмеджигєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**
Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2023–2024 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2024 № 1 (175)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary, Scientific Editor

V. Shumilo

Technical Editors

K. Borysenko,
S. Molochko, S. Tokariev

Editorial Council

H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, A. Katolyk, S. Laievskiy, R. Mankovska, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, P. Kroll, T. Lönngren, E. Lunyak, S. Liashko,
O. Mavrin, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets, O. Prigarin,
O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko, D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta,
K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2023–2024

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chenihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2024

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Луцай Ю.</i> Русь на сторінках книги Марко Поло	5
<i>Келембет С.</i> Князі Мстиславські та їх сіверські володіння в XV ст.	18
<i>Пилипенко В.</i> Українське козацтво в «Хроніці» Веспасіяна Коховського: від особистого досвіду до державної пропаганди	32
<i>Дятлов В., Мицик Ю., Павленко С.</i> Початки гетьманування Івана Мазепи у висвітленні німецької хроніки «Театр Європи»	39
<i>Петренко І., Сірій О., Михайлюк Ю.</i> Судова справа писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського	47
<i>Сердюк І.</i> Генеральний опис 1765–1769 рр. як інструмент камералізму та інкорпорації Гетьманщини	54

Історія міст і сіл

<i>Дорохіна Т., Кнуренко Д.</i> Чернігівський хлібозавод № 2: історія та сучасність	60
---	----

Церковна старовина

<i>Нікітенко М.</i> Печери Київської лаври як «райські річки» і «вогняна річка» Страшного суду	69
<i>Май-Борода М.</i> Рукописне Євангеліє 1581 р. із Сучави в колекції Чернігівського історичного музею	77
<i>Травкіна О.</i> Борисоглібський собор м. Чернігова у 1618–1648 рр. (до 900-річчя Борисоглібського собору)	85
<i>Данилець Ю.</i> Створення та діяльність православних братств і товариств на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині (1920–1930-ті рр.)	96

Мовою документів

<i>Монич О.</i> Археографічний огляд репрезентованих і публікація нових джерел з історії Буковецького монастиря 1738–1810 рр. (за фондovими зібраннями Державного архіву Закарпатської області)	104
<i>Шумило С.</i> Невідомі ефіопські листи ієросхимонаха Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р. з архіву Андріївського скиту на Афоні	122

Розвідки

<i>Доценко В., Виговський М., Жолоб М.</i> Грецька етнічна меншина в новітньому історіографічному дискурсі	142
<i>Курач С.</i> Музейний світ Світлани Ключник	148

Літературознавчі студії

<i>Пашко О.</i> «...я не трачу надії потрапити якось до Києва»: україномовні автобіографії Ієремії Айзенштока (1931, 1946, 1949, 1975)	154
--	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

<i>Гейда О., Демченко Т.</i> Рецензія : «...Зламав одні, ростити інші крила...» // Михайло Могіляньський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941 / Упорядк. та передм. В. Сергієнко. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2023. 496 с., фотоіл.	171
---	-----

CONTENT

Into the depths of centuries

<i>Lushchay Yu.</i> Rus' on pages of the Marco Polo's book	5
<i>Kelembet S.</i> The princes of Mstislavl and their Siverian possessions in the 15 th c.	18
<i>Pylypenko V.</i> Ukrainian Cossacks in "Chronicle" of Vespasian Kohovsky: from personal experience to state propaganda	32
<i>Dyatlov V., Mytsyk Yu., Pavlenko S.</i> The beginnings of Ivan Mazepa's Hetmanate in the coverage of the German chronicle "Theatre of Europe"	39
<i>Petrenko I., Siry O., Mykhailiuk Yu.</i> The court case of the scribe of the Hrun hundred of the Gadyach regiment Yakov Chemkalskyi	47
<i>Serdiuk I.</i> General description of 1765–1769 as a tool of cameralism and incorporation of the Hetmanate	54

The history of cities and villages

<i>Dorokhina T., Knurenko D.</i> Chernihiv bread factory № 2: history and present	60
---	----

Church antiquities

<i>Nikitenko M.</i> Caves of the Kyiv Lavra such as "rivers of paradise" and "river of fire" of the Last Judgment	69
<i>Mai-Boroda M.</i> Handwritten Gospel of 1581 from Suceava in the collection of the Chernihiv historical museum	77
<i>Travkina O.</i> Borisoglib cathedral of Chernihiv in 1618–1648 (to the 900th anniversary of the Borisoglib cathedral)	85
<i>Danylets I.</i> Creation and activity of Orthodox brotherhoods and societies in Pidkarpatska Rus and Eastern Slovakia (1920s–1930s)	96

The language of documents

<i>Monych O.</i> Archeographic review of the represented and publication of new sources on the history of Bukovetsky monastery 1738–1810 (according to the stock collections of the State Archive of Zakarpattia region)	104
<i>Shumylo S.</i> Unknown Ethiopian letters of Hieroschimonk Anthony (Bulatovich) for March-October 1911 from the archive of St Andrew's Skete on Mount Athos	122

Explorations

<i>Dotsenko V., Vyhovskiy M., Zholob M.</i> Greek ethnic minority in the latest historiographical discourse	142
<i>Kurach S.</i> Museum world of Svitlana Kliuchnyk	148

Literary studies

<i>Pashko O.</i> "...I'm not loosing hope of getting to Kyiv somehow": Ukrainian-language autobiographies of Iieremiia Aizenshtok (1931, 1946, 1949, 1975)	154
--	-----

Reviews. Overview. Annotations

<i>Heyda O., Demchenko T.</i> Review: "...Broke one wing and grew another...": Mykhailo Mohyliansky. Correspondence with Natalia Polonska-Vasylenko. 1929–1941 / Comp. and ed. by V. Serhiyenko. Kharkiv: LLC "Publishing house «Human rights»", 2023. 496 p., photo-illustrated.	171
--	-----

РУСЬ НА СТОРІНКАХ КНИГИ МАРКО ПОЛО¹

DOI: 0.58407/litopis.240101

© Ю. Лушай, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8070-6017>

Мета статті – дослідити життя населення Русі, зображене в різних редакціях книги Марко Поло та в порівнянні з даними інших джерел. Використані науково-історичні **методи**: принципи наукового об'єктивізму, комплексності, системності та історизму, порівняльно-історичного аналізу. **Новизна**: зроблено спробу докладніше дослідити всі відомості про Русь у книзі Марко Поло в залежності від редакцій джерела, у тому числі в службовій частині книги, географічних даних тощо, а також розширення автором статті гіпотез, які наводилися в інших його роботах. **Висновки**: у книзі Марко Поло показується в цілому реальна картина життя населення Русі XIII–XIV ст. у порівнянні з відомостями інших джерел, але місцями прикрашена з долею перебільшення.

Ключові слова: Русь, пізнє середньовіччя, дорожні записки, манускрипт Зелада, побутова історія, гілка, істьяба, братчина.

Венеціанський мандрівник і дипломат Марко Поло залишив по собі цікаві дорожні записки, довкола яких досі точаться суперечки. Його книга відома за багатьма рукописами, витримала чимало видань і була перекладена різними мовами. Вона була довгий час джерелом для укладачів географічних карт (у тому числі, для Каталонського атласу світу 1375 р.) і мореплавців (наприклад, нею користувався Христофор Колумб). Для дослідників давньоруської історії будуть важливими наявні в книзі Марко Поло дані про Русь. Зарубіжні автори торкалися цієї теми як у конкретних роботах із висвітлення давньоруської історії, так і в загальному розгляді дорожніх записок венеціанця (Дж. Герріот, П. Пелліо, С. Мунд, Ж. Ришар, Л. Бергрін та інші)². Але змістовного аналізу ще не було, деякі теми мало розкриті чи зовсім не прокоментовані. Основним джерелом цього дослідження є повна редакція книги (манускрипт Z). Крім цієї редакції, використовуються ще деякі варіанти книги та інші джерела, у тому числі дорожні записки та давньоруські літописи. Важливо порівняти вміщені в них відомості для отримання цілісної картини життя давньоруського населення та довести правдивість чи сумнівність інформації Марко Поло. Спочатку варто пояснити, на яких редакціях ґрунтується це дослідження, а потім перейти до аналізу самого тексту книги про Русь.

Марко Поло (1254–1324) – виходець із венеціанського роду купців і дипломатів, син Ніколо та племінник Матвія Поло. Був дипломатом і послом Персії, Китаю та Індії, перебував на службі в монгольського хана у 70–90-х рр. XIII ст., залишивши після себе дорож-

¹ Під час прочитання цієї статті слід урахувати напрацювання Д. Наливайка (Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 63–66) та О. Кудрявцева (Кудрявцев О. От средневековых описаний Руси к ренессансным: картины русской жизни у Марко Поло и его продолжателя. У истоков и источников: на международных и междисциплинарных путях. Юбилейный сборник в честь Александра Васильевича Назаренко. Москва: Центр гуманитарных инициатив, 2019. С. 218–232). Через Широку війну, що почалася 24 лютого 2022 р., не вдалося переробити цю статтю.

² Бергрін Л. Марко Поло. От Венеции до Ксанаду. Москва, 2011; Herriott J. Folklore from Marco Polo: Russia. *California folklore quarterly*. 1944. Vol. 3. № 4; Pelliot P. Notes on Marco Polo. Paris, 1963. T. II; Mund S. Travel accounts as early sources of knowledge about Russia in Medieval Western Europe from the mid-13th to the early 15th c. *The Medieval history journal*. 2002. Vol. 5. № 1. P. 103–120; Mund S. Orbis Russiarum: Genese et developpement de la representation du monde «russe» en Occident à la Renaissance (Travaux d'Humanisme et Renaissance). Geneve: Droz, 2003. 598 p.; Mund S. Constitution et diffusion d'un savoir occidental sur le monde «russe» au Moyen Age (fin Xe – milieu XVe siecle). *Le Moyen Age*. 2004. T. CX. Vol. 2. P. 275–314; Vol. 3. P. 539–593; Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant. Sur les chapitres oubliés du Devisement du monde. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 2007. Vol. 151. № 4. P. 1489–1504.

ні нотатки³. Книга Марко Поло мала різні назви – «Книга про різноманітність світу», «Книга чудес світу» та просто «Книга Марко Поло»⁴. До нас вона дійшла в багатьох редакціях – відомо 150 списків і фрагментів⁵. На думку дослідників, важливими є три давні її екземпляри: 1) франко-італійський текст (манускрипт F); 2) італійський варіант Дж. Рамузіо (манускрипт R); 3) латинський текст Ф. Зелада (манускрипт Z)⁶. Манускрипт F написаний Рустичано з Пізи наприкінці XIII ст. за розповіддю Марко Поло старофранцузькою мовою з вкрапленнями італійських слів (тому деякі дослідники цей варіант книги називають франко-італійським). Він знаходиться в Паризькій Національній бібліотеці⁷. Уперше виданий 1824 р. Паризьким географічним товариством. Манускрипт R є італійським варіантом Дж. Рамузіо з невідомого рукопису⁸ (уперше опублікований у 1559 р.⁹).

Манускрипти Z і Z1 на сьогодні є повними варіантами книги Марко Поло. У 1927 р. Л. Бенедетто в Амброзійській бібліотеці в Мілані (Італія) знайшов латинську копію книги Марко Поло (манускрипт Z1) у зібранні кардинала Ф. Зелада, що була зроблена для І. Толальдо в 1795 р.¹⁰ У 1928 р. Л. Бенедетто видав цей варіант із копіями з інших редакцій¹¹, а в 1932 р. зробив переклад італійською мовою¹². А. Річчі переклав видання 1928 р. англійською мовою та опублікував у 1931 р.¹³ Наприкінці 1932 р. П. Девідом у бібліотеці Толедського собору в Іспанії серед книг Ф. Зелада був знайдений ще один рукопис книги (манускрипт Z), на поч. 1933 р. вдалося зробити фотографії цього варіанта. Рукопис представляє собою латинський текст, датований кінцем XIV – поч. XV ст.¹⁴ А. Моул і П. Пелліо в 1938 р. цей текст опублікували¹⁵ з англomовним перекладом¹⁶ (являє собою комбінований переклад, що враховує інші тексти, які приписують Марко Поло). Неодноразово манускрипт Зелада повністю перекладали різними мовами, окрім вищезгаданих англійської та італійської, також французькою, угорською, сербською та ін.¹⁷ Українського перекладу ані повного тексту, ані тієї частини, що стосується опису Русі, на сьогодні немає. Є лише кілька уривків, поданих Д. Наливайком у загальній монографії «Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.»¹⁸, із оглядовим аналізом їх змісту. Але автор послуговується не оригіналом, а його польським перекладом¹⁹. Російською мовою повний переклад цієї редакції книги також не був здійснений, наявний лише частковий переклад розділу про Русь, виданий 2006 р.²⁰

У чотирьох згаданих редакціях (F, R, Z, Z1) у наявності є розділ про Русь. Із них у манускрипті R знаходиться найменший за обсягом розділ, а в Z і Z1 – найбільший. Протягом XX – поч. XXI ст. у Східній Європі популярним є переклад 80-х рр. XIX ст. манускрипта F російською мовою І. Мінаєва, виданий тільки в 1902 р. та перевиданий у 1940 і

³ З біографією Марко Поло можна ознайомитися з останніх робіт: Гаркавец А. Марко Поло по прозвищу Миллион и его «Книга о разнообразии мира». *Золотоордынское обозрение*. 2017. Т. 5. № 3. С. 522–565; Нечаев С. Марко Поло. Москва, 2013; Юрченко А. Книга Марко Поло: записки путешественника или имперская космография. Санкт-Петербург, 2007.

⁴ Нечаев С. Марко Поло... С. 219–220.

⁵ Marco Polo. The description of the World / Ed. by A. Moule, P. Pelliot. London, 1938. Т. I. P. 509–516; Mund S. Constitution et diffusion d'un savoir occidental... Vol. 3. P. 577.

⁶ Marco Polo. The description of the World... P. 41.

⁷ Магидович И. Вступительная статья, примечания редактора. *Книга Марко Поло*. Москва, 1955. С. 32.

⁸ Marco Polo. The description of the World... P. 44.

⁹ Ramusio G. Secondo volumine delle navigationi et viaggi. Venetia, 1559. Т. II.

¹⁰ Herriott J. The «Lost» Toledo manuscript of Marco Polo. *Speculum*. 1937. Vol. 12. № 4. P. 463; Herriott J. The Zela-da manuscript of Marco Polo. *Geographical Review*. 1939. Vol. 29. № 1. P. 172.

¹¹ Marco Polo. Il Milione / A cura di L.F. Benedetto. Firenze, 1928.

¹² Il libro di messer Marco Polo / Ricostruito criticamente e per la prima volta integralmente tradotto in lingua italiana da L.F. Benedetto. Milano, 1932.

¹³ The travels of Marco Polo / Trans. of A. Ricci. London, 1931.

¹⁴ Харт Г. Венецианец Марко Поло. Москва, 1956. С. 298; Marco Polo. The description of the World... Т. I. P. 47.

¹⁵ Ibid. Т. II.

¹⁶ Ibid. Т. I.

¹⁷ Marco Polo. La description du monde / Ed. L. Hambis. Paris, 1955; Marco Polo. Utazásai / Fordította V. Endre. Budapest, 2003; Марко Поло. Миллион / Под ред. А. Узелац, Београд: Утопија, 2011.

¹⁸ Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 1998. С. 63–66. Друге видання монографії було доповнене розділами «Петрарка й Боккаччо в давній українській літературі», «Станіслав Оріховський як український латиноамериканський письменник Відродження» та ін., проте розділ про Марко Поло та його опис Русі залишився без змін (Наливайко Д. Україна очима Заходу. Київ: Грамота, 2008. С. 76–78). У бібліографічному покажчику «Україна і українці очима світу», виданому Національною бібліотекою України імені Ярослава Мудрого, серед робіт, присвячених Марко Поло та його опису Русі, вказана лише монографія Д. Наливайка 2008 р. та подано уривок із неї (див.: Україна і українці очима світу : бібліогр. покажч. / НІБУ; упоряд.: О.І. Білик, К.М. Науменко; літ. ред. О.І. Бохан; наук. ред. В.О. Кононенко. Київ, 2018. С. 84). Отже, переклад на українську мову «Книги чудес світу» великого венеціанця залишається все ще актуальним.

¹⁹ Polo Marco. *Opisanie świata*. Warszawa, 1975. S. 352, 361–364.

²⁰ Книга странствий / Пер. с лат. и ст.-фр., сост. статьи и ком. Н. Горелова. Санкт-Петербург, 2006. С. 207–210.

1955 рр.²¹ Але до 20–30-х рр. ХХ ст. уже була відома більш повна редакція книги Марко Поло – манускрипт Зелада (Z і Z1). У вступній статті до книги Марко Поло 1955 р. згадуються видання Л. Бенедетто й А. Річчі, але нового перекладу повної редакції не було зроблено²². На Заході навпаки: після появи повної редакції історики інтенсивно досліджують свідчення із цього рукопису²³. Відносно відомостей у книзі про Русь: західні дослідники більше займались описом і лишили мало коментарів, не зіставивши інформацію з даними літописів та інших джерел²⁴.

Деякими дослідниками було порушено багато питань навколо книги Марко Поло. Особливо були сумніви в достовірності відомостей щодо поїздки до Китаю²⁵. Їм заперечувала низка дослідників із детальною аргументацією²⁶. Однак існує ще одне питання – звідки Марко Поло міг отримати такі значні відомості про Русь? Якщо врахувати, що на Русі він не був, а лише на території її сусідів. Історики Дж. Герріот і С. Мунд вважають, що він міг отримати відомості як від своїх родичів, які їздили в район р. Волги, так і на основі власних спогадів²⁷. На думку А. Соловйова, Марко Поло написав розділ про Русь із розповідей батька та дядька, які довго проживали в Криму²⁸. Д. Росс указував, що Марко Поло не був на Русі, а всі ті відомості взяті з інших рук²⁹. Ф. Вуд погоджувалась із тим, що такі детальні дані про Русь не могли бути вигаданими³⁰. Ж. Рішар припускає, що після завершення написання книги Марко Поло зібрав нову інформацію, яка була основана на свідченнях торговців Півночі³¹. Л. Бергрін упевнений, що можливими інформаторами були торговці та купці³². Версія Ж. Рішара є найбільш вагомю. Використані джерела інформації про цей регіон у книзі Марко Поло залишаються невідомими. Однак, як правильно оцінював Г. Харт, відомості про звичаї Русі цікаві, містять як правдиві, так і хибні дані³³. Цілком даремно С. Нечаєв у своїй праці не став розбирати відомості Марко Поло про Русь, напевно, засумнівавшись у їхній автентичності³⁴. А. Гаркавець узагалі вважає, що розділ про Русь був написаний у ХVІІІ ст., не наводячи тому доказів³⁵. Без текстологічних та інших аналізів оригіналів книги передчасно говорити про вставку до книги у ХVІІІ ст. Варіант Z дослідники датують кінцем ХІV – поч. ХV ст., а список R був виданий у 1559 р., а тому версія А. Гаркавця наразі не має підстав.

У цій статті проаналізовано відомості про Русь за повним варіантом – манускриптом Z. Для порівняння та доповнення залучено деякі інші редакції книги (Z1, F, R). Видання Л. Бенедетто латинського манускрипта Z1 нам недоступне, тому використовуємо англійський варіант перекладу від А. Річчі. Розгляд інформації про Русь ведеться відповідно до тексту повної редакції, але деякі дані зведено до тематично близьких відомостей для зручності аналізу.

²¹ Минаев И. Путешествие Марко Поло / Под ред. В. Бартольда. Санкт-Петербург, 1902; Марко Поло. Путешествие / Под ред. К. Кунина. Ленинград, 1940; Книга Марко Поло / Под ред. И. Магидовича. Москва, 1955.

²² Магидович И. Вступительная статья, примечания редактора... С. 38.

²³ Бергрин Л. Марко Поло...; Дреж Ж. Марко Поло и Шелковый путь. Москва, 2006; Харт Г. Венецианец Марко Поло...; Эрс Ж. Марко Поло. Ростов-на-Дону, 1998; Herriott J. The «Lost» Toledo manuscript...; Herriott J. The Zeland manuscript of Marco Polo...; Hudson G. Marco Polo. *The geographical journal*. 1954. Vol. 120. № 3. P. 299–311; Jackson P. Marco Polo and his «Travels». *Bulletin of the school of Oriental and African studies*. 1998. Vol. 61. № 1. P. 82–101; Moule A. Marco Polo: Il Milione by Luigi Foscolo Benedetto. *Bulletin of the school of Oriental studies*. 1928. Vol. 5. № 1. P. 173–175; Wood F. Did Marco Polo go to China? Colorado, 1996.

²⁴ Бергрин Л. Марко Поло... С. 371–374; Herriott J. Folklore from Marco Polo... P. 309–311; Mund S. Travel accounts as early sources of knowledge about Russia...; Mund S. Constitution et diffusion d'un savoir occidental... Vol. 2–3; Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant...

²⁵ Franke H. Sino-Western contacts under the Mongol empire. *Journal of the Hong Kong branch of the royal Asiatic society*. 1966. Vol. 6. P. 50; Haeger J. Marco Polo in China? Problems with internal evidence. *The Bulletin of Sung and Yuan studies*. 1978. Vol. 14. P. 22–30; Shusen Q. Je li Marko Polo došao u Kinu? *Povijesni prilozii*. 2001. Vol. 20. P. 131–142; Wood F. Did Marco Polo go to China?...

²⁶ Гаркавец А. Марко Поло по прозвищу Миллион... С. 532–536; Нечаев С. Марко Поло... С. 230–248; Jackson P. Marco Polo and his «Travels»... P. 82–101; Tucci U. Marco Polo: andò veramente in Cina? *Studi veneziani*. 1997. Vol. 33. P. 49–59; Vogel H. Marco Polo was in China: New evidence from currencies, sales and revenues. Leiden, 2012.

²⁷ Herriott J. Folklore from Marco Polo... P. 309; Mund S. Travel accounts as early sources of knowledge about Russia... P. 108–109.

²⁸ Соловьев А. Византийское имя России. *Византийский временник*. 1957. Т. XII. С. 139.

²⁹ Marco Polo. The description of the World... Т. I. P. 49.

³⁰ Wood F. Did Marco Polo go to China?... P. 47.

³¹ Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant... P. 1496.

³² Бергрин Л. Марко Поло... С. 373.

³³ Харт Г. Венецианец Марко Поло... С. 180.

³⁴ Нечаев С. Марко Поло... С. 173.

³⁵ Гаркавец А. Марко Поло по прозвищу Миллион... С. 553.

У манускрипті Z найменування Русі представлено як у вигляді «*Rossia, Rosia, Rosie*»³⁶, так і «*Russie, Rusia, Rusie*»³⁷. У редакціях R і F спостерігаємо тільки «*Rossia, Rosie*»³⁸. Форма назви з «*Ros-*» наявна в розділі про Русь книги Марко Поло, яке є грецьким варіантом найменування давньоруської держави. Спочатку грецькою воно виглядало як Ῥώς у константинопольського патріарха Фотія (IX ст.), а в латинському як *Rhos* згідно з Бертинськими анналами (839 р.)³⁹. Згодом набуло повного вигляду у візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (X ст.) – Ῥωσία⁴⁰. Візантійські автори через неправильне прочитання слів «князь Рош» замість «князь-глава» з біблійської Книги пророка Єзекиїля, через співзвучність наділили цією назвою Русь⁴¹. Із західноєвропейських середньовічних джерел форма назви з «*Ros-*» найбільше трапляється в італійських джерелах і пов'язане з грецьким впливом. Наприклад, у подорожніх записках італійських мандрівників Амброджо Контаріні та Йосафата Барбаро (XV ст.) можна знайти «*Rossia*»⁴².

Окрім варіанта з «*Ros-*», у назві розділу про Русь із манускрипта Z використовується також форма на «*Rus-*»: «Тут мовиться про провінцію Русія» (*hic naturatur de provincia Rusie*)⁴³, яка в перекладі англійською була замінена на «*Rosie*»⁴⁴. Також у двох главах поза розділом про Русь спостерігаються форми «*Rusia / Rusie*»⁴⁵. Варіант із «*Rus-*», яка переважно має вигляд «*Rus(s)ia*», є похідним від давньоруського Русь⁴⁶ і використовувалося західноєвропейськими авторами (наприклад, «*Russiae*» в Іоанна Плато Карпіні [XIII ст.], «*Russie*» у Гільбера Ланноа [XV ст.]⁴⁷).

Марко Поло описує Русь як велику провінцію (*Rossia est quedam maxima provincia*), що знаходилася на півночі (*tramontanam*). Вона доходила до самого моря-океану (*mare osceanum*; тобто Північний Льодовитий океан), де багато островів. У книзі повідомляється, що шлях із Русі в Норвегію (*Orecha*) недовгий, однак через мороз він складний⁴⁸. Письменник Гервасій Тільберійський (XIII ст.) також зазначав, що Русь на півночі межувала з Норвегією, але добиралися до неї морем⁴⁹. Додатково у варіанті R ідеться про те, що Русь була «поділена на безліч частин» (*divisa in molte parti*)⁵⁰.

На думку Марко Поло, Русь межувала з провінцією Лак (*Lac*), в якій є король, а жителі її є християнами та сарацинами. Вони торгували хутром і займалися ремеслами⁵¹. Щодо місцезнаходження провінції існують розбіжності. На думку Г. Юла, цією провінцією була Валахія, оскільки відбулося спотворення татарами назви *Blachia*, які не могли вимовити «*v*»⁵². За версією П. Пеллію, у Лак потрібно бачити лезгин – один із коренних народів Кавказу⁵³. Ж. Рішар розмістив Лак у двох місцях: на Балтійському узбережжі, при цьому дослідник змінив назву на Лат (*Lat*), щоб було близько до назви *Lettonie (Latvija)*⁵⁴; інший знаходиться в країні лезгин⁵⁵. У манускриптах Z і F також повідомлялося, що Лак разом із Руссю та іншими землями (*Z: Cumaniam, Alaniam, Lac, Mengiar, Çic, Gutiam, Gaçariam et partem Rusie*⁵⁶; *F: Rosie et Comanie et Alanie et Lac et Mengiar, et Zic, et Gucia et Gazarie*⁵⁷) був захоплений татарами. Куманія – країна половців, Аланія – країна алан, Менгіар – кра-

³⁶ Marco Polo. The description of the World... T. II. P. CXXIX, CXXXI.

³⁷ Ibid. P. CXXI, CXXIX.

³⁸ Ramusio G. Secondo volumine delle navigazioni et viaggi... P. 60b–60c; Recueil de voyages et de mémoires... P. 272–274.

³⁹ Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г. Москва, 2003. С. 5, 77–79.

⁴⁰ Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio / Ed. by Gy. Moravcsik, R.J.H. Jenkins. Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Washington, 1967. P. 50.

⁴¹ Флоровский А. «Князь Рош» у пророка Иезекииля (гл. 38–39). Сборник в честь на Васил Н. Златарски. София, 1925. С. 505–520.

⁴² Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. / Пер. Е. Скржинской. Ленинград, 1971. С. 114–115, 117, 126, 132, 188, 190, 193, 196–197, 199, 201–202; Другие примеры из иностранных источников можно посмотреть в статье А. Соловьева (Соловьев А. Византийское имя России... С. 139–140).

⁴³ Marco Polo. The description of the World... T. II. P. CXXIX.

⁴⁴ Ibid. T. I. P. 482.

⁴⁵ Ibid. T. II. P. CXXI.

⁴⁶ Мельникова Е. Англия и Русь: у истоков контактов. *Российская история*. 2016. № 4. С. 14.

⁴⁷ The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis / Ed. C.R. Beazley. London, 1903. P. 100, 103; Voyages et ambassades de messier Guillebert de Lannoy, 1399–1450. Mons, 1840. P. 18.

⁴⁸ Marco Polo. The description of the World... T. II. P. CXXIX.

⁴⁹ Матузова В. Английские средневековые источники IX–XIII вв. Москва, 1979. С. 66.

⁵⁰ Ramusio G. Secondo volumine delle navigazioni et viaggi... P. 60c.

⁵¹ Marco Polo. The description of the World... T. II. P. CXXXI.

⁵² Yule H. Notes. The book of ser Marco Polo. London, 1903. Vol. II. P. 489.

⁵³ Pelliot P. Notes on Marco Polo... P. 760, 777.

⁵⁴ Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant... P. 1497–1498.

⁵⁵ Ibid. P. 1499–1500.

⁵⁶ Marco Polo. The description of the World... T. II. P. CXXI.

⁵⁷ Recueil de voyages et de mémoires... P. 274.

їна угрів (Угорщини чи Великої Угорщини⁵⁸), Зік – країна черкесів, Гуція – країна кримських готів, Хазарія – Крим⁵⁹. Лак знаходився серед південних областей, тому версія П. Пелліо важлива. Також треба зазначити, що в арабських, перських та інших джерелах народи Кавказу називалися «Лакз», зокрема лезгини та лакці (самоназва останніх – лак)⁶⁰.

У книзі Марко Поло повідомляється про провінцію Темряви (Z: provincia Obscuritatis⁶¹; F: provence d'Obscurité⁶², R: regione detta delle Tenebre⁶³), де завжди темно (вона межувала з Північною Руссю). Як показав Г. Юл, у Марко Поло це традиційне для того часу уявлення: під «провінцією Темряви» бачити невідомі північні регіони⁶⁴. П. Пелліо вважає, що венеціанець у цьому місці повторив сюжет східних казок, а також є аналогії з легендою про Олександра Македонського та біблійські Гог і Магог⁶⁵. Опис провінції Темряви, на думку деяких дослідників, відповідає північноросійському та західносибірському регіонам⁶⁶. Окрім Марко Поло, про країну Темряви (країну Тьми) повідомляв Ібн Баттута (XIV ст.)⁶⁷. Але раніше (до XIII ст.), як припускав Р. Хенніг, в арабських джерелах (Ібн Фадлан, Якут, Біруні) цю країну у вузькому розумінні називали Вісу / Ісу (один із вепських або югорських народів)⁶⁸. У редакції R також зазначається, що Русь межувала з провінцією Темряви і з татарськими землями⁶⁹. Якщо все це прийняти, то межі Русі становлять: від кавказьких і татарських територій на півдні до Північного Льодовитого океану на півночі, у близькості з Норвегією на північному сході та сибірськими народами на північному заході.

Темною в книзі є інформація про велику кількість на Русі укріплених в'їздів і доріг (Z: Jn ea sunt multi fortes introitus & passus⁷⁰; F: Il hi a maintes fors entrée e fors pas⁷¹). Точно встановити, про що пише Марко Поло, неможливо через короткі відомості. Але є припущення, що під цим слід розуміти земляні вали для оборони, які були частиною сторожової лінії. Вали на Русі згадуються в літописах XI–XIII ст. і в листі Бруно Кверфуртського під 1008 р. Такі давньоруські оборонні споруди прийнято називати «Змієвими валами»⁷².

Щодо деяких тем Марко Поло був гранично стислий. Давньоруське населення він називає християнами, яке дотримувалося «*legem gregorum*» (грецького закону) – тобто грецького віросповідання⁷³. Про таку релігійну перевагу на Русі писали й інші західноєвропейські автори (наприклад, Матвій Паризький, Роджер Бекон [XIII ст.], Гільбер Ланноа⁷⁴). Деякі з них додавали, що жителі Русі були схизматиками (розкольниками). На противагу іншим авторам, які писали про належність мови русів до слов'янської (Г'йом Рубрук, Роджер Бекон⁷⁵), Марко Поло нічого конкретного про це не говорить, лише зазначає, що «мова в них своя» (*loquelam per se habent*)⁷⁶.

Марко Поло писав про велику чисельність правителів (*reges*) на Русі⁷⁷. Це, імовірно, говорить про роздробленість Русі та відсутність єдиного центру (якщо взяти до уваги інформацію з манускрипта R про поділ Русі на багато частин). На той час іноземним мандрівникам (наприклад, Іоанну Плано Карпіні) уже було відомо про політичну роздробленість Русі. Однак, як вказує В. Шушарін, вони знали про етнічну єдність Русі⁷⁸. У книзі

⁵⁸ Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant... P. 1499.

⁵⁹ Магидович І. Вступительная статья, примечания редактора. Книга Марко Поло... С. 341; Yule H. Notes. The book of ser Marco Polo... P. 491–492.

⁶⁰ Народы Кавказа / Под ред. М. Косвена, Л. Лаврова и др. Москва, 1960. Т. I. С. 487, 504; Народы Дагестана / Отв. ред. С. Арутюнов, А. Османов и др. Москва, 2002. С. 348, 376.

⁶¹ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXX–CXXI.

⁶² Recueil de voyages et de mémoires... P. 272.

⁶³ Ramusio G. Secondo volumine delle navigationi et viaggi... P. 60b.

⁶⁴ Yule H. Notes. The book of ser Marco Polo... P. 485.

⁶⁵ Pelliot P. Notes on Marco Polo... P. 616–624.

⁶⁶ Хенніг Р. Неведомые земли. Москва: Иностранная литература, 1961. Т. 2. С. 266–267; Pelliot P. Notes on Marco Polo... P. 616; Burgio E. Una nota per il «Milione»: «trejes» / «sli(o)zola» («sllita»). La passione impressa. Studi offerti a Anco Marzio Mutterle. Venezia, 2008. P. 64–65.

⁶⁷ Заходер Б. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Москва, 1967. Т. II. С. 61.

⁶⁸ Хенніг Р. Неведомые земли. С. 254–268.

⁶⁹ Ramusio G. Secondo volumine delle navigationi et viaggi... P. 60c.

⁷⁰ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXIX.

⁷¹ Recueil de voyages et de mémoires... P. 272–273.

⁷² Звіздецький Б. Письмове повідомлення початку XI ст. німецького архієпископа-місіонера Бруно про Русь у світлі нових археологічних досліджень. *Український історичний журнал*. 1987. № 6. С. 119–124; Кучера М. Змієві вали Среднего Поднепровья. Киев, 1987. С. 5–18.

⁷³ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXIX.

⁷⁴ Matthaei Parisiensis. Chronica Majora / Ed. by H.R. Luard. London, 1876. Vol. III. P. 460; Матузова В. Английские средневековые источники... С. 119, 213; Voyages et ambassades de messier Guillebert de Lannoy... P. 19.

⁷⁵ Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Под ред. Н. Шастиной. Москва, 1957. С. 123; Матузова В. Английские средневековые источники... С. 119, 213.

⁷⁶ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXIX.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Шушарин В. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва, 1965. С. 447, 449.

стверджувалося, що давньоруське населення нікому не виплачувало данини. Тим не менш, у ній розповідається про деяку частину жителів Русі, які це робили й платили її одному з правителів Заходу (*regi de ponente*) Тохтаю (Тоцтау). Тохта був ханом Золотої Орди в 1290–1312 рр., сином золотоординського хана Менгу-Тимура, правнуком Бату-хана (онук Чингісхана). Марко Поло називає його татариним (*tartarus*)⁷⁹. Від 30–40-х рр. XIII ст. встановлюється залежність деяких князівств Русі від монголо-татарської орди. У 1257 р. монголи провели перепис населення Русі для стягнення данини. Відомо, що з кінця XIII ст. руські князі самі збирали та доставляли данину в Золоту Орду. Сума данини була різною залежно від обставин, а також подекуди треба було давати ханам дорогі подарунки⁸⁰.

Згідно з редакцією Z, венеціанський мандрівник описував давньоруське населення як людей простих, гарних, рум'яних і білявих⁸¹. У манускрипті R є більше описів зовнішності: «Вони красиві чоловіки, білі, високі, а також їхні жінки білі, високі та з білявими довгим волоссям» (*Sono bellissimi huomini, bianchi, et grandi, et similmente le loro femmine bianche, et grandi, con li capelli biondi, et lunghi*)⁸². Це зображення жителів Русі схоже з описом Ахмеда Ібн-Фадлана (X ст.). У нього руси постають як високі, біляві, з червонуватим обличчям і білим тілом⁸³. Однак такий вигляд мали готи, алани, слов'яни та інші народи в описах античних, візантійських і східних джерел⁸⁴. Наприклад, у Амміана Марцелліна (IV ст.) алани, у Прокопія Кесарійського (VI ст.) слов'яни, готи, вандала та інші поставали високими й білявими (русявими)⁸⁵. Можливо, що Марко Поло також виходив із традиції показувати таким чином північні народи, ураховуючи, що народ провінції Темряви у нього зовні схожий на жителів Русі⁸⁶.

Мандрівник стверджував стосовно Русі, що «ця країна не є торговою» (*Iste non est patria mercationem*). Ця інформація помилкова: Русь вела торгівлю із західнослов'янськими, німецькими, фінно-угорськими, тюркськими та іншими народами⁸⁷. Венецієць також зазначав, що на Русі було багато хутра (*pelles*) та воску (*ceram*)⁸⁸. Шкури хутрових звірів були цінним товаром як на Русі, так і за її межами⁸⁹. На експорт із Північної Русі до ганзейських міст відправляли білок, бобрів, горностаїв, ласок, куниць, норок, видр, соболів. При цьому білка була основним експортним товаром до кінця XV ст.⁹⁰ Гійом Рубрук у сер. XIII ст. повідомляв, що купці з північних країн, зокрема з Русі, їздили в Крим і монгольські землі та привозили дорогі хутра⁹¹. Віск на Русі був таким же експортним товаром. А в Новгороді ще й другим за значимістю. Це північноруське місто було центром транзитної торгівлі на Русі, через яке віск доставляли на європейські ринки⁹².

У книзі Марко Поло перелічується п'ять назв хутрових звірів – соболі, горностаї, білки, еркуліни та лисиці (F: *gebellines, ermin, vair, ercolin, voupes*; Z: *çibellinos, erminos, uauaros, erculinos, uulpes*; Z1: *sables, ermines, vairs, erculins, and foxes*⁹³; у всіх порядку однаковий, окрім R: *горностаї [armelini], арколіни [arcolini], соболі [zebellini], білки [vari], лисиці [volpi]*⁹⁴). У всіх редакціях, крім Z, замість *uauaros* стоїть *vair / vari*. Назва *uauaros* споріднена з латинським словом *viverga*, давньоруським в'єверица, чеським *veverka*, латвійським *vavere / vaveris* в позначенні білки; походить від праіндоєвропейського **ue(r)-uei*⁹⁵.

⁷⁹ Marco Polo. *The description of the World...* Т. II. Р. CXXIX.

⁸⁰ Греков Б., Якубовский А. *Золотая Орда и ее падение*. Москва–Ленинград, 1950. С. 81–82, 225–227; Кривошеев Ю. *Русь и монголы: Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв.* Санкт-Петербург, 2015. С. 152–187, 212–227.

⁸¹ Marco Polo. *The description of the World...* Т. II. Р. CXXIX.

⁸² Ramusio G. *Secondo volumine delle navigationi et viaggi...* Р. 60с.

⁸³ Ковалевский А. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Харьков, 1956. С. 141.

⁸⁴ Иванов С. *Комментарий. Прокопий Кесарийский. Свод древнейших письменных известий о славянах*. Москва, 1994. Т. I. С. 226; Benedicty R. *Die Milieu-Theorie bei Prokop von Kaisareia. Byzantinische Zeitschrift*. 1962. Bd. 55. P. 1–3; Lewicki T. *Komentarz. Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. Wrocław, 1985. Т. III. S. 194.

⁸⁵ Аммиан Марцеллин. *Римская история*. Москва, 2005. С. 541; Прокопий Кесарийский. *Свод древнейших письменных известий о славянах* / Отв. ред. Л. Гиндин, Г. Литаврин. Москва, 1994. Т. I. С. 185; Прокопий Кесарийский. *Война с персами. Война с вандалами. Тайная история*. Москва, 1993. С. 178.

⁸⁶ Ramusio G. *Secondo volumine delle navigationi et viaggi...* Р. 60b; *Recueil de voyages et de mémoires...* Р. 272.

⁸⁷ За цією темою радимо звернутися до книги В. Перхавко (Перхавко В. *Торговий мир середньовікової Русі*. Москва, 2006), там же й бібліографія питання.

⁸⁸ Marco Polo. *The description of the World...* Т. II. Р. CXXIX.

⁸⁹ Перхавко В. *Пушнина в древнерусском товарообмене (IX–XIII вв.)*. *Отечественная история*. 1999. № 5. С. 164–174.

⁹⁰ Хорошкевич А. *Торговля Новгорода Великого с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV вв.* Москва, 1963. С. 73–75.

⁹¹ *Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука...* С. 89, 90, 97.

⁹² Хорошкевич А. *Торговля Новгорода Великого...* С. 121–122.

⁹³ *Recueil de voyages et de mémoires...* Р. 273; Marco Polo. *The description of the World...* Т. II. Р. CXXIX; *The travels of Marco Polo...* Р. 388.

⁹⁴ Ramusio G. *Secondo volumine delle navigationi et viaggi...* Р. 60с.

⁹⁵ Vaan M. *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*. Leiden, Boston, 2008. P. 685.

У випадку з *vaigr / vari* П. Пелліо більше схилився до того, що це найменування білки, а не термін позначення обробки хутра⁹⁶. С. Мунд і Ж. Рішар не мають сумнівів, що це позначення білячого хутра (*petit-gris*)⁹⁷. Тим більше, що *vairs* у французькій мові (як застаріле слово) саме це й означає⁹⁸. Назва походить від латинського *variūs* (строкатий)⁹⁹. Щодо ще однієї назви – *erculin* (варіанти: *ercolin*, *arcolini*), неможливо точно визначити, що під цим словом малося на увазі. На думку П. Пелліо, *erculinos* – це різновид білки¹⁰⁰. Ж. Рішар безперечно називає її білкою (*écureuil*), а С. Мунд «іншою білкою» (*autre écureuil*)¹⁰¹. Крім цих звірів, згідно з Марко Поло, на півночі Русі, на розташованих у Північному Льодовитому океані островах, водяться кречети (*çirfalchi*) і соколи палігріми (*falcones peregrini*), яких вивозять до різних країн¹⁰². Про білих кречетів у Печерській землі писав у 1476 р. архітектор Арістотель Фіораванті¹⁰³.

Марко Поло писав, що на Русі бували сильні морози¹⁰⁴. Він нарікав, що через них шлях (напевно, сушею) від Русі до Норвегії був непростим. Якби не холод, то можна було б швидко долати цей маршрут¹⁰⁵. Потім автор книги переходить до довгої розповіді про сильний мороз, від якого давньоруське населення рятувалося в теплих приміщеннях, що називаються «*sture*» (див. далі про це). Практично наприкінці глави описується анекдотичний випадок інтимного характеру з подружжям у сильний холод¹⁰⁶, проте наукового значення ця історія не має.

Марко Поло дає детальну інформацію про теплі приміщення з піччю під назвою «*sture*» (*stura*, *sturras*), що служили давньоруському населенню як укриття від сильних холодів¹⁰⁷. Ж. Рішар вважає, що це були гарячі лазні (*bains chauds*)¹⁰⁸. Під цими приміщеннями, імовірно, треба розуміти істьбу / істобку, яка була відома на Русі від ранніх часів. Вона слугувала як лазнею, так і теплим житлом¹⁰⁹. У 945 р. це приміщення вперше згадано у літописах як «истопка» та «истобька» – в оповіданні про помсту княгині Ольги древлянам за вбитого ними чоловіка, і далі багато разів цей вид помешкання фігурує в давньоруських джерелах¹¹⁰. До Марко Поло про істьбу писав арабський вчений-енциклопедист XI ст. Ал-Бакрі, який узяв інформацію зі спогадів Ібрагіма ібн Якуба про подорож у X ст. У цій праці наводиться опис структури теплого приміщення з відкритим вогнищем у слов'ян (де можна було не тільки перезимувати, а й помитися), і називалася ця споруда слов'янським терміном «ал-атбба» (істьба)¹¹¹.

Марко Поло є першим серед західноєвропейських авторів, хто описав давньоруську істьбу. Відомості про «*sture*» можна розділити на дві частини: перша розповідь – про ефективність цих споруд у холодний період; друга – про їхню структуру та використання. Інтерес Марко Поло до таких будівель на Русі С. Мундом пояснюється новизною цього явища для венеціанського мандрівника. Крім того, для нього був новий привід підкреслити існування холодної руської зими¹¹².

У першій розповіді стверджувалося, що якби не наявність великої кількості «*sture*», то населення померло б від холоду. Вони були поставлені часто – близько шістдесяті кроків один від одного. Їх ставили знатні та багаті люди з міркувань благочестя, і деякі з них самі мали ці «*sture*». При цьому кожна людина могла там сховатися, коли їй було потрібно, і переміститися від однієї «*sture*» до іншої, аж доки не добиралася до місця призначення. Марко Поло також описував, що могло статися з людиною під час сильного морозу та які

⁹⁶ Pelliot P. Notes on Marco Polo... P. 643–644.

⁹⁷ Mund S. Constitution et diffusion d'un savoir occidental... Vol. 3. P. 546; Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant... P. 1495.

⁹⁸ Grand Larousse de la langue française. Paris, 1978. T. 7. P. 6269.

⁹⁹ Pelliot P. Notes on Marco Polo... P. 643; Vaan M. Etymological dictionary of Latin... P. 654.

¹⁰⁰ Pelliot P. Notes on Marco Polo... P. 645–646.

¹⁰¹ Mund S. Constitution et diffusion d'un savoir occidental... Vol. 3. P. 546; Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant... P. 1495.

¹⁰² Marco Polo. The description of the World... T. II. P. CXXXIX.

¹⁰³ Хрестович-Бутенев К. Аристотель Фіораванті, строитель Успенского собора, и письмо его из Москвы 1476 г. *Старая Москва*. Москва, 1914. Вып. 2. С. 29–30.

¹⁰⁴ Marco Polo. The description of the World... T. II. P. CXXXIX–CXXXI.

¹⁰⁵ Ibid. P. CXXXIX.

¹⁰⁶ Ibid. P. CXXXI.

¹⁰⁷ Ibid. P. CXXXIX–CXXX.

¹⁰⁸ Richard J. Marco Polo et les Tartares du Ponant... P. 1496.

¹⁰⁹ Георгиев П. К вопросу о древнерусских банях. *Советская археология*. 1981. № 1. С. 100–109; Хорошев А. Бани в усадебной застройке Новгорода (по материалам Троицкого раскопа). *Историческая археология. Традиции и перспективы*. Москва, 1998. С. 301–306.

¹¹⁰ Лучай Ю. Древнерусская истьба по сведениям исторических источников X–XIV вв. *Valla*. 2016. Т. 2. № 2. С. 11–13.

¹¹¹ Relacja Ibrahima Ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekriego / Wyd., wstępem, kom. i przekł. opatrzył T. Kowalski. Kraków, 1946. T. I. S. 53, 126–127, 136.

¹¹² Mund S. Travel accounts as early sources of knowledge about Russia... P. 116.

реанімаційні дії робили в разі обмороження¹¹³. Однак дані про кількість цих споруд і такий сильний холод, імовірно, є перебільшеними.

У другій розповіді наведено схематичний опис створення приміщення з піччю, окремого від головної будівлі. Загалом ідеться про зрубне наземне приміщення, яке складається з колод, щільно прикладених одна до одної. Тріщини заповнені розчином, що не дає холоду та вітру проникати всередину¹¹⁴. У цей час на Русі були поширені глинобитні печі та печі-кам'янки¹¹⁵. Під час опису венеціанець указує на відсутність труби (курний спосіб), коли розповідає про функцію вікна в даху: «Поки від колод іде дим, вікно нагорі залишається відчиненим, щоб дим виходив, коли ж немає більше диму, вікно зачиняється дуже товстим шматком повсті»¹¹⁶. Дійсно, плоди згоряння у вигляді диму йшли через спеціальне вікно. Коли дим припинявся й залишався тільки жар, то вікно зачиняли і в такий спосіб грілися¹¹⁷. На думку М. Рабіновича, у курних оселях із піччю не було стелі, що давало змогу диму накопичуватися на поверхні під дахом, і завдяки цьому людям можна було перебувати внизу. Вікно, через яке виходив дим, знаходилося переважно на фронтоні житлового будинку¹¹⁸. На Русі пічна труба почала з'являтися приблизно з XII–XIII ст. (це вже була топка по-білому), але не в усіх будинках це було¹¹⁹. Однак у північноруському регіоні вони з'явилися набагато пізніше – у XVI–XVII ст., і продовжували бути рідкісними¹²⁰. Так, наприклад, у Новгороді «димниці» вперше згадуються в літописі під 1560 р.¹²¹

Ще одна довга розповідь в книзі Марко Поло – про дозволене життя давньоруського населення¹²², яка, на нашу думку, відображає деякі елементи братчинних пирів¹²³. Сукупність елементів – керівний пир, здоровіця, варіння пива, збори в компанії – дають право стверджувати про очевидне співвідношення їх із традиціями давньоруської братчини. Про братчину на Русі раннього періоду мало відомостей, основні дані належать до пізнього часу. Інформація венеціанського мандрівника частково може допомогти в розкритті побутового життя руського населення і, зокрема, братчини. За часів Марко Поло вже існувало два основних види колективних заходів із прийняттям алкогольних напоїв давньоруським населенням: 1) пир: у цьому випадку пирування (бенкетування) здійснювалося за рахунок однієї людини; класичним випадком є пир, влаштований Київським князем Володимиром Святославичем у 996 р.¹²⁴; 2) братчина: бенкетування здійснювалося коштом громади у складчину, коли кожна людина давала гроші або продукти на гулянку. Уперше в письмових джерелах братчина згадується в Іпатіївському літописі під 1159 р.¹²⁵

Як описував Марко Поло, давньоруське населення виробляло та використовувало вино з меду (melle) і якогось зерна (panigio; вірогідно, ячмінь або просо), ці напої він загалом називав «cerbesia»¹²⁶. Ще в одному варіанті книги, у поясненні до сербезії, згадувався ель (which is called cervisia, or ale)¹²⁷. Вірогідніше, тут ідеться про медовий напій та пиво. Гільбер Ланноа, коли був у Новгороді, пив там пиво і мед (de cervoises et de miel)¹²⁸. Йосафат Барбаро та Амброджо Контаріні медовий напій називали медовим вином або вином із меду, до якого додавали листя хмелю¹²⁹. У Марко Поло далі розповідалося про людей, які тримали таверни (tabernas), де можна було придбати «cerbesia». У ці заклади йшли компаніями та проводили там цілий день за питтям. Потім увечері господарі таверни підраховували випите, і кожен із відвідувачів вносив свою частку за себе. Якщо там були присутні їхні дружини та діти, чоловіки платили і за них¹³⁰. За часів Марко Поло, напевно, виготовлення алкоголю було вільним, бо згодом це було робити заборонено. Податок на мед,

¹¹³ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXIX–CXXX.

¹¹⁴ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXX.

¹¹⁵ Засурцев П. Постройки древнего Новгорода (Предварительная характеристика по материалам Неревского раскопа 1951–1955 гг.). Труды новгородской археологической экспедиции. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1959. Т. II. № 65. С. 272; Монгайт А. Старая Рязань. Материалы и исследования по археологии СССР. Москва, 1953. Т. 49. С. 65–70; Раппопорт П. Древнерусское жилище. Археология СССР. Свод археологических источников. Ленинград, 1975. Вып. Е1–32. С. 153–155.

¹¹⁶ The travels of Marco Polo... P. 390.

¹¹⁷ Воронин Н. Жилище. История культуры Древней Руси. Москва–Ленинград, 1951. Т. I. С. 214; Засурцев П. Постройки древнего Новгорода... С. 272.

¹¹⁸ Рабинович М. Очерки материальной культуры русского феодального города. Москва, 1988. С. 18.

¹¹⁹ Раппопорт П. Древнерусское жилище... С. 156.

¹²⁰ Монгайт А. Старая Рязань... С. 68.

¹²¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург, 1879. Т. III. Вып. 2. С. 92.

¹²² Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXX–CXXXI.

¹²³ Лушай Ю. Древнерусская братчина по сведениям Марко Поло. Valla. 2015. Т. 1. № 6. С. 15–17.

¹²⁴ ПСРЛ. Ленинград, 1926. Т. I. Вып. 1. Стб. 125–126.

¹²⁵ ПСРЛ. Санкт-Петербург, 1908. Т. II. С. 495.

¹²⁶ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXX.

¹²⁷ The travels of Marco Polo... P. 391.

¹²⁸ Voyages et ambassades de messier Guillebert de Lannoy... P. 20.

¹²⁹ Барбаро и Контарини о России... С. 133, 158, 204, 228–229.

¹³⁰ Marco Polo. The description of the World... Т. II. P. CXXX.

хміль і солод стягувався на Русі приблизно з XI ст.¹³¹ Заборону на приготування та продаж населенням алкогольних напоїв фіксують у письмових джерелах із XV ст. (у Йоасафата Барбаро та Амброджо Контаріні¹³²). Однак зазначалися випадки, коли можна було варити пиво та інші напої: для святкування чотирьох свят (для кожного регіону вони могли бути різними), для здійснення сімейних обрядів – хрещення, весіль, поминок тощо¹³³. Можливість варіння пива на братчинах була тільки на певні свята, головні з яких – михайлівщина (8 листопада) і нікольщина (6 грудня)¹³⁴. Пиво було атрибутом хліборобської братчини нарівні з кашею¹³⁵. Приготування кануна або братчини означало варіння пива¹³⁶.

У книзі зазначається, що для вживання напоїв (*cerbesiam*) на Русі збиралися в компанії чоловіків і жінок (*congregantur comitue hominum & mulierum*), особливо знатні та багаті (*nobilium & magnatum*). Їхня кількість була в 30, 40 або 50 осіб. У ці групи могла бути залучена вся сім'я – «*mariti & uxores & filij*»¹³⁷. Значна кількість людей в одній компанії, можливо, пов'язана з тим, що вони збиралися на якийсь важливий для них захід. Таким заходом могла бути братчина, на якій також були присутні цілими сім'ями. Кожна компанія, згідно з Марко Поло, обирала собі «короля або капітана» (*regem siue capitaneum*) і встановлювала певні правила (*statuta*). У них зазначалося: хто вимовляв неналежне слово або якось порушував правила, той мав бути покараний обраним керівником¹³⁸. Інформація про вибори «короля або капітана» узгоджується зі звичаєм братчини – обранням старости для керівництва бенкетом, його функцією було також збирання плати за участь у братчині та управління процесом приготування пива для неї¹³⁹. Таку традицію добре ілюструє білина про Василя Буслаєвича. У ній згадується староста Вікула, який був любителем збирання солоду та варіння братчини¹⁴⁰. У різних варіантах білини зустрічаються й інші старости – Микола Зіновійович, Фома Родіонович та ін.¹⁴¹

Є рання звітка про старосту на пиру в Ізборнику 1076 р. В ізборниковому повчанні «Про мед» описується, як поводитися на бенкеті. Там, зокрема, указується, що якщо тебе вибрали старійшиною на пиру, не вивищуйся над іншими¹⁴². На думку В. Долгова, старійшина – це своєрідний «голова столу», «тамада»¹⁴³. Однак цілком синонімічно назві «пировой староста». У Псковській судній грамоті (XV ст.) у статті № 34 перелічуються «пировой староста» та «государ пировой»¹⁴⁴, які були наділені судовими функціями всередині громади під час пирів і братчин¹⁴⁵ (можна порівняти там же під статтями № 80 і 113 правові можливості громади під час цих пирувань¹⁴⁶). Під «государем» деякими дослідниками грамоти розумівся «господар», «домовласник»¹⁴⁷, тобто господар місця, де проводилися пири і братчини. Якщо виходити з тексту Марко Поло, то виходить, що під «королем і капітаном» малися на увазі «государ і староста».

Для позначення заходу, де вдавалися до надмірного пиття алкоголю, Марко Поло використовує слов'янське слово «*strauiza*»¹⁴⁸. Серед іноземних джерел це найбільш рання згадка терміна «здравіця». Лише в епілозі «Теогонії» Іоанна Цеца (XII ст.) початкова частина слова згадується у вигляді обрх як неповна форма обрхоу¹⁴⁹. Це слово відповідає сло-

¹³¹ Прыжов И. История кабаков в России. Санкт-Петербург, 2009. С. 16–21.

¹³² Барбаро и Контарини о России... С. 158, 228–229; Див. про це: Прыжов И. История кабаков в России... С. 31.

¹³³ Попов А. Пыры и братчины. *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России*. Москва, 1854. Кн. 2. Половина вторая. С. 25–27, 34–35.

¹³⁴ Терещенко А. Быт русского народа. Санкт-Петербург, 1848. Ч. V. С. 150; Успенский Б. Филологические разыскания в области славянских древностей. Москва, 1982. С. 49.

¹³⁵ Зеленин Д. Древне-русская братчина, как обрядовый праздник сбора урожая // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского. *Сборник Отделения русского языка и словесности*. Ленинград, 1928. Т. 101. № 3. С. 133.

¹³⁶ Песни, собранные П.В. Киреевским. Москва, 1863. Вып. 5. С. 17.

¹³⁷ Marco Polo. *The Description of the World...* Т. II. P. CXXX.

¹³⁸ *Ibid.* Т. II. P. CXXX.

¹³⁹ Соловьев С. Братчины. *Русская беседа*. 1856. Т. IV. С. 109; Смирнов Ю., Смолицкий В. Новгород и русская эпическая традиция. *Новгородские былины*. Москва, 1978. С. 322; Терновская О., Толстой Н. Братчина. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь*. Москва, 1995. Т. 1. С. 256.

¹⁴⁰ Новгородские былины / Подг. Ю. Смирновым и В. Смолицким. Москва, 1978. С. 7, 126, 127.

¹⁴¹ Песни, собранные П.В. Киреевским... С. 11; Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 1895. С. 205; Пропп В. Русский героический эпос. Москва, 1999. С. 452.

¹⁴² *Изборник 1076 г.* / Под ред. С. Коткова. Москва, 1965. С. 403–404.

¹⁴³ Долгов В. Быт и нравы Древней Руси. Москва, 2007. С. 100.

¹⁴⁴ Алексеев Ю. Псковская судная грамота. Псков, 1997. С. 40.

¹⁴⁵ Попов А. Пыры и братчины... С. 31–34.

¹⁴⁶ Алексеев Ю. Псковская судная грамота... С. 44, 47.

¹⁴⁷ Напр., Н. Мурзакевич (Мурзакевич Н. Пояснительный словарь. Псковская судная грамота. Одесса, 1868. С. 4), а також можна порівняти оригінальний текст та переклад Псковської грамоти: Памятники русского права / Под ред. С. Юшкова. Москва, 1953. Вып. 2. Памятники права феодально-раздробленной Руси XII–XV вв. С. 291, 308.

¹⁴⁸ Marco Polo. *The description of the World...* Т. II. P. CXXX–CXXXI.

¹⁴⁹ Hunger H. *Zum Epilog der Theogonie des Johannes Tzetzes. Byzantinische Zeitschrift*. 1953. Bd. 46. F. 305.

в'янському побажанню здоров'я (здрав будь). Надалі «зравиця» проникає в лексику італійської мови як *stravizio*, *stravizzo* для позначення «нестриманості в питті, надмірності, веселощів, розпусти». У XV ст. цей термін використовують Амброджо Контаріні (*sdraviza*) і перекладач з грецької на італійську «Історії» візантійського історика Дуки (грецький варіант *лотот* – «пятика» – замінявся на *sdravize*). Однак і в новогрецьких народних говорах це слово має форму *отраβιτζα* (у джерелах зустрічається із XVII ст.)¹⁵⁰. Обряд зравиці, відомий у слов'ян уже від часів Гельмольда (XII ст.)¹⁵¹, використовували також на братчинах. На таких заходах, коли пили пиво з чаш або братин по колу, проголошували тости за здоров'я¹⁵². Варто зазначити, що окрім зравиці, слов'янське походження має також термін «соболь», яким послуговується Марко Поло (*çibellinos, zebellini, gebellines*). Але воно в італійській лексичі давнього запозичення, через середньовісньонімецьку мову як *zebellinus*, або безпосередньо зі слов'янської як *sabelus*¹⁵³.

У книзі міститься згадка про торгівлю дітьми. Деяка частина давньоруського населення, коли відвідувала таверни для пиятик, здійснювала продаж у кредит своїх дітей іноземним торговцям. Більш докладно про це в манускрипті Z1: «На цих *straviza* чи попойках буває, що вони беруть гроші в кредит, віддаючи своїх дітей як заставу іноземним купцям з Хазарії, або Солдайї, або інших сусідніх земель: вони витрачають свої гроші на пиття і так продають власних дітей»¹⁵⁴. У редакції Z ще додавалося, що платили за дітей по денарію (*denarios*)¹⁵⁵. Під Солдаєю (*Soldauia*) потрібно розуміти Судак¹⁵⁶. Згідно з новгородськими літописами за 1128 і 1231 рр., батьки були змушені віддавати своїх дітей заїжджим купцям, щоб їх врятувати, або продавали за хліб, щоб вижити самим¹⁵⁷. Головною причиною для цього був сильний голод, що стався на Русі. Були й інші мотиви для продажу дітей. У Данила Заточника (XII–XIII ст.) є такий сюжет – вдівець після смерті своєї дружини став продавати своїх дітей, обгрунтовуючи це тим, що, ставши дорослими, вони продадуть його самого. При цьому вказував, що таке можливо від дітей, якщо вони пішли в матір'¹⁵⁸.

Ця інформація, що наводиться в книзі Марко Поло, не підтверджується давньоруськими та іншими джерелами. На думку С. Мунда, у Марко Поло багато зухвалих анекдотів, зокрема й стереотип про «руський алкоголь». Як зазначає дослідник, цей текст належить до тих банальностей, які поширювали західні вчені про Русь¹⁵⁹. Тим не менш, як у давньоруських (з часів «Руської Правди»), так і в іноземних джерелах (з XV ст. в Амброджо Контаріні, Йосафата Барбаро та ін.) описувалися випадки пияцтва на Русі (в іноземному наративі місцями перебільшено). Із XI ст. діяли різні покарання за вчинення у п'яному вигляді правопорушень, а з XV ст. в Московському князівстві встановлювали контроль за виготовленням алкогольних напоїв¹⁶⁰.

У розділі про Русь є епізод інтимного характеру, який нібито притаманний давньоруському населенню. Там ідеться про дозвілля жінок за випивкою в таверні. Не виходячи з-за столу, вони під час неї справляли нужду за допомогою губки. Їм у цьому допомагали служниці¹⁶¹. Такий звичай на Русі в джерелах не зафіксовано. Г. Харт із цього приводу писав, що непристойна розповідь у цьому уривку недостойна Марко Поло¹⁶². Л. Бергрін називає ці дані анекдотом для розваги слухачів¹⁶³. Довіри до цих відомостей небагато, і вони не мають наукового значення.

У книзі Марко Поло повідомлялося, що в давньоруського населення важкою монетою були золоті злитки у вигляді прута, а дрібною – головки куниць. Один такий золотий зли-

¹⁵⁰ Диниш М. Дукин преводилац о боју на Косову. *Зборник радова Византолошког института*. 1964. Кн. 8.2. С. 54; Лома А. Пракосово. *Словенски и индоевропски корени српске епике*. Београд, 2002. С. 163; Луцкай Ю. Лексические заимствования из славянских языков в западноевропейских источниках XIII–XV вв. *Русин*. 2015. Вып. 1 (39). С. 216–218.

¹⁵¹ Петровић Т. Зравица код балканских словена. Београд, 2006. С. 43.

¹⁵² Луцкай Ю. Лексические заимствования из славянских языков... С. 217.

¹⁵³ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*. Москва, 1987. Т. III. С. 703–704; Щекин А. Лексика русского и славянского происхождения в сочинении Паоло Джовио (Павла Иовио) о России XVI в. *Академик А.А. Шахматов: жизнь, творчество, научное наследие*. Санкт-Петербург, 2015. С. 638.

¹⁵⁴ *The travels of Marco Polo*... P. 391.

¹⁵⁵ *Marco Polo. The description of the World*... Т. II. P. CXXX–CXXXI.

¹⁵⁶ Mund S. *Travel accounts as early sources of knowledge about Russia*... P. 117.

¹⁵⁷ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* / Под ред. А. Насонова. Москва–Ленинград, 1950. С. 22, 71, 206, 280 (далі – НПЛ); ПСРЛ. Ленинград, 1929. Т. IV. Ч. 1. Вып. 3. С. 585, 594.

¹⁵⁸ Слово Данила Заточника по редакциям XII и XIII вв. / Приг. Н. Зарубин. Ленинград, 1932. С. 32, 44.

¹⁵⁹ Mund S. *Constitution et diffusion d'un savoir occidental*... Vol. 3. P. 567.

¹⁶⁰ Рожнов А. Битье кнутом как наказание в Московском государстве глазами современников-иностранцев. *Актуальные вопросы современной науки*. 2009. Вып. 10. С. 303–304; Луцкай Ю. Древнерусская братчина... С. 15–16.

¹⁶¹ *Marco Polo. The description of the World*... Т. II. P. CXXXI.

¹⁶² Харт Г. Венецианец Марко Поло... С. 180.

¹⁶³ Бергрин Л. Марко Поло... С. 374.

ток коштував п'ять солідів¹⁶⁴. Під злитками золота, мабуть, малися на увазі гривні золота, а під шкурками куниць – гривні кун, що користувалися попитом на Русі з часів «Руської Правди»¹⁶⁵. У XII–XIII ст. 1 гривня золота складалася з 10 або 12 гривень срібла, 1 гривня срібла – із 4 гривень кун, тобто 1 гривня золота дорівнювала 40–50 гривням кун¹⁶⁶. У давньоруській грошовій системі хутра білок (вевериця) і куниць (куни) використовувалися для дрібних розрахунків. Для великих грошових розрахунків у русів тривалий час існували золоті та срібні злитки (гривні золота й гривні срібла). В обігу також були іноземні монети (дирхеми, денарії)¹⁶⁷. Лише у XV–XVI ст. стали карбувати власну монету. Новгородці в 1410 р. перестали між собою в торгівлі вживати куни, а почали використовувати іноземні монети. А вже в 1420 р. вони відмовилися від іноземних монет і перейшли на свою срібну денгу¹⁶⁸.

В іноземних джерелах давно було зазначено, що руси використовували шкурки як гроші. Можливо, уперше про гроші русів написав Ахмед ібн Фадлан. Згідно з ним, у русів грошима слугували шкурки сірих білок, які були без шерсті, хвоста, передніх і задніх лап та голови, а крім білок, ще й соболі¹⁶⁹. За відомостями Гійома Рубрука, популярною монетою на Русі були шкурки хутрових звірів, і серед них горностаї та білки¹⁷⁰. Після Марко Поло заговорили й про срібло та золото, а не тільки про шкурки. Гільбер Ланноа, коли був у Новгороді та Пскові 1413 р., указував: «Монета їхня складається зі шматків срібла, важить близько 6 унцій без печатки, тому що зовсім не кують золотої монети, а дрібна їхня монета складається з мордок білок та кун»¹⁷¹. Сам Марко Поло писав про наявність на Русі срібних копалень¹⁷². Про велику кількість срібла та золота в Новгороді говорить Пій II (Енеа Сильвіо Пікколomini), римський папа 1458–1464 рр. Також він повідомляв, що торгівля хутром велася сріблом за вагою без клейма¹⁷³. Польський історик Ян Длугош характеризував Новгород XV ст. як багате місто, що мало золото, срібло та хутра¹⁷⁴. У XVI ст. дипломат і картограф Сигізмунд Герберштейн відмічав, що в північноруських містах (Новгороді, Пскові та Москві) карбували срібну монету, а золота не було зовсім. При цьому він припускав, що монету стали карбувати лише сто років тому. І ще додавав, що до появи монети на Русі використовували як грошову одиницю мордки й вуха білок та інших тварин¹⁷⁵.

Отже, ми розглянули історію появи чотирьох важливих для цього дослідження рукописів книги Марко Поло, а саме манускрипти Z, Z1, F, R. Головним із них був повний варіант – манускрипт Ф. Зеллада (Z і Z1), де містяться цікаві дані про життя давньоруського населення, яких немає в інших варіантах книги. Однак у рукописах F і R також є доповнення. Було проаналізовано інформацію про Русь із цих чотирьох редакцій книги. Для порівняння та пояснення залучено західноєвропейські, давньоруські, візантійські, східні та інші джерела.

У книзі Марко Поло містяться географічні, кліматичні, торговельні, соціально-побутові та інші відомості про давньоруське населення. У венеціанського мандрівника можна знайти як короткі (наприклад, про релігію та мову), так і докладні (про холод і теплі приміщення тощо) дані. Він продемонстрував прихильність до певних традицій (так, назва Русі наводиться в грецькому варіанті, а опис зовнішності давньоруського населення подібний до зображень північних народів у античних та інших авторів). У тексті книги є суперечливі й темні місця – про країну Лак, назви хутрових звірів, торгівлю дітьми та ін. Марко Поло користується слов'янським словом «здравиця» для позначення заходу в населення Русі, на якому вони віддавалися пияцтву.

¹⁶⁴ Marco Polo. The description of the World... Т. II. Р. CXXXI.

¹⁶⁵ Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург, 1893. Т. 1. С. 590.

¹⁶⁶ Струмилин С. Очерки экономической истории России и СССР. Москва, 1966. С. 34; Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 208.

¹⁶⁷ Свердлов М. Источники для изучения русского денежного обращения в XII–XIII вв. ВИД. Ленинград, 1978. Т. IX. С. 3–16.

¹⁶⁸ НПЛ. С. 402, 412.

¹⁶⁹ Ковалевский А. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана... С. 141–142.

¹⁷⁰ Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука... С. 151.

¹⁷¹ Voyages et ambassades de messier Guillebert de Lannoy... Р. 20.

¹⁷² Marco Polo. The Description of the World... Т. II. Р. CXXXIX.

¹⁷³ Pii II [Aeneae Sylvii Piccolominei]. Opera omnia. Basileae, 1571. Р. 419, 479. За версією А. Кудрявцева, Пій II пізньо інформус про ситуацію в Новгороді 1410 р., у сер. XV в. цього вже не було (Кудрявцев О. Калиф на час: політичний быт Новгорода в зображенні Пія II [Энея Сильвия Пикколomini]. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2015. № 4. С. 57).

¹⁷⁴ Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego królestwa polskiego. Warszawa, 2009. Ks. 1–2 (do 1038). S. 137.

¹⁷⁵ Герберштейн С. Записки о Московии / Под ред. А. Хорошкевич. Т. I. Москва, 2008. С. 268–273.

У дослідженні розглянуто також кілька важливих версій: на нашу думку, у манускрипті Ф. Зеллада подано опис істьби (stupe) – теплого приміщення з піччю, яке слугувало житлом і захистом під час морозів; також у цьому джерелі наводяться можливі елементи братчини – пиру (бенкету), на який збиралися компаніями з різноманітною метою, зокрема щось відсвяткувати. Загалом, попри те, що не всю інформацію книжки Марко Поло можна сприймати як достовірну, у ній є чимало правдивих даних про Русь XIII–XIV ст.

References

- Berhryn, L. (2011). *Marco Polo. Ot Venetsyy do Ksanadu* [Marco Polo. From Venice to Xanadu]. Moscow, Russia.
- Dolhov, V. (2007). *Byt y nrayv Drevnei Rusy* [Domestic life and manners of Ancient Russ]. Moscow, Russia.
- Drezh, Zh. (2006). *Marko Polo y Shelkovyi put* [Marco Polo and the Silk Road]. Moscow, Russia.
- Harkavets, A. (2017). *Marko Polo po prozvyshchu Myllyon y eho «Knyha o raznoobrazyyu myra»* [Marco Polo nicknamed Million and his «Book about the diversity of the world»]. *Zolotoordynskoe obozrenye – The Golden Horde review*, T. 5, 3, P. 522–565.
- Jackson, P. (1998). *Marco Polo and his «Travels»*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 61, 1, P. 82–101.
- Kryvosheev, Yu. (2015). *Rus y monholy: Yssledovanye po ystorry Severo-Vostochnoi Rusy XII–XIV vv.* [Russ and the Mongols: A study on the history of North-Eastern Russ of the 12th–14th c.]. Sankt-Peterburh, Russia.
- Kuzenkov, P. (2003). *Pokhod 860 h. na Konstantynopol y pervoe kreshchenye rusy v srednevekovykh pismennykh ystochnykakh. Drevneishye hosudarstva Vostochnoi Evropy. 2000 h.* [The campaign of 860 on Constantinople and the first christening of Russ in medieval written sources. The most ancient states of Eastern Europe. 2000]. Moscow, Russia.
- Loma, A. (2002). *Prakosovo. Slovensky y yndoevropsky koreny srpske epyke* [Prakosovo. The Slavic and Indo-European roots of the Serbian epics]. Beohrad, Serbia.
- Lushchai, Yu. (2015). *Drevnerusskaia bratchyna po svedeniyam Marko Polo* [Ancient Russ brotherhood according to Marco Polo]. *Valla*, T. 1, 6, P. 13–22.
- Lushchai, Yu. (2015). *Leksycheskye zaимstvovaniya yz slavianskykh yazykov v zapadnoevropeyskykh ystochnykakh XIII–XV vv.* [Lexical borrowings from Slavic languages in Western European sources of the 13th–15th c.]. *Rusyn – Rousine*, 1 (39), P. 214–228.
- Lushchai, Yu. (2016). *Drevnerusskaia ystba po svedeniyam ystorycheskykh ystochnykov X–XIV vv.* [Ancient Russ istba according to historical sources of the 10th–14th c.]. *Valla*, T. 2, 2, P. 10–17.
- Melnykova, E. (2016). *Anhlyia y Rus: u ystokov kontaktov* [England and Russ: at the origins of contacts]. *Rosyiskaia ystoriya – Russian history*, 4, P. 3–20.
- Mund, S. (2002). *Travel accounts as early sources of knowledge about Russia in Medieval Western Europe from the mid-13th to the early 15th c.* *The Medieval history journal*, Vol. 5, 1, P. 103–120.
- Mund, S. (2003). *Orbis Russiarum: Genese et developpement de la representation du monde «russe» en Occident à la Renaissance* (Travaux d'Humanisme et Renaissance). Geneve, Switzerland.
- Mund, S. (2004). *Constitution et diffusion d'un savoir occidental sur le monde «russe» au Moyen Age (fin Xe – milieu XVe siecle).* *Le Moyen Age*, T. CX, 2; 3, P. 275–314; 539–593.
- Nechaev, S. (2013). *Marko Polo* [Marco Polo]. Moscow, Russia.
- Perkhavko, V. (1999). *Pushnyina v drevnerusskom tovaroobmene (IX–XIII vv.)* [Fur in the Old Russ commodity exchange (9th–13th c.)]. *Otechestvennaia ystoriya – Native history*, 5, P. 164–174.
- Perkhavko, V. (2006). *Torhovyi myr srednevekovoi Rusy* [Trade world of Medieval Russ]. Moscow, Russia.
- Ternovskaya, O., Tolstoy, N. (1995). *Bratchyna. Slavianskye drevnosti: Etnolynhvystycheskyi slovar* [Brotherhood. Slavic antiquities: Ethnolinguistic dictionary]. Moscow, Russia.
- Vogel, H. (2012). *Marco Polo was in China: New evidence from currencies, salts and revenues.* Leiden, Holland.
- Yurchenko, A. (2007). *Knyha Marko Polo: zapysky puteshestvennyka yly ymperskaia kosmohrafyia* [The book of Marco Polo: notes of a traveller or imperial cosmography]. Sankt-Peterburh, Russia.
- Yvanov, S. (1994). *Kommentaryi. Prokopyi Kesaryiskyi. Svod drevneishykh pismennykh yzvestyi o slavianakh* [Commentary. Procopius of Caesarea. Vault of the most ancient written news about the Slavs]. Moscow, Russia.

Луццай Юрій Володимирович – магістр історії, 2017 р. закінчив аспірантуру на кафедрі всесвітньої історії історичного факультету Харківського педагогічного університету ім. Г. Сковороди, здобувач ступеню кандидата історичних наук, зараз перебуває на передовій в лавах Збройних Сил України у званні старшого солдата (Краматорськ, Україна).

Lushchay Yuriy – master of history, in 2017 completed postgraduate studies at the department of world history, faculty of history, H. Skovoroda Kharkiv pedagogical university, receiving a degree of candidate of historical sciences, and is currently serving at the frontline in the Armed Forces of Ukraine as a senior soldier (Kramatorsk, Ukraine).

E-mail: luszczaj@ukr.net

RUS' ON PAGES OF THE MARCO POLO'S BOOK

The purpose of the article is to study the life of the population of Rus' through editions of Marco Polo's book and in comparison with data from other sources. Scientific and historical **methods** used: principles of scientific objectivity, complexity, systematicity and historicism, comparative historical analysis. **Novelty**: an attempt to study in more detail all the information about Rus' in Marco Polo's book, depending on the editions of the source, including the domestic part of the book, geographical data, etc. To expand the author's hypotheses that were presented in his other works. **Conclusions**: Marco Polo's book shows a generally correct picture of the life of the population of Rus' in the 13th–14th c. in comparison with the information of other sources, but in some places it is decorated with a share of exaggeration.

Key words: Rus', late Middle Ages, travel notes, Zeland's manuscript, everyday history, guild, istba, brotherhood.

Дата подання: 27 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лушчай, Ю. Русь на сторінках книги Марко Поло. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 5–17. DOI: 0.58407/litopis.240101.

Цитування за стандартом APA

Lushchay, Yu. (2024). Rus' na storinkakh knyhy Marko Polo [Rus' on pages of the Marco Polo's book]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 5–17. DOI: 0.58407/litopis.240101.

Станіслав Келембет

КНЯЗІ МСТИСЛАВСЬКІ ТА ЇХ СІВЕРСЬКІ ВОЛОДІННЯ В XV СТ.

DOI: 10.58407/litopis.240102

© С. Келембет, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2174-627X>

Мета: дослідити історію роду князів Мстиславських, які були відгалуженням династії Гедиміновичів і найближчими родичами володарів Великого князівства Литовського, протягом XV ст. Особливу увагу приділено фактам приналежності до Мстиславського князівства містечок-волостей, розташованих у межах історичної Сіверської землі – Мглина, Поповаї Гори та, вірогідно, Дрокова. **Методи:** застосовано як загально-наукові (аналіз, синтез, дедуція, індукція), так і спеціально-наукові методи дослідження – історико-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний, історичної реконструкції тощо. **Новизна:** в рамках заявленої теми вперше конкретизуються деякі проблемні епізоди, що стосуються хронології правління князів Мстиславських та складу їх сіверських володінь. На думку автора, Мглинська волость була приєднана до Мстиславського князівства суттєво пізніше його утворення, зокрема в 1406 р. А Попова Гора, імовірно, опинилась у володінні Мстиславських лише в середині XV ст. Визначається конкретний рік смерті князя Івана Юрійовича – 1485-й. Встановлюється, що після московської окупації Сіверщини 1500 р. Мглин і Попова Гора перейшли у володіння князів Можайських-Стародубських. **Висновки:** вперше у вітчизняній історіографії критично розглянуто історію роду князів Мстиславських, систематизовану в форматі виокремлених біографічних нарисів, протягом того періоду, коли територія Мстиславського князівства включала деякі північні волості Сіверської землі.

Ключові слова: Мстиславське князівство, Гедиміновичі, Велике князівство Литовське, Сіверська земля, Мглин, Попова Гора, Литовська метрика.

Ця стаття продовжує серію попередніх (опублікованих на сторінках «Сіверянського літопису» протягом 2015–2019 рр.), де розглянуто скupu інформацію про тих «удільних» князів, васалів Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), які в др. пол. XIV – XV ст. мали володіння в межах історичної Сіверської землі. Остання зі згаданих публікацій була присвячена двом князям, під владою яких наприкінці правління Вітовта († 1430) опинилась більша частина Сіверщини. За своїм походженням ці князі, Швитригайло Ольгердович і Жигимонт Кейстуович, мали найвищий статус серед всіх удільних Гедиміновичів, додатково підкріплений їхнім католицьким віросповіданням (переважна більшість інших нащадків Гедиміна були православними). Завдяки цим факторам обидва зазначені «принци крові» згодом стали володарями ВКЛ, «прославившись» як такі під час кривавої громадянської війни 1432–1438 рр. Отже, якщо дуже коротко, ситуація в Сіверській землі протягом 1420–1430-х рр. була такою¹.

Із 1420 р. «Швитригайло инако Болеслав з Божьей милости князь Черниговский и иных» (титул 1424 р.), молодший брат польського короля Владислава II (Ягайла Ольгердовича), володів південною Сіверщиною з головними центрами в Чернігові, Новгород-Сіверському і Трубчевську. Північну ж частину регіону займало Стародубське князівство, правителем якого був Жигимонт Кейстуович, рідний брат великого князя Вітовта (і двоюрідний Швитригайла); йому ж належали Гомель та, мабуть, Брянськ із волостями (серед яких станом на кінець століття міський статус мали Радогощ і Почеп²). Щодо східної Сіверщини з центрами Путивль, Рильськ, Курськ, Донецьк (городище біля Харкова),

¹ Докладніше див.: Келембет С. Литовсько-католицькі князі в Сіверській землі: 1401–1452 рр. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 8–26.

² У 1500–1501 рр. московський посол у кримського хана, перераховуючи «городы», захоплені Москвою від ВКЛ, повинен був назвати «городъ Путивль, Дбрянскъ, Радогощъ, Почапъ» і т. д. (*Сборник Императорского Русского исторического общества* (далі – Сборник РИО). Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Елеонского и К^о, 1884. Т. 41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою Ордами и с Турцией. Т. I. С. 327, 344). У переліку 1503–1504 рр. татари не повинні були воювати між іншими «городовъ ... Брянска, Почапа, Радогоща» (Там само. С. 494, 535). Приналежність волості Радогощ до «Брянского повѣта» засвідчує великокняжий акт 1498 р.: *Lietuvos Metrika* (далі – LM). Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. Кн. 5 (1427–1506). Nr 179. P. 112.

Оскол, Милолюбль і Мужеч³, то жодної інформації про їх приналежність у 1420-х рр. не збереглося. Теоретично ця територія могла як входити до складу Чернігово-Сіверського князівства Швитригайла, так і знаходитися під прямою владою Вітовта. У кожному випадку, після смерті останнього 1430 р. та переходу Швитригайла на великокняжий престол у Вільні його сіверське князівство «самоліквідувалося». Невдовзі аналогічно зникло й Стародубське князівство Жигимонта, який у 1432 р., очоливши державний закат, обійняв великокняжу владу в Литві; проте більшість руських земель ВКЛ, включаючи Сіверську, він зміг відібрати від Швитригайла лише 1438 р.

Однак із часів Вітовта в межах Сіверської землі, крім основних Чернігівського та Стародубського князівств (не рахуючи кількох «міні-князівств» – фактично пересічних маєтків, власники яких не належали до правлячої династії)⁴, існувала ще одна територія, підвладна литовським «принцам крові» з нащадків Гедиміна. Щоправда, ця територія була відносно незначною та, головне, не мала формату окремого князівства, являючи собою лише частину сусіднього «уділу». Йдеться про Мстиславське князівство, до складу якого в XV ст. входили кілька містечок-волостей, розташованих на півночі історичної Сіверщини (нині Брянська обл. РФ) – Мглин, Попова Гора та, вірогідно, Дроков⁵. Усі ці три містечка згадані у відомому переліку «А се имена всѣм градом руським, далним и ближним»⁶, укладення якого останнім часом відноситься до 1448/49 р.⁷ Приналежність Мглина і Дрокова до категорії «города Северские» чітко засвідчується у пізніший, московський період історії Сіверщини (1500–1618 рр.)⁸.

За умовами Деулінського перемир'я 1 (11) грудня 1618 р. Сіверська земля була «розірвана» між двома державами: Москва погодилася відступити Речі Посполитій основну, західну частину регіону, серед них і «города Поповы Горы с волостми»⁹. Сусідні ж волості Мглин і Дроков у обох перемирних грамотах згадані на протилежній, московській стороні¹⁰ (якщо це не технічна помилка – «інерційний» недогляд при використанні тексту попередніх угод¹¹), однак уже в наступному десятилітті вони точно входили до складу Речі Посполитої. Зокрема, йдеться про Стародубський повіт Смоленського воєводства, створений у 1625 р. на тій частині Сіверщини, яка внаслідок її поділу між Польським королівством і ВКЛ відійшла до останнього. Саме в складі литовського Стародубського повіту й опинилися такі адміністративні одиниці, як Поповогорський уїзд і Мглинська волость¹².

³ Всі вони згадані в *Списку міст Швитригайла* 1432 р. (Полевых С. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV в. Москва: Индрик, 2015. С. 522–525). На той час це були дійсно значні міста (згодом запустіли), оскільки після назв Курська, Донецька та групи Оскол–Мужеч додано уточнення: «з багатьма волостями (cum multis districtibus)». Про їх локалізацію див.: Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 135–136, 217 (картосхема).

⁴ Зокрема, нащадки останнього великого князя Чернігівського і Брянського з династії Ольговичів, Романа II Михайловича († 1401), зберегли брянське містечко-волость Осовик і в XV ст. звалися князями Осовицькими (Келембет С. Великий князь Роман Михайлович II – останній самостійний володар Чернігова. *Сіверянський літопис*. 2016. № 2. С. 12–13, 16; Келембет С. Литовсько-католицькі князі... С. 9). А нащадок знаменитого татарського еміра Мамаєва, князь Іван Олександрович Глинський, отримав від Вітовта сіверське містечко Хоробор із кількома селами у Подесенні, на схід від Чернігова. Вірогідно, до цього ж татарського роду належав і князь Урустай Менський 1408 р., власник сусідньої Мени (Келембет С. Князі Глинські: походження роду, Глинське князівство, володіння в Сіверській землі. *Сіверянський літопис*. 2019. № 2. С. 5–8, 13–16). Більш відома т. зв. «Еголдаєва тьма» – східно-сіверські міста Мужеч, Милолюбль і Оскол, які отримав виходець із Орди князь Сголдай-Дмитро Сарайович. Але він перейшов на службу до ВКЛ, вірогідно, вже після смерті Вітовта, десь між 1432 і 1443 рр. (Там само. С. 4).

⁵ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 43–44, 92, прим. 7.

⁶ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (далі – НПЛ). Москва–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. С. 476 (найстарший список пам'ятки). Попова Гора і Дроков тут перераховані серед групи «київських» міст, до якої віднесено й майже всі сіверські, але «Стародуб на Лань (?), Мыглинь» – невідомо чому серед «литовських».

⁷ Кучкин В. Датировка списка «А се имена градом всѣм руським далним и ближним». *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2015. № 3. С. 70–72. У попередній історіографії укладення списку відносилось до кінця XIV ст. Але Т. Баранаскас навів вагомні аргументи, що пам'ятка не могла з'явитися раніше 1420-х рр. Е. Зайковський запропонував значно старше датування протографа списку, 1320-ті рр., але погоджувався, що в ньому присутні суттєві редакторські вставки 1420-х рр. (Зайкоўскі Э. «Список городов русских дальних и ближних»: датировка протографа. *Княжеская доба: история и культура*. Львів, 2015. Вип. 9. С. 273–289).

⁸ *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв.* Москва–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1950. С. 437 (заповіт Івана Грозного).

⁹ Małow A. Dokumenty polsko-rosyjskiego rozejmu wotargowego 11 (1) XII 1618 r. we wsi Dywilino. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. 2020. T. XVII. No 2. S. 26, 28, 42, 45.

¹⁰ Ibid. S. 30, 44.

¹¹ На таку думку наводить хоча б розташування Мглина та Дрокова між містами, які відходили до Речі Посполитої – Стародубом, Поповою Горою та Почепом. Також впадає в вічі, що в грамотах 1618 р. на московській стороні, причому буквально перед Мглином і Дроковом, згадані Сновськ і Хоробор – волості Чернігівського повіту, при тому що раніше Москва вже відмовилась від «города Чернігова с волостми».

¹² *Metryka Litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo smoleńskie 1650 r.* / Pod red. A. Rachuby. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. S. 5–7. «Ян Гридич, секретар королівський, отримав у 1621 р. правом дожиттєвим цілий уїзд поповогорський з замком у Поповій Горі» (s. 18). У Мглині 1625 р. була осаджена козацька хоругва (s. 13), а 1634 р. Миколай Абрамович отримав «правом ленним вічним Мглин з во-

За часів козацької Гетьманщини ця територія, як відомо, також належала до географічної Сіверщини. Литовська влада тут остаточно зникла 1652 р., коли «изъ Сѣвери, то есть изъ Стародубова, Поченова, Мглина, Дрокова, жолнѣровъ выгнало посполство сами тихъ городовъ»¹³. У північній Сіверщині фактично сформувався Стародубський козацький полк, хоча спочатку його очолювали лише «наказні» полковники, підпорядковані полковникам Ніжинським «и всего Сѣвера» (до 1663 р.)¹⁴. На початку 1654 р. тут уже існували Мглинська, Попогорська та Дроковська козацькі сотні з центрами у відповідних містечках¹⁵.

Отже, оскільки територіальна округа Мглин – Попова гора, безперечно, входила до складу історичної Сіверщини, маємо вагомий підстави віднести її перших відомих власників, князів Мстиславських, до «регіональної корпорації» удільних сіверських князів ВКЛ. Водночас, зважаючи на те, що основна територія Мстиславського князівства знаходилася поза межами Сіверщини, в рамках нашої теми не обов'язково досліджувати *повні* біографії Мстиславських. У першу чергу, нас буде цікавити хронологія правління цих нащадків Гедиміна (включаючи й «еміграційні періоди» – перебування на службі у Великому Новгороді), а також не цілком ясна періодика приналежності їм зазначених сіверських волостей.

Основна територія Мстиславського князівства, включаючи столицю (тепер райцентр Могильовської обл. Білорусі), колись входила до складу Смоленського великого князівства, будучи відірваною від останнього 1359 р., коли Ольгерд Литовський «Мстиславль взялъ, а Литву свою въ немь посадиль»¹⁶. Першим повноправним удільним князем Мстиславля став Лінгвеній¹⁷, у православному хрещенні Семен¹⁸ – один із молодших синів Ольгерда († 1377), народжених у його другому шлюбі з тверською княжною Уляною Олександрівною († 1392).

На думку більшості дослідників, **Семен-Лінгвеній Ольгердович** отримав Мстиславське князівство після того, як у 1392 р. повернувся до Литви з Великого Новгорода (де знаходився в якості службового князя з 1389 р.)¹⁹. Справді, ще 1386 р. литовським намісником у Мстиславлі був князь Кориґайло Ольгердович, залишаючись таким, мабуть, до своєї загибелі 1390 р.²⁰ Що ж до Семена-Лінгвеня, то він у власних актах 1388–1389 рр. виступав узагалі без якого-небудь «удільного» титулу, на відміну від аналогічних доку-

лостю і 500 волок від староства стародубського» (с. 30). До Мглинської волості Абрамовича належав і Дроков (Сіверщина гетьманських часів. / Упор. Мицик Ю., Тарасенко І. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. Т. 1: XVII ст. С. 57).

¹³ Летопись Самовида по новооткрытым спискам. Киев: Тип-я К.Н. Милевского, 1878. С. 33.

¹⁴ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Киев: Тип-я К.Н. Милевского, 1888. Т. I. Полк Стародубский. С. 12–13; Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилюс, 2010. С. 63.

¹⁵ Їх опис див.: Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Мицик Ю., Кравець М. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 315, 340–347.

¹⁶ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Петроград, 1922. Т. XV. Вып. 1. С. 68 (*Рогожський літописець*).

¹⁷ Написання цього імені у джерелах відзначається значною варіативністю, в історіографії його загальноприйнятої форми також не існує. З нашої точки зору, унікальні імена литовських князів бажано максимально наближати до тих форм, які фіксуються в їхніх власних оригінальних документах, а також актах найближчих родичів – навіть всупереч історіографічній традиції (напр. Швитриґайло від «Швитриґайло», а не Свидриґайло). Відповідно приймаємо українську транскрипцію «Лінгвеній», засновуючись на таких документальних згадках. В оригінальних латиномовних актах князя 1388–1389 рр. він зветься «Lingweny», «Lingwenis» (Akta unji Polski z Litwą. 1385–1791. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1932. Nr 19, 25, 27. S. 16, 23, 25); в офіційних актах великого князя Ягайла 1379 і 1382 рр. – «Langwenne» (Codex diplomaticus Lithuaniae. Vratislaviae: Sumtibus Sigismundi Schletter, 1845. Nr I, III–V. P. 55, 57, 58, 59–60); 1385 р. – «Ligwen» (Akta unji Polski z Litwą... S. 3, nr 1); Вітовта 1397 р. – «Lyngweup» (Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Москва: Университет Д. Пожарского, 2015. Т. I. № 36. С. 105). У єдиній, здається, оригінальній руськомовній грамоті самого князя його ім'я написано як «Лыгвеній» (*Акты, относящиеся к истории Западной России* (далі – АЗР). Санкт-Петербург: Тип-я II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1846. Т. I. № 10. С. 26); а у п'яти оригінальних грамотах його сина Юрія той зветься «Лынгвеневиич», «Лынквеневиич», «Лынквѣневиич» (Варонін В. Князь Юрай Лынгвеневиич Мсціслаўскі. Гістарычны партрэт. Мінск: Тэхналогія, 2010. С. 54–60). У списках *Першого літописного зведення ВКЛ* (сер. XV ст.) також домінують варіанти з першою голосною «ы», іноді й наступною приголосною «н»: «Лыньгвении», «Лынгвенемъ», «Лынгвена», «Лынквенья», «Лыньквенью» (ПСРЛ. Москва: Наука, 1980. Т. XXXV. С. 30, 64, 65, 78, списки *Никифорівський, Супрасльський, Слуцький*). Інша, суттєво відмінна традиція написання імені, започаткована в новгородському та московському літописанні: «Лугвені / Лугвеніи». «Лугвень», іноді «Лугвень».

¹⁸ Вірогідно, Лінгвеній був охрещений у 1378/79 р. у зв'язку з тим, що посів княжий стіл у Полоцьку; вже 29 вересня 1379 р. він мав власну печатку з написом «Печатъ князя великого Семиона Полоцкого» (Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в. Т. I. С. 704; Т. II. С. 33).

¹⁹ ПСРЛ. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. VI. Вып. 1. Стб. 507–509 (*Софійський Літопис старшого ізводу*), та ряд інших літописів; Halecki O. Dzieje uni Jagiellońskiej. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1919. Т. I. S. 145; Krupska A. Udział księstwa mściławske pod rządami Litwy. *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego. Prace Historyczne*. 1971. Т. 2. S. 35, та деякі інші праці.

²⁰ ПСРЛ. Т. VI. Вып. 1. Стб. 484, і т. д.; Tegowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań–Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. S. 119, 145–147.

ментів своїх братів та інших Гедиміновичів²¹. Утім, Лингвеній міг отримати Мстиславське князівство як 1392/93 р., так і суттєво пізніше, оскільки в рамках періоду між весною 1393 та літом 1396 рр. він був ще намісником («служою») великого князя Вітовта в Полоцьку²². Перша конкретна згадка про княжіння Семена-Лингвенія у Мстиславлі належить лише до 15 травня 1399 р., коли там померла його дружина Марія, дочка московського володаря Дмитра Донського (тіло якої було перевезено й поховано в Москві)²³.

Про сіверський Мглин як володіння Семена-Лингвенія свідчить, насамперед, коротка регеста в найдавнішій книзі *Литовської метрики*: «Кн(я)зю Аньдрею (Порховському, згаданий трохи вище – С.К.) во Мъглине Вольчино а Красновичи, какъ при Лынькгвенью держаль»²⁴. Також у пізнішому акті великого князя Олександра 1499 р. згадано: «А которимъ бояромъ мстиславскимъ и мъглинскимъ подавали именья кн(я)зь Лыкгвенеи а княз Юреи, сынъ его»²⁵. Щодо Попової Гори, її колишнє підпорядкування Мстиславлю, як і Мглина, ретроспективно засвідчує т. зв. *Пам'ять* 1527 р.: «Мглын город Мстиславского повету, за московскимъ»; «што взял великий кн(я)зь московский город Попову Гору взял повѣта Мстиславского»²⁶. Однак приналежність Попової Гори князям Мстиславським документується лише з часів Івана Юрійовича, онука Семена-Лингвенія, який видав там свою грамоту 1468 р. А з актів великого князя Олександра 1495, 1499 і 1501 рр. можна зробити висновок, що Попову Гору, як і «білоруський» Тетерин, Юрій Лингвенович або (скоріше) Іван Юрійович отримали тільки від короля Казимира (великий князь Литви у 1440–1492, король Польщі з 1447 р.)²⁷. Найвірогідніше, те саме стосується й сіверського Дрокова, приналежність якого до Мстиславського князівства дослідники припускають на підставі його географічного розташування – між Мглином і Поповою горою²⁸.

Загалом включення до складу Мстиславського князівства його південної, сіверської частини, насамперед Мглинської волості, виглядає досить штучним, оскільки порушувало історичні кордони давньоруських «земель» (Смоленської та Чернігово-Сіверської). Тому видається цілком логічним припустити, що територія Мглин–Попова Гора спочатку належала до сусіднього (з півдня) Стародубського князівства, будучи приєднаною до Мстиславського внаслідок якихось особливих обставин. І такі, гадаємо, справді є. На межі XIV–XV ст. у Стародубі княжив Олександр Патрикійович, який у серпні 1406 р., під час литовсько-московської війни, був звинувачений у намірі перейти на бік Москви, ув'язнений і втратив свої володіння. Після цього великий князь Вітовт надав Стародуб і Брянськ Болеславу-Швитригайлу Ольгердовичу – рідному брату Семена-Лингвенія. Останній, як і Швитригайло, також відзначився у згаданій війні, в червні 1406 р. здобувши підвладний Москві Воротинськ (на верхній Оці)²⁹. Тож здавалося б досить дивним, щоб Вітовт, так щедро нагородивши Швитригайла, міг обділити старшого Лингвенія, володіння якого розташовувалися на північ від «трофейного» Стародуба. Відповідно, вважаємо дуже вірогідним, що саме тоді Лингвеній і отримав сіверський Мглин, вилучений зі складу Стародубського князівства та приєднаний до Мстиславського. Крім того, збереглося пряме свідчення про аналогічні дії Вітовта, спрямовані на розширення Мстиславського князівства – за рахунок приєднання до нього сусідньої волості Смоленської землі «Молоховский путь»³⁰.

Протягом 1407–1412 рр. Семен-Лингвеній Ольгердович був (уже вдруге) службовим князем у Великому Новгороді, але водночас зберігав міцні зв'язки з ВКЛ, зокрема, брав участь у Великій війні з Тевтонським орденом і Грюнвальдській битві 1410 р.³¹ Наступні

²¹ Akta unji Polski z Litwa... Nr 19, 25–28. S. 16, 23–25. Версія, нібито Семен-Лингвеній був князем Мстиславським уже весною 1389 р. (Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства і ваеводства ў XII–XVIII ст. Мінск: Беларуская навука, 2014. С. 127), заснована на непорозумінні – очевидно, заголовку до грамоти від 25 квітня 1389 р., зробленому для її публікації в «Актах Западной России» 1846 р.: Абеленцева О. К вопросу об истории Кричевского наместничества митрополитов Киевских и всея Руси в XV в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2014. № 4. С. 77, прим. 12.

²² Полоцкие грамоты... Т. I. № 32, 36. С. 101–102, 104–106; Т. II. С. 47–49, 413. Московський літописець, повідомляючи про шлюб Семена «Лугвеня» з дочкою Дмитра Донського, що відбувся в Москві 14 червня 1394 р., знає його лише як князя «Литовського» (*ПСРЛ*. Москва–Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 2004. Т. XXV. С. 221).

²³ *ПСРЛ*. Т. XXV. С. 228–229.

²⁴ *LM*. Vilnius: Žara, 1998. Kn. 3 (1440–1498). P. 36.

²⁵ *LM*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. Kn. 5 (1427–1506). Nr 224. P. 139.

²⁶ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 212–213.

²⁷ Докладніше про це див. нижче.

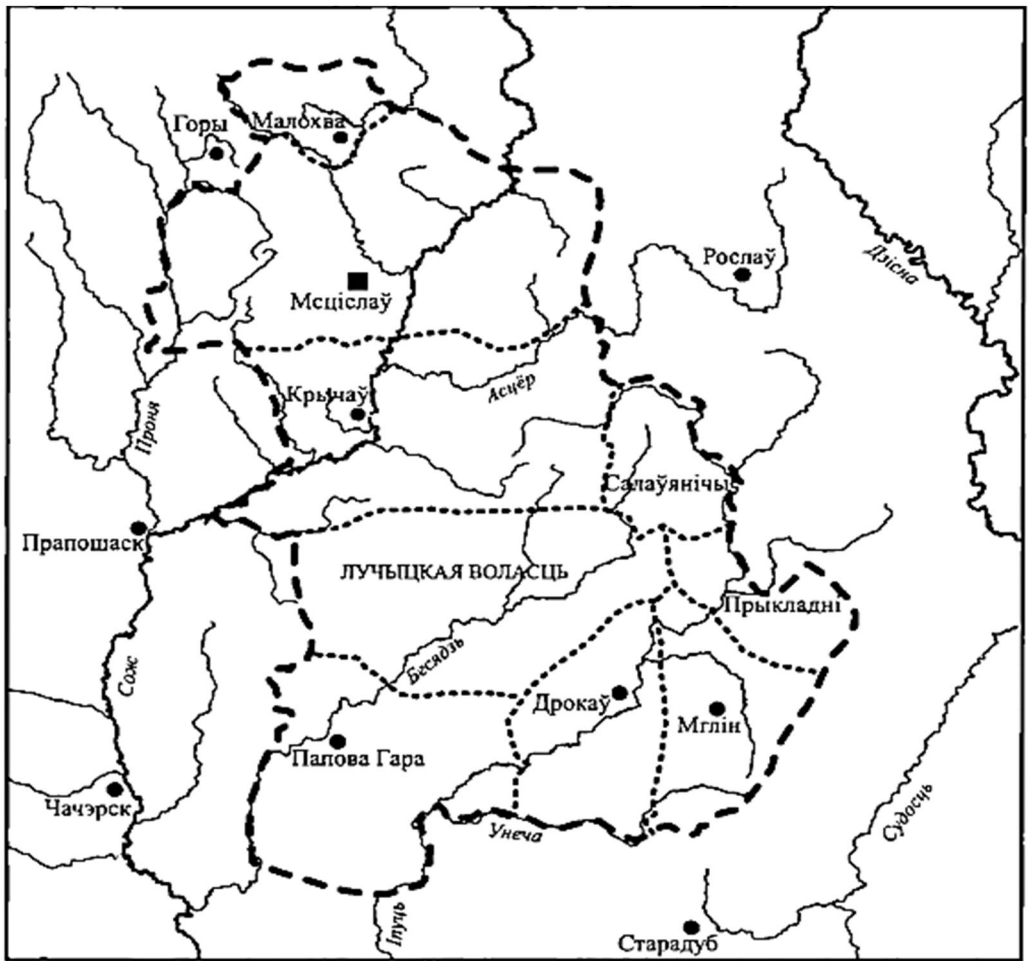
²⁸ Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства і ваеводства... С. 140.

²⁹ Беспалов Р. Литовско-московские отношения 1392–1408 годов в связи со смоленской, черниговской и рязанской политикой Витовта и Василия I. *Средневековая Русь*. Москва: Индрик, 2016. Вып. 12. С. 153.

³⁰ Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства і ваеводства... С. 142–144 (звідси наводимо й карту Мстиславського князівства XV ст.).

³¹ *НПЛ*. С. 400–404; *ПСРЛ*. Т. VI. Вып. 1. Стб. 531–535; Полехов С. Лугвень, Новгород и восточная политика Витовта (1411–1414) в свете малоизвестных источников Кёнигсбергского архива. *Мсціслаў і Мсціслаўскі край*. Мінск: Беларуская навука, 2019. С. 62–68.

ж два десятиліття князь, здається, провадив спокійне життя у своєму Мстиславлі (1421 р. приймав там митрополита Фотія³²). Остання прижиттєва згадка про Семена-Лингвена належить до 19 червня 1431 р., коли союзний договір ВКЛ з Тевтонським орденом у Христе-мелі, разом із великим князем Швигригайлом, уклали також вісім удільних князів, *першим* серед яких виступає «Semeon Ulgerdowicz»³³. Ця згадка свідчить про край високий статус князя Мстиславського – адже він був старшим братом Швигригайла³⁴, відмовившись від права на віленський престол, очевидно, лише через своє православне віросповідання, неприйнятне для голови Литовсько-Руської держави³⁵. Слід гадати, Семен-Лингвен помер того ж 1431 р. А не пізніше наступного року його старший син, Юрій, отримав підтвердження на Мстиславське князівство – «свого батьківського уділу, котрий йому записав князь Швигригайло»³⁶.

● – город; — — — — — граница Мстислаўскага княства; – граница валасцей Мстислаўскага княства

³² ПСРЛ. Т. XXXV. С. 33, 56, 78.

³³ Liv-, Est- und Curländisches urkundenbuch. Riga, Moskau: Verlage von J. Deubner, 1884. Bd. 8. № 462. S. 271-273.

³⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1993 [1907]. Т. IV. С. 515. Ян Тенговський, всупереч літописному переліку синів Ольгерда, вважає Лингвена старшим навіть за короля Ягайла – оскільки він у 1379 р. вже мав власну печатку та був охрещений у православ'я: Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. S. 56, 118. Дійсно, православними були обидва старші рідні брати Ягайла, Корибут-Дмитро та Скиригайло-Іван – на відміну від молодших Ольгердовичів, які залишались язичниками до 1386 р., коли були охрещені за католицьким обрядом. Але язичництво Ягайла до 1386 р. мало особливу й дуже поважну причину: він був великим князем язичницької Литви, а отже, його віросповідання критерієм для визначення старшинства слугувати не може.

³⁵ Полехов С. Наследники Витовта... С. 158.

³⁶ Там само. С. 250, 538 (згадка про зміст листа князя Юрія 1442 р., висланого «із Русі лівонцям»).

Юрій Лингвенович, наслідуючи приклад батька, був не лише удільним князем Мстиславським, але й кілька разів – службовим князем у Великому Новгороді. На початку червня 1432 р. Швитригайло, задовольнивши прохання новгородців, дав згоду, щоб їхнім князем став «herzog Jurii Langwinowicz», причому з умовою, в разі потреби, надавати допомогу литовському господарю³⁷. Справді, восени «прииха в Новгород князь Юрь Семенович съ своєю княгиною из Литовской земли»³⁸. Але дуже швидко йому довелося повертатися до ВКЛ – щоб виконати згадане зобов'язання, дане Швитригайлу. 1 вересня в Литві відбувся державний заколот, внаслідок якого віленський престол посів Жигимонт Кейстуович, а Швитригайло втік до Полоцька, причому вірність останньому зберегли більшість руських земель ВКЛ. Зібравши свої сили, Швитригайло пішов у наступ на Литву, де зустрівся з військом Жигимонта біля Ошмяни. 8 грудня 1432 р. тут відбулася велика битва, в якій Ольгердович зазнав поразки від Кейстуовича. Ряд князів та панів, васалів Швитригайла, загинули або потрапили в полон; серед останніх був і Юрій Лингвенович³⁹. У неволі він провів майже 10 місяців – поки не втік звідти й десь у перших числах жовтня 1433 р. прибув до Мстиславля, де тоді знаходився і сам Швитригайло⁴⁰.

Під час полону Юрія Лингвеновича, тобто з грудня 1432 по вересень 1433 рр., владу в Мстиславському князівстві, включаючи сіверський Мглин, обіймав його молодший брат **Ярослав-Федір Лингвенович**⁴¹ (народився в 1411 р.⁴²). Про це свідчать кілька регест 1440-х рр. у *Литовській метриці*: «Санку у Засельи⁴³ ... и два ч(о)л(о)в(е)ки, што у князя Ерослава выслужиль»; «Никону и з детьми: што был выслужиль у кн(я)зя Лынъквгена а у с(ы)на его кн(я)зя Ерослава»; «а во Мъглине Хомино, какъ при Ярослави держаль и при Жикгимонъте»; «У Мстислави и у Кричеве. Пахоми Нефедовичу отчина его Избучинь, какъ при Ярослави и при Жикгимонте держаль»⁴⁴. 22 березня 1433 р. Ярослав Лингвенович, перебуваючи з іншими васалами Швитригайла у Вітебську, *першим* серед них засвідчив колективний лист на Базельський церковний собор, в якому звав себе «племінник короля Польщі та князя Швитригайла» (*Jaruslaus Lengeleuicz, nepos regis Poloniae et ducis Swidrigal*)⁴⁵.

У вирішальній битві під Вількомиром 1 вересня 1435 р., де війська Жигимонта Кейстуовича завдали поразки Швитригайлу Ольгердовичу, на боці останнього взяли участь обидва брати Лингвеновичі. Молодший Ярослав тут загинув⁴⁶, а Юрій разом зі Швитригайлом зміг врятуватися втечею до Полоцька⁴⁷. Очевидно, невдовзі після цього, на межі 1435–1436 рр., великий князь Жигимонт захопив Мстиславське князівство⁴⁸. На початку XVI ст. автор *Третього літописного зведення ВКЛ* (т. зв. *Хроніки Биховця*) писав, що після перемоги над Швитригайлом Жигимонт арештував князя Юрія Лингвеновича, ув'язнивши його «у меншому замку Троцком», де він нібито сидів аж до вбивства Жигимонта 1440 р. – коли був звільнений литовськими панами й поїхав до Мстиславля⁴⁹. Можливо, насправді тут ідеться про ув'язнення Юрія протягом 1432–1433 рр. Принаймні, 1438 р. він точно був на свободі, оскільки 3 березня приїхав (уже вдруге) до Великого Новгорода⁵⁰.

³⁷ Liv-, Est- und Curländisches urkundenbuch... № 596. S. 352–353, (оригінальний лист до великого магістра Тевтонського ордену від 7 червня 1432 р., російський переклад: Коцебу А. Свитригайло, великий князь Литовский. Санкт-Петербург: Тип-я Медицинского Департамента Министерства Внутренних Дел, 1835. Прибавление. С. 13–14.

³⁸ НПЛ. С. 416.

³⁹ ПСРЛ. Т. XXXV. С. 34, 57, 76, 106–107; Полюхов С. Наследники Витовта... С. 309, прим. 238 (лист Жигимонта до великого магістра від 9 грудня 1432 р.).

⁴⁰ Полюхов С. Наследники Витовта... С. 351, прим. 461; Коцебу А. Свитригайло, великий князь Литовский... С. 186 (про втечу Юрія повідомляється в листі Швитригайла, писаному зі Мстиславля 3 жовтня).

⁴¹ А. Мятельський пов'язував княжіння Ярослава у Мстиславлі з від'їздом Юрія Лингвеновича до Новгорода, який помилково відносив до 1433 р. (Мяцельські А. Мсціслаўскае княства... С. 131).

⁴² ПСРЛ. Т. VI. Вып. 1. Стб. 533.

⁴³ Це село відносилось до Мстиславля (Мяцельські А. Мсціслаўскае княства... С. 137).

⁴⁴ ЛМ. Кн. 3. Р. 36.

⁴⁵ Bullarium Poloniae: litteras apostolicas aliaque monumenta Poloniae Vaticana continens / Ed. Sułkowska-Kuraś I. et Kuraś S. Romae–Lublina: École Française de Rome, 1995. Т. 5: 1431–1449. Nr 1361. P. 250–251. У старому французькому виданні імена поповані ще суттєвіше (Veterum scriptorum et monumentorum historicorum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio. Parisii, MDCCXXXIII. Т. VIII. P. 576–577).

⁴⁶ ПСРЛ. Т. XXXV. С. 35, 58, 77, 107.

⁴⁷ Liv-, Est- und Curländisches urkundenbuch... № 1006. S. 615; Полюхов С. Наследники Витовта... С. 404.

⁴⁸ Досить обгрунтоване припущення С. Полюхова (Полюхов С. Наследники Витовта... С. 406).

⁴⁹ ПСРЛ. Москва: Наука, 1975. Т. XXXII. С. 155, 157.

⁵⁰ НПЛ. С. 419. К. Крупа помилилась, пишучи, нібито в серпні 1437 р. Юрій Лингвенович разом зі Швитригайлом прибув до Кракова, а «під актом угоди з Польщею, виданим 4 вересня 1437 р. у Львові, видніється також підпис Лингвеновича» (Крупа К. Polityczne związki Giedyminowiczów z Nowogrodem Wielkim w latach 1430–1471. *Przegląd Historyczny*. 1993. Т. 84. З. 3. С. 292, грзур. 24). Відповідне посилання дослідниці (на лист Швитригайла від 23 вересня 1437 р.) такої інформації не містить, як і згаданий акт від 4 вересня, виданий у Львові Юршею, воеводою Київським, та деякими іншими прихильниками Швитригайла (Барвінський Б. Кілька документів і заміток до часів вел. князів Свитригайла і Жигимонта Кейстуовича. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*.

Що ж до Мстиславського князівства, то ним у др. пол. 1430-х рр. справді володів великий князь Жигимонт, який здійснив кілька земельних надань у Мстиславлі та Мглині⁵¹.

Жигимонт Кейстутович загинув 20 березня 1440 р., а 29 червня великим князем Литви був проголошений малолітній Казимир Ягайлович. Невдовзі після цього литовські пани, фактичні правителі держави, прийняли рішення про відновлення Мстиславського князівства. Як наслідок, «князь Юрї Семенович из Новаграда великаго выѣха в Литву, и князь великий Казимир дал ему очину его всю, Мстиславъ и Кричевъ, иныхъ градовъ и волостей не мало; он же възгордился, засяде Смоленско, и Полоческъ, и Витепъскъ»⁵². До Смоленська Юрїя Лингвеновича запросили місцеві «чернїя люди» (нижче міщанство), причому там його визнано «господаремъ», тобто незалежним володарем⁵³. Ішлося про відокремлення від ВКЛ величезної території – земель Смоленської, Мстиславської, Полоцької та Вітебської. Юрїй навіть прийняв титул великого князя, видавши як такий грамоту протопопу Полоцького Софійського собору⁵⁴. Але протистояти військам ВКЛ він не зміг, восени 1440 р. втратив Полоцьк і Вітебськ, а наприкінці року втік до Москви⁵⁵ (де княжив його двоюрідний брат по матері, Василь Васильович).

Після цього Мстиславське князівство, звичайно, знову було конфісковане на користь великого князя Казимира, від імені якого тут була проведена ціла серія земельних надань⁵⁶. Князь же Юрїй недовзі повернувся у Великий Новгород (уже втретє), звідки восени 1442 р. писав до лівонських рицарів, «що він хоче зі своїми [людьми] вирушити до Лівонії, а звідти до Пруссії, а звідти до Литви, щоб вимагати свого батьківського уділу, котрий йому записав князь Швитригайло; на це лівонці дають йому відмову»⁵⁷. У Новгороді Юрїй Лингвенович знаходився до вересня 1443 р., коли туди прибув його двоюрідний брат, князь Іван Володимирович, прийнятий «на пригороды, на которыхъ был Лугвень и сынъ его Юрїи ...; а князь Юрїи Лугвеньевич поѣха къ Нѣмцемъ, и Немьць ему пути не даша, и онъ отѣха на Москву». Десь наприкінці 1444 р. знову (вчетверте) «приѣха в Новѣгород с Москвы князь Юрїи Лугвеньевич, и новгородци даша ему корьмлине, по волости хлѣбъ, а пригородовъ не даша»⁵⁸. У грудні 1445 р. інформатор Тевтонського ордену повідомляв із Великого Новгорода, що литвини тричі прислали туди до князя Юрїя, з проханням зайняти престол ВКЛ; але той відмовився на користь кандидатури Михайла Жигимонтовича, який має на це більше право, і засвідчив готовність його підтримати. Водночас литовське посольство у Пруссії в січні 1446 р. згадувало, що Юрїй Лингвенович просив пробачення у великого князя Казимира, сподіваючись повернути свою «отчину»⁵⁹. Але юний литовський володар на це тоді не погодився.

Натомість, недовзі Мстиславське князівство отримало зовсім іншого правителя. Наприкінці лютого 1446 р. до ВКЛ втік один із московських удільних князів, Василь Ярославич (Серпуховський), який не захотів визнати владу нового великого князя, Дмитра Шемяки – той захопив Москву, наказавши арештувати й осліпити свого старшого двоюрідного брата, Василя Васильовича (Темного). Казимир не лише прийняв утікача, але й надав йому величезні володіння, в основному на Сіверщині: «далъ бо бѣ король кн(я)зю Василью Дѣбрянскъ в вотчину да Гомеи, да Стародубъ, да Мьстисловль и иньє многіє мѣста». Відступивши Брянськ іншому емігранту, князю Семену Оболенському⁶⁰, **Василь Ярославич** влаштував свою резиденцію у Мстиславлі, але довго там не затримався. Наприкінці того ж року він, швидко сповіщений про звільнення Василя Темного

1913. Т. СХV. С. 17–19, за оригіналом). Очевидно, К. Крупа через неуважність прийняла Юршу за князя Юрїя Лингвеновича.

⁵¹ ЛМ. Кн. 3. Р. 36.

⁵² НПЛ. С. 420.

⁵³ ПСРЛ. Т. XXXV. С. 60, 78, 109.

⁵⁴ Полоцькіє грамоты XIII – начала XVI в. Т. I. № 100. С. 198; Т. II. С. 96.

⁵⁵ НПЛ. С. 420–421; Полехов С. Смоленское восстание 1440 г. *Исторический вестник*. Москва, 2014. Т. 7 (154): Литва, Русь и Польша XIII–XVI вв. С. 189–190.

⁵⁶ ЛМ. Кн. 3. Р. 35–37.

⁵⁷ Полехов С. Наследники Витовта... С. 250, 537–538 (згадка в архівному реєстрі Тевтонського ордену).

⁵⁸ НПЛ. С. 423, 424, 425; стиль лігочислення тут явно вересневий.

Твердження про те, нібито 1443 р. Юрїй Лингвенович повернувся до Мстиславлі, засноване на старій публікації його грамоти Онуфрїївському монастирю, виконаній за виписом із *Литовської метрики*, внесеним «в Актовые книги Мстиславскаго Уездного Суда». Тут дата видачі – «лѣта шестытысячного девятсотъ-пятьдесятъ-первого, индикта шестого», тобто 1442/43 р. (АЗР. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. № 43. С. 57–58). Однак після публікації протографічного списку з самої *Литовської метрики* з'ясувалося, що там дата – «лѣта шесттысечного девятсотъ шестдесятъ первого, иньдыкта первого», тобто 1452/53 р. (Варонін В. Князь Юрай Лингвеневиц Мсціслаўскі. Гістарычны партрэт. Мінск, 2010. С. 52–54).

⁵⁹ *Liv-, est- und kurländisches urkundenbuch*. Riga, Moskau: Kommission-Verlage von J. Deubner, 1896. Bd. 10. № 186. S. 122–123; Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz – walka o spadek po ojcu. *Ojcowie i synowie. O tron, władzę, dziedzictwo. W 700. rocznicę narodzin Karola IV Luksemburskiego króla czeskiego i cesarza. 1316–1378*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018. S. 211, 212 (посилання на неопублікований документ).

⁶⁰ ПСРЛ. Москва: Языки русской культуры, 2001. Т. VI. Вып. 2. Стб. 113–114 (*Софійський II літопис*).

(15 вересня)⁶¹, «со всіми бояры и со всіми люд(ь)ми, и с женами, и з дѣтми поидоша изо Мѣстиславля» на допомогу сліпому родичу, людям якого на Різдво (25 грудня) справді вдалося захопити Москву⁶². Покинувши ВКЛ, Василь Ярославич автоматично втратив усі надані йому там володіння.

Тоді Казимир Ягайлович нарешті погодився повернути Мстиславське князівство старому власнику – Юрію Лингвеновичу. Про те, що останній отримав назад свою «отчину», повідомляв прусський посол, який перебував у Литві «близько Різдва Христового» 1446 р.⁶³ Якщо вірити пізнішій *Хроніці Биховця*, Казимир пробачив Юрія Лингвеновича та повернув йому (вже вдруге) Мстиславль, в основному, завдяки клопотанню воєводи Віленського, пана Яна (Івана) Гашгольта – приятеля князя Юрія, який хрестив дітей Гашгольта⁶⁴. Однак при цьому сам Юрій Лингвенович осів на батьківщині далеко не одразу, ще десь на півроку затримавшись у Великому Новгороді. Про це свідчать листи великого магістра Тевтонського ордену, писані в січні – квітні 1447 р.; в одному з них (від 14 березня) згадано, що «herzog Jorgen Langwennowitz», отримавши від володаря Литви свою «отчину», планує їхати на коронацію Казимира до Кракова, призначену на 24 червня, але потім – хоче залишитись на княжінні також і в Новгороді⁶⁵. Мабуть, Юрій поїхав звідти в травні / червні, коли новгородці запросили до себе зі Пскова чергового службового князя, Олександра Васильовича (Чортгорийського)⁶⁶.

У травні 1448 р. князь Юрій Лингвенович, названий першим серед світських аристократів ВКЛ, прибув до Любліна, де відбувся з'їзд із прелатами та панами Польського королівства⁶⁷. Наступне десятиліття князь, схоже, спокійно провів у своєму Мстиславлі. Зокрема, протягом 1452/53–1457 рр. Юрій Лингвенович видав тут ряд грамот місцевому Онуфріївському монастирю та кільком боярам⁶⁸. Один із останніх, Воронеж, у 1455 р. отримав від свого князя володіння і в Мстиславському повіті, і в сіверській частині князівства – «во Мглине ... Манюково землю»⁶⁹.

Наприкінці життя Юрій Лингвенович ще раз, уже вп'яте (!), був службовим князем у Новгороді. Місцевий літописець записав, що 1 листопада 1458 р. «приѣха из Литвы от короля Казимира королевичъ въ Великыи Новѣгородъ, и новгородци прияха его в ч(е)сть. А с нимъ приѣхалъ посолъ короля Казимира панъ Ондрушко Исаковичъ ... а кн(я)зю Юрю Семенович(ю) даша ему пригороды новгородчкыи: Русу, Ладогу, Орѣшоць, Корѣльскыи, Яму, поль Копорьи»⁷⁰. Безперечно, згаданий тут на початку «королевич» – це і є Юрій Семенович-Лингвенович (оскільки старшому сину короля Казимира, Владиславу, тоді виповнилося лише два роки, до того ж католик не міг бути князем у Новгороді). Таке означення Лингвеновича не виглядає надто дивним, зважаючи на його винятковий династичний статус – адже з усіх Гедиміновичів князь Юрій був найближчим родичем, двоюрідним братом короля Казимира⁷¹. Його останнє новгородське княжіння, як і попередні, тривало недовго: вже у серпні наступного 1459 р. «кн(я)зю Юрю Семенович Литовскыи восхотѣ поѣхати въ свою землю, и съ своею княгиною и своими бояры, и архиеп(и)ск(о)пъ

⁶¹ ПСРЛ. Москва: Наука, 1994. Т. XXXIX. С. 146 (Софійський І літопис за списком Царського).

⁶² ПСРЛ. Т. VI. Вып. 2. Стб. 119–121.

⁶³ Liv-, est- und kurländisches urkundenbuch... Bd. 10. S. 209. № 303; Polechow S. Książę Michał Zygmuntowicz... S. 213, przyp. 80.

⁶⁴ ПСРЛ. Т. XXXII. С. 159.

⁶⁵ Liv-, est- und kurländisches urkundenbuch... Bd. 10. S. 199, 209, 216–217, 218. № 294, (13 січня). 303 (14 березня), 314 (10 квітня), 318 (16 квітня); короткий переказ змісту: Карамзин Н. История государства Российского. Санкт-Петербург: Тип-я Э. Праца, 1842. Кн. II. Т. V. Примечания. Стб. 131–132, прим. 316, № 10, 11, 19, 12.

⁶⁶ ПСРЛ. Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2018. Т. XLIV. С. 90 (т. зв. *Літопис Авраамки*); Псковские летописи. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. Вып. 2. С. 48, 137 (князь Олександр поїхав зі Пскова до Новгорода «в Петрово говѣние»; Петрів пост починається через тиждень після Трійці, завершується 28 червня).

⁶⁷ Długosz J. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 2009. Ks. 12: 1445–1461. S. 68–69.

⁶⁸ Варонін В. Князь Юрай Лынгвеневи́ч Мсціслаўскі... С. 52–61.

⁶⁹ Там само. С. 55–58.

⁷⁰ ПСРЛ. Т. XLIV. С. 93.

⁷¹ У польській історіографії переважає думка про тотожність Юрія Семеновича 1458 р. з однойменним князем Гольшанським, членом Ради ВКЛ (О. Халецький, Л. Колянковський, К. Крупа), або навіть гаданим князем Острозьким – незважаючи на відсутність серед задокументованих Острозьких Юрія Семеновича (Ф. Конечний) (див.: Кгура К. Polityczne związki Giedyminowiczów z Nowogrodem Wielkim w latach 1430–1471. *Przegląd Historyczny*. 1993. Т. 84, з. 3. С. 295–297, przyp. 61). Натомість В.М. Вернадський впевнено ототожнив Юрія Семеновича 1458 р. з Лингвеновичем (Вернадский В. Новгород и Новгородская земля в XV в. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. С. 214). До такої ж версії, здається, схиляються В.О. Воронін та С.В. Полевос (Полевос С. Наследники Витовта... С. 589). Дійсно, новгородські літописці добре знали тільки одного князя Юрія Семеновича – Лингвеновича; якби 1458 р. до Новгорода прибув якийсь інший князь, слід гадати, це було б спеціально зазначено в літописному тексті. Крім того, ні Юрій Гольшанський, ні гаданий Острозький до династії Гедиміновичів узагалі не належали, а отже, наряд чи могли означатися літописцем як «королевич».

вл(а)д(ы)ка Иона и всь Великыи Новгород ч(е)сть ему въздаша добръ, и одариша его, и отпустиша вьсвоися»⁷².

Невдовзі після цього померла дружина Юрія Лингвеневича, княгиня Софія⁷³, а потім і сам князь Мстиславський. Очевидно, це сталося до 4 червня 1461 р., коли князівством уже володів їх єдиний син Іван – дружина якого видала у Мстиславлі грамоту, де фігурує як повноправна володарка («Божею милостію, мы кнегиня Ивановая Юрьевича, кнегиня Уляна, придали есмо святому Николѣ въ Даниловскомъ ... селцо Гридково Студеницкого») ⁷⁴.

Отже, ми навряд чи помилимося, віднісши початок княжіння **Івана Юрійовича** у Мстиславлі до періоду з осені 1459 по весну 1461 рр. На відміну від батька та діда, князь Іван практично не брав участі в політичному житті ВКЛ. Він жодного разу не згадується в оточенні короля Казимира, серед литовських «панів ради», навіть у якості звичайного свідка видачі документів. Уся прижиттєва інформація про Івана Юрійовича, по суті, обмежується кількома його наданнями як правителя Мстиславського князівства. Найстарший із таких датованих актів належить до 1462/63 р.⁷⁵, найпізніший – до 2 липня 1483 р.⁷⁶ Для нашої теми найцікавішою є грамота від 16 жовтня 1468 р., видана Іваном Юрійовичем у Поповій Горі⁷⁷; вона підтверджує тодішню приналежність цього містечка, розташованого на півночі Сіверщини, до складу Мстиславського князівства.

Згідно з повідомленням т. зв. *Пам'яті про князів Глинських*, укладеної в Москві 1532/33 р. за ініціативою князя Федора Мстиславського⁷⁸, «преставилс князь Иван Юрьевич Мстисловский на службе в Киеве»⁷⁹. Тут ідеться про похід великого війська, зібраного зі всього ВКЛ, завданням якого було охороняти «трудова армію», що займалася відбудовою Києва, спаленого татарами кримського хана Менглі-Гірея восени 1482 р. Очолив це військо литовський магнат, пан Богдан Андрійович (Сакович), воєвода Троцький; а першим у його складі дійсно названий князь Мстиславський⁸⁰. За деякими вказівками, ця масштабна військово-політична акція, під час якої помер Іван Юрійович, мала місце в 1485 р.⁸¹

Протягом наступного десятиліття володаркою Мстиславського князівства була **Уляна**, вдова Івана Юрійовича, очевидно, ставши такою згідно з заповітом свого чоловіка. У пізнішому документі 1499 р. згадано, що «вмираючи деи небожчикъ кн(я)зь Иванъ приказал кн(е)гини своеѣ, ажбы тоѣ именьѣ Хвостово отдала Ивашку Олгишевичу. И кн(е)гиня деи небожчица подле слова кн(я)зя своего тоѣ именьѣ Ивашку отдала»⁸². Король Казимир, а потім його син, великий князь Олександр (з 1492 р.), загалом визнали власницькі права княгині Уляни, однак лише до її смерті та з суттєвими обмеженнями. Зокрема, після смерті Івана Юрійовича король вивів з-під влади його вдови одного мстиславського боярина: «казал ему с тыми имени себе служити и листы свои ему на то подавал»⁸³. Після за-

⁷² ПСРЛ. Т. XLIV. С. 94.

⁷³ З цього приводу втішне послання до князя написав сам митрополит Іона (Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI в. Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1986. С. 213–214).

⁷⁴ АЗР. Т. I. С. 79, № 65 (за списком 1642 р.).

⁷⁵ Там само. С. 79–80. № 66 (список з оригіналу 6971 р., напевне за вересневим стилем).

⁷⁶ Там само. С. 102–104. № 82 (список за підтвердженням 1633 р.).

⁷⁷ Там само. С. 83–84. № 68 (список за підтвердженням 1633 р.).

⁷⁸ Бычкова М. Родословие Глинских из Румянцевского собрания. *Русско-литовская знать XV–XVII вв. Источниковедение. Генеалогия. Геральдика*. Москва: Квадрига, 2012. С. 284–285, 287–289 (вперше стаття опублікована 1977 р.).

⁷⁹ Там само. С. 290.

⁸⁰ Zródła do dziejów polskich. Wilno: Nakład i druk Józefa Zawadzkiego, 1844. Т. II. S. 119–120. Цей документ, наданий публікаторам бібліографом К. Свідзінським, явно перекладений (хоч і не повністю) з руського оригіналу на польську мову. Звідси передруковано з деякими помилками: Каманин І. Сообщение послов Киевской земли королю Сигизмунду I о Киевской земле и киевском замке, около 1520 г. *Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов*. Киев: Типо-Литография и Переплетная И. Крыжановского, 1916. Вып. 2. С. 6–7. Дату «близько року 1520» О. Русина виправляє на 1531 р.: Русина О. Сіверська земля... С. 22, прим. 42.

⁸¹ До літа 1485 р. ці події відніс ще Л. Колянковський, засновуючись, у першу чергу, на хронології призначення Богдана Саковича воєводою Троцьким (Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. Warszawa: Z drukami Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich, 1930. Т. I: 1377–1499. S. 363, przyp. 1). Дійсно, 10 вересня 1484 р. пан Богдан Андрійович востаннє згадується як намісник Полоцький (LM. Vilnius: ZARA, 2004. Кн. 4 (1479–1491). Р. 119, nr 86), а як воєвода Троцький – вперше 27 березня 1486 р. (Ibid. Р. 38, nr 1.7). Додамо, що похід Саковича мав місце ще до призначення воєводою Київським Юрія Пацевича. Останній, як воєвода Київський, у датованих документах вперше згадується 9 травня 1486 р. (Ibid. Р. 41–42, nr 4). Він же фігурує на цьому уряді в недатованому ярлику Менглі-Гірея, який видавці відносять до 1484 р. (Ibid. Р. 103, nr 47.4). Однак відповідь на вказане посольство король Казимир дав 22 серпня 1486 р. (Ibid. Р. 141–143, nr 132), а отже, ярлик хана логічніше датувати 1-ю пол. 1486 чи 2-ю пол. 1485 рр. Оскільки масштабні роботи по будівництву Київського замку навряд чи могли проводитися зимою (1484/85 чи 1485/86 рр.), то похід під Київ армії Богдана Саковича слід віднести до 1485 р., найвірогідніше – літа, як і вважав Л. Колянковський.

⁸² LM. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. Кн. 6 (1494–1506). Р. 229, nr 355 (підтвердження 1499 р.).

⁸³ Ibid. Р. 214, nr 328 (підтвердження 1499 р.).

гибелі іншого боярина «кн(е)г(и)ни Мстиславская не хотела жоны его к тым именьям припустити»; тож відповідний наказ, розглянувши справу особисто, дав сам Казимир (явно всупереч бажанню княгині)⁸⁴. Ще більш показовий випадок 1499 р., коли надання, отримане дворянином від покійної володарки Мстиславля, взагалі було скасоване великим князем Олександром, який пояснював: «Ино кн(е)г(и)ни Ивановая Юрьевича не волна была именеу Мстиславских роздавати без воли отца н(а)шого, короля его м(и)л(о)сти, и без нашео»⁸⁵. Втім, не викликали заперечень її церковні пожертви: «кнегиня Ивановая Юрьевича кнегиня Ульяна Мстиславская» зробила надання Пустинському монастирю Богородиці в Мстиславлі, а також підтвердила їх стару фундацію Троїцькому собору – «тую жь дань по смерти мужа своего князя Ивана имъ дала»⁸⁶. Про реальну владу Уляни в Мстиславському князівстві свідчить також скарга московського купця, близько 1488 р. пограбованого під Мстиславлем. Постраждалий «о томъ билъ челомъ княгинѣ Ульянѣ Мстиславской; и княини деи Ульяна ялася ему того грабежа обыскати и отправить да не отправила»⁸⁷.

Княгиня Уляна померла до 15 серпня 1495 р., коли її дочки, «княжны Мстиславские, княжна Настася а княжна Ульяна», прибули до великого князя Олександра у Вільну «и били его м(и)л(о)сти чолом о отчине своеи, о Мстиславли, и о иных городех, и о волостех мстиславских». Литовський господар через пана Миколая Радзивиловича, воєводу Віленського, відповів, щоб княжни «поехали зася до Мстиславля и мешкали на Мстиславли и на всеи отчине своеи, што держал дед ихъ кн(я)зь Юреи и отец ихъ княз Иван, выменя (виключаючи – С.К.) што будет отец его м(и)л(о)сти корол придал кн(я)зю Юрю а кн(я)ю Ивану именеи и людеи, туо данину отца своего его м(и)л(о)сть г(о)с(по)д(а)рь берет к своеи воли». Княжни Мстиславські повинні мешкати на своїй отчині доти, поки не будуть заручені; коли ж «им Богъ даст облюбенцовъ княжат, которые будут ровни имъ, тогда его м(и)л(о)сть г(о)с(по)д(а)рь хочет о их м(и)л(о)сти мыслити а их не хочет опустити, яко кровных своих, а бояром всим казал их м(и)л(о)сти послушным быти во всем такъ, какъ то господаринъ своихъ»⁸⁸.

При цьому юридично Мстиславське князівство перейшло до великого князя Олександра, який згадував (1499 р.), що «после кн[е]гини Мстиславское Мъстиславль на насъ спал», «какъ кнегини Ивановое в животе не стало а Мстиславль спал на насъ»⁸⁹. Справді, в період 1496–1498 рр. судочинство в князівстві вершив литовський господар. Навіть прості люди скаржились йому «на боярина княжон Мстиславских на Клишка Радчича»⁹⁰; сам Олександр затверджував і права мстиславських землевласників: «Нехаи они тьи именя держать ... а нам с тых именеи поспол зо мстиславцы службу земьскую заступають»⁹¹. Дочки ж Івана Юрійовича та Уляни реальної влади не мали, лише проживаючи в батьківській столиці під опікою литовського монарха.

Новий повноправний князь у Мстиславлі з'явився на початку 1499 р., незадовго до 9 квітня – коли великий князь Олександр уже згадував, що віддав Мстиславль князю **Михайлу Івановичу Жеславському**⁹². Це був нащадок Євнутія Гедиміновича, великого князя Литовського (1342–1345), а потім дрібного князя Жеславського (в Білорусі)⁹³. 6 травня розглядалася скарга мстиславської боярині «на кн(я)зя Михаила Ивановича Жославского, штож какъ дали есмо за него княжну Мстиславскую и Мстиславль дали есмо ему у в отчину»⁹⁴. В іншому акті, виданому в липні 1499 р., литовський господар згадував докладніше: «мы, з ласки нашео, Мстиславль дали кн(я)зю Михайлу Ивановичу Жославскому за его службу и дочку кн(я)зя Иыванову Юревича княжну Ульяну призволили ему понят за себе»⁹⁵. Отже, цей шлюб відбувся між 9 квітня та 6 травня (він був неможливим у Великий піст, який 1499 р. закінчився 30 березня). Потім Михайло Іванович виїхав до столичної Вільни, де 17 травня 1499 р. засвідчив акт великого князя Олександра як «княз Мих(айло) Мсти(лавский) Жаслав(ский)»⁹⁶, а 19-го – отримав письмовий привілей на свої

⁸⁴ *LM*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. Kn. 6 (1494–1506). P. 174, 197, nr 258, 300 (акти 1498 і 1499 рр.).

⁸⁵ *LM*. Kn. 5. P. 135, nr 218.

⁸⁶ *АЗР*. Санкт-Петербург, 1848. Т. II. С. 206, 401. № 162, 232 (королівські підтвердження 1529 і 1544 рр.).

⁸⁷ *Сборник РИО*. Санкт-Петербург: Тип-я Ф. Елеонского и К^о, 1882. Т. 35: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. I. С. 32. № 7 (скарга московського посольства до ВКЛ, яке виїхало з Москви 20 березня 1489 р.).

⁸⁸ *LM*. Kn. 6. P. 117, nr 128.

⁸⁹ *Ibid.* P. 197, 214, nr 300, 328.

⁹⁰ *Ibid.* P. 127, nr 151 (1496 р.).

⁹¹ *Ibid.* P. 174–175, 197, nr 258 (1498 р.), 300 (1499 р.).

⁹² *Ibid.* P. 197, nr 300.

⁹³ *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: Тип-я Э. Праца, 1856. Т. VII. С. 255, 256; *НПЛ*. С. 353, 358.

⁹⁴ *LM*. Kn. 6. P. 229, nr 355.

⁹⁵ *Ibid.* P. 214, nr 328.

⁹⁶ *LM*. Kn. 5. P. 132, nr 213.

нові володіння. Юридично це була винагорода за «веръную и пилную службу» князя, про спадкові права його дружини тут навіть не згадувалось. Михайло Іванович отримував «город Мстиславль а город Мглин со всеми двора мстиславскими и мглинскими, и з дворъцы» (далі перераховано дев'ять мстиславських «дворів», але жодного мглинського), «и со всеми бояры, и з ихъ именьи, и з слугами путными, и даньники, со всемъ правомъ и панствомъ ... поддугъ того, какъ тыи замьки держали кн(я)зь Юрей Лынквеневиць, а потомъ сынъ его, князь Иванъ. А дали то есмо ему у вотьчину вечно на веки вечныи, и его кн(е)гини, и ихъ детемъ, и потомъ будучымъ ихъ счадкомъ»⁹⁷.

Як бачимо, великий князь Олександр надав Мстиславль князю Михайлу Жеславському в якості власної «вслуги», а не спадщини його дружини, княгини Уляни Іванівни Мстиславської. Власне кажучи, вона й не могла бути спадкоємицею Мстиславля, оскільки мала старшу сестру, Анастасію. Однак остання взагалі була позбавлена права на батьківське князівство, ставши дружиною князя Семена Михайловича Слуцького. Литовський господар явно не хотів, щоб два найзначніші удільні князівства ВКЛ, Слуцьке та Мстиславське, об'єдналися під владою однієї особи. Пізніше княгиня Анастасія Слуцька не раз заявляла своє право на Мстиславль, наголошуючи, що князь Михайло Жеславський його «держить дей по сестре мосей меньшей, по своей кнегини». Але князь Михайло відповідав, що отримав Мстиславський замок від монарха «за мою службу»⁹⁸, і формально це справді було так.

Та для нашої теми важливіше, що великий князь Олександр, не визнавши права князівен Мстиславських на батьківську спадщину, присвоїв значну частину останньої, суттєво урізавши територію Мстиславського князівства. Зокрема, в акті його відновлення 1499 р. відсутні Кричев (належав Юрію Лингвеновичу 1440 р.) та володіння, які 1501 р. литовський господар надав своїй дружині, великій княгині Олені: «двори звані Княжичі й Тетерин і замок Попова Гора званий, котрі маетки Іван Юрійович князь Мстиславський держав зі всіма округами, чи волостями, до тих дворів здавна приналежними. Також і інші села приналежні до двору Тетерин, поблизу річки Друть розташовані, які (ми) забрали від княгині Мстиславської, ті села ... тепер включаємо, повертаємо і записуємо до явного двору Тетерин»⁹⁹. Звідси видно, що княгиня Уляна Мстиславська втратила лише кілька сіл у Тетеринській волості, зберігши за собою сам Тетерин, а отже, мабуть, і згаданий наступним сіверський замок Попова Гора.

Тоді слід визнати, що відсутні в наданні 1499 р. Кричев, Княжичі, Тетерин, Попова Гора та, вірогідно, Дроков відійшли до великого князя Олександра вже після смерті княгині Уляни. І саме про ці володіння йдеться в рішенні Олександра 1495 р., коли він дозволив князівнам Мстиславським мешкати «на всеи отчине своеи, што держал дед ихъ кн(я)зь Юрей и отец ихъ князь Иванъ», однак за виключенням того, що король Казимир (1440–1492) «придал кн(я)зь Юрю а кн(я)ю Иванову именеи и людеи, туо данину отца своего его м(и)л(о)сть г(о)с(по)д(а)рь берет к своеи воли». Дійсно, до 1440 р. жодна з вищеназваних волостей у володінні Семена-Лингвена та його синів, на відміну від Мстиславля та Мглина, не згадується¹⁰⁰. Кричев перейшов у володіння великого князя Олександра не пізніше

⁹⁷ ЛМ. Кн. 5. Р. 139–140, nr 224. За цим списком, акт виданий «у Вилни, в неделю Светого Духа» 1499 р., «м(е)с(е)ца марта 19 день». Але Духів день, який у католицизмі співпадає з Трійцею, а в православ'ї – відзначається наступного понеділка, за першим означенням у 1499 р. припадав на 19 травня (Пасха тоді була 31 березня). Дійсно, в архівній польськомовній реєстрі оригінального акту дата видачі – «maia dnia 19» 1499 р. (LM. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. Кн. 1 (1380–1584). Р. 117–118, nr 566). Також і перші публікатори списку з Литовської метрики внесли відповідну корективу – «Maia въ 19 день» (АЗР. Санкт-Петербург, 1846. Т. I. С. 197. № 172). Це робить вкрай сумнівною дату грамоти, якою князь Михайло Жеславський-Мстиславський надав радомльському богомольцю Діонісію церкву Пресв. Богородиці, нібито 20 січня 1499 р. На її підставі А. Мятельський відносив шлюб Михайла з Уляною Мстиславською ще до межі 1498–1499 рр. (Мяцельскі А. Мєцїслаўскае княства... С. 154). Слід гадати, у списку цієї грамоти (неопублікованої) дата видачі вказана помилково, оскільки важко уявити, щоб князь Жеславський розпоряджався у Мстиславському князівстві за чотири місяці до того, як отримав на нього офіційний привілей.

⁹⁸ Русская историческая библиотека. Петербург: Сенатская тип-я, 1903. Т. XX: Литовская метрика. Т. I. Стб. 1020, 1071–1072. № 300, 353 (Книга 2 судових справ).

⁹⁹ ...curias dictas Kniezycz et Thetheryn et castrum Popowa Hora dictum, quae bona Iwan Iurgievicz dux Saslawski (за іншим рукописом надруковано вірніше Scyslawski, але й тут пропущена перша літера «М») tenuit cum omnibus distractionibus, alias włości, ad easdem curias ex antique spectan(tibus). Item et alias villas spectan(tes) ad curiam Thetheryn, iuxta fluvium Drud iacen(tes), quas receperamus ducissae Saslawien(sae) (за іншим рукописом надруковано Seyslawien, має бути [M]scyslawien(sae)), eisdem villas ... praesentibus incorporamus, restituimus et inscribimus ad expressam curiam Thetheryn (Акты Литовской метрики. Варшава: Тип-я Варшавского учебного округа, 1897. Т. I. Вып. 2: 1499–1507 гг. С. 91–92 (прим. 5, 8), № 602). Княжичі й Тетерин дійсно належали князю Івану Юрійовичу Мстиславському та його княгині Уляні, про що згадано в їхніх спільних грамотах 1463 і 1483 рр. (АЗР. Т. I. С. 80, 103, № 66, 82).

¹⁰⁰ У Переліку міст Швигригайла, складеному восени 1432 р., Кричев, Тетерин і Дроков згадані в географічній групі (№ 19, 21, 23) суттєво попереду Мстиславля (№ 31) (Полехов С. Наследники Витовта... С. 522–523). Це було б досить дивно, якщо всі вони входили до складу одного князівства. Деякі сумніви можливі щодо Тетерина; вони засновані на двох реєстрах Литовської метрики, де зафіксовано надання великого князя Казимира, здійснене

червня 1494 р.¹⁰¹ – цілком можливо, вже після смерті княгині Уляни Мстиславської (хоча напевне цього стверджувати не можна)¹⁰². Щодо сіверського Дрокова, то «дроковці» як прями піддані литовського господаря та його «наместникъ дроковскии» вперше згадуються 13 травня 1496 р.¹⁰³ – точно вже після смерті княгині Уляни.

Мстиславське князівство у складі, встановленому 1499 р., проіснувало дуже недовго. Літом 1500 р., в розпал московсько-литовської війни, московські війська захопили всю Сіверську землю, включаючи підлеглий Мстиславлю замок Мглин і вже «господарські» Попову Гору та Дроков¹⁰⁴. На той час ці містечка «Мстиславского повету» налічували приблизно по 500 дворів¹⁰⁵. Більшу ж частину Сіверщини, зрадивши литовського господаря, піддали Москві двоє місцевих князів: Семен Іванович Можайський – свої міста Чернігів, Стародуб, Гомель і (захоплений) Любеч, а Василь Іванович Шемячич – Новгород-Сіверський та Рильськ¹⁰⁶. В якості винагороди за це московський великий князь Іван III того ж 1500 р. суттєво розширив сіверські володіння своїх нових васалів. Зокрема Семен Можайський, князь Стародубський, додатково отримав аж чотири волості – Почеп, Мглин, Дроков і Попову Гору¹⁰⁷ (ставши найбільшим феодалом у всій Московській державі). Так сіверський Мглин перейшов зі складу Мстиславського князівства до Стародубського, від якого власне ця волость, на нашу думку, й була відірвана 1406 р. До речі, князь Семен Можайський-Стародубський, молодший правнук Дмитра Донського, по жіночій лінії був також і правнуком князя Олександра Патрикійовича Стародубського¹⁰⁸ – того самого, у якого Вітовт конфіскував володіння у 1406 р.

Литовський великий князь Олександр, фактично втрапивши Сіверщину, спробував задержати хоча б одне з її прикордонних містечок, а саме Попову Гору, пішовши заради цього на своерідну хитрість. Як уже згадувалось, 12 серпня 1501 р. Олександр надав

ні на території волостей Мстиславля, Кричева та Мглина, конфіскованих у Юрія Лингвеновича після його короткочасного князіння 1440 р. (ЛМ. Кн. 3. Р. 36). 1) «Булгаку село, што Симонъ держаль при кн(язи) Лыньквено, со всеми бортники, Шанькович да Шепелевичи». Згадані тут «Шепелевичи» ототожнюються з однойменним селом, пізніше містечком Тетеринської волості (Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства... С. 141; Вялікі гістарычны атлас Беларусі. Мінск: Белкартаграфія, 2009. Т. 1. С. 71). Однак у джерелі «Шепелевичи», здається, – не назва села, а прізвище приналежних до нього бортників. Трохи нижче це надання продубльоване так: «Булгаку Симоново, какъ ему Жикгимонте дал. Ашаньковичу [читай: , а Шаньковичу – С. К.] Шепелевичу ...». 2) «Самоилу Головчинъ, какъ при Жикгимонте держаль». Головчин також вміщується у Тетеринській волості (Вялікі гістарычны атлас Беларусі. Т. 1. С. 71). Але за іншою версією це село, згадане також у пізнішій грамоті Юрія Лингвеновича, ще в XIX ст. існувало поблизу Онуфрїївського монастиря під Мстиславлем (Мяцельскі А. Мсціслаўскае княства... С. 135–136, 617). Врешті, надання самого Тетерина «Книга данин Казимира» реєструє в зовсім іншому місці: «Пану Довкгирду, воеводе виленскому, Тетерино а Мошково у вотчину. Самъ великий кн(язь) Сопега». Після смерті Довгирда в 1443 р. це володіння перейшло до інших власників: «Кн(язю) Ивану Романовичу кн(язи)и двор у Тетерине ... Кн(е)г(и)ни Михаиловои село у Тетерине, што Волчко, Довькгирдовъ слуга, держаль» (ЛМ. Кн. 3. Р. 27, 30). Жодного зв'язку Тетерина з Мстиславським князівством тут ще не простежується.

¹⁰¹ 17 травня 1495 р. Олександр писав «наместнику кричовскому і старцу, і мужом», що раніше він «продали есмо мыто кричовское на год жиду троцкому Симсе Мархаевичу ... і он того году своего не додержаль». Тепер же великий князь продав кричевське мито тому ж єврею ще на три роки, «а рокъ ему увезати ся в тоє мыто на сего св(е)того Ивана день, што придет, а держати ему тоє мыто три годы сполна до того року»; «А што первого году он не додержал и он таки нехаи додержитъ того году подлугъ того, как купил» (ЛМ. Кн. 6. Р. 239, nr 381). Звідси випливає, що перший річний строк оренди кричевського мита завершувався 24 червня 1495 р. або незадовго перед тим, відповідно розпочавшись у червні 1494 р.

¹⁰² 15 лютого 1499 р. «кричовлянка на имя Зуевая и с сыньми своими» скаржилася великому князю Олександру «на мешанина кричовского, на Сенка Поповича, штож он держитъ за собою селище, землю еє отчиньную». Але з'ясувалось, що Сенько Попович уже «первеи сего бил намъ чолом и вказывал перед нами листъ отца нашего, короля его м(ил)о(сти), штож его м(ил)о(сть) тоє селище дал ему за пусто». Відповідно до згаданого листа короля Казимира, Олександр підтвердив право власності Сенька, вшлавши відповідне розпорядження й «до наместника кричовского» (ЛМ. Кн. 6. Р. 187–188, nr 285). Можна було б припустити, що тут ідеться про давнє надання Казимира, здійснене ще до його обрання королем Польщі (1447 р.), в період конфіскації Мстиславського князівства у Юрія Лингвеновича (1441–1446 рр.): тоді якийсь Сенько, брат Глібка Кричевського, отримав «три ч(ол)о(в)еки, на име Кызыр, да Токар, да Старя ... а куници у Кричеве Сенку vybrати и принести сем к великому кн(язю), а ему его доходец» (ЛМ. Кн. 3. Р. 19). Однак, по-перше, Сенько Кричевський отримав від великого князя Казимира трьох податних людей, а Сеньку Поповичу король «тоє селище дал ему за пусто». По-друге, важко уявити, щоб у 1499 р. «Зуевая» стала згадувати про юридичну помилку, від часу якої минуло щонайменше 53 роки. Тому видається значно вірогіднішим, що Сенько Попович отримав селище в Кричеві від короля Казимира ближче до кінця його правління († 1492). Але й це не означає, що король конфіскував всю Кричевську волость після смерті князя Івана Юрійовича 1485 р. – оскільки відомо, що в цей час Казимир розпоряджався маєтками бояр навіть у Мстиславлі, збереженому за княгинєю Уляною Мстиславською (див. вище).

¹⁰³ ЛМ. Кн. 6. Р. 344, nr 597.

¹⁰⁴ Сборник РИО. Санкт-Петербург, 1884. Т. 41. С. 327, 344; ПСРЛ. Санкт-Петербург: Тип-я М.А. Александрова, 1910. Т. XXIII. С. 196.

¹⁰⁵ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. С. 212–213. (ретроспективні згадки у т. зв. Пам'яті 1527 р.).

¹⁰⁶ Сборник РИО. Т. 41. С. 327.

¹⁰⁷ ПСРЛ. Т. XXIII. С. 196.

¹⁰⁸ У 1403 р. князь Андрій Дмитрович (Можайський), дід Семена Можайського-Стародубського, одружився «у князя Александра Патрекевичу у Стародубского, поят дщерь ег Огрофьну» (ПСРЛ. Т. XXV. С. 232).

кілька земельних володінь своїй дружині, великій княгині Олені, включивши до них і «замок Попова Гора (*castrum Popowa Hora*)»¹⁰⁹. Справа в тому, що Олена була дочкою Івана III, і литовський господар міг сподіватися, що його московський тесть погодиться відступити Попову Гору в особисте володіння власній дочці. Однак такий розрахунок виявився даремним, оскільки за умовами литовсько-московського перемир'я, укладеного в березні 1503 р. (строком на 6 років), Олександр зобов'язувався не воювати володінь, фактично закріплених за новими московськими «слугами», у т. ч. волостей «Поповы Горы, Мьглина, Дрокова»¹¹⁰. Хоча тієї ж весни князь Семен Стародубський ще скаржився Івану III, що литовські піддані нападали на «его волости, Попову Гору и Стародубские села»¹¹¹.

Князь Михайло Мстиславський, утративши Мглин, взамін за нього 14 жовтня 1503 р. випросив собі «волостку Кревского повѣту, на имя Спегляны» (в Литві)¹¹², потім – ще деякі маєтки. У 1527 р. він фактично відмовився від Мстиславля на користь короля Жигимонта¹¹³, оскільки його єдиний син, князь Федір Михайлович, попереднього року втік до Москви (де започаткував боярський рід Мстиславських, один із найзнатніших у Московській державі XVI – поч. XVII ст.).

Наприкінці подаємо хронологічний перелік володарів Мстиславського князівства:

- Семен-Лингвеній Ольгердович: між 1392 і 1396 – після 19 червня 1431 р.;
- Юрій Лингвенович: після 19 червня 1431 – 8 грудня 1432 р.;
- Ярослав-Федір Лингвенович: грудень 1432 – вересень 1433 р.;
- Юрій Лингвенович (вдруге): жовтень 1433 – кінець 1435 / поч. 1436 р.;
- Юрій Лингвенович (втретє): др. пол. 1440 р.;
- Василь Ярославич Серпуховський (із Москви): весна – осінь 1446 р.;
- Юрій Лингвенович (вчетверте): грудень 1446 – осінь 1459 / весна 1461 р.;
- Іван Юрійович: осінь 1459 / весна 1461 – 1485 р.;
- Уляна, вдова Івана Юрійовича: 1485 – до серпня 1495, навряд чи раніше 1494 р.;
- Михайло Іванович Жеславський: поч. 1499 (до 9 квітня) – 1527 р.; сіверський Мглин утратив літом 1500 р.

References

- Bespalov, R. (2016). Litovsko-moskovskie otnosheniya 1392–1408 gg. v svyazi so smolenskoj, chemigovskoj i ryazanskoj politikoj Vitovta i Vasiliya I [Lithuanian-Moscow relations of 1392–1408 in connection with the Smolensk, Chernihiv and Ryazan policies of Vytautas and Vasily I]. *Srednevekovaya Rus – Medieval Rus*, 12, P. 129–182.
- Kelembet, S. (2016). Velykyi kniaz Roman Mykhailovych II – ostannii samostiinyi volodar Chernihova [Grand prince Roman Mikhailovich II – the last independent ruler of Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 3–16.
- Kelembet, S. (2019). Kniazi Hlvnski: pokhodzhennia rodu. Hlvnske kniazivstvo. volodinnia v Siverskii zemli [The Hlynysks princes: origin of the genus, Hlynysky principle, ownership in the Siverska land]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 3–18.
- Kelembet, S. (2019). Lytovsko-katolytski kniazi v Siverskii zemli: 1401–1452 rr. [Lithuanian-Catholic princes in Siverska land: 1401–1452]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4–5, P. 8–32.
- Khoroshkievich, A., Polekhov, S. (Ed.). (2015). Polotskiie gramoty XIII – nachala XVI v. [Polotsk charters of the 13th – the early 16th c.]. Moscow, Russia.
- Krupa, K. (1993). Polityczne związki Giedyminowiczów z Nowogrodem Wielkim w latach 1430–1471 [Political relations of Gedymyn with Nowogrod the Great in 1430–1471]. *Przegląd Historyczny – Historical Overview*, 84/3, P. 289–306.
- Kuchkin, V. (2015). Datirovka spiska «A sie imiena gradom vsiem ruskym dalnim i blizhnim» [Dating of the list «And these are names of all Rus cities, far and near»]. *Drevniaia Rus. Voprosy mediyevistiki – Ancient Rus. Issues in Medieval studies*, 3, P. 70–72.
- Mytsyk, Yu., Kravets, M. (Ed.). (2003). Prysiazhni knyhy 1654 r. Bilotserkivskiyi ta Nizhynskiyi polky [Oath books of 1654. Bila Tserkva and Nizhyn regiments]. Kyiv, Ukraine.
- Polekhov, S. (2014). Smolienskoie vosstaniie 1440 g. [The Smolensk uprising of 1440]. *Istoricheskii viestnik – Historical bulletin*, 7 (154), P. 160–197.
- Polekhov, S. (2015). Nasledniki Vitovta. Dinasticheskaya voyna v Velikom knyazhestve Litovskom v 30-e gg. XV v. [Vytautas's successors. The dynastic war in the Grand duchy of Lithuania in 1430s]. Moscow, Russia.
- Polekhov, S. (2019). Lugven, Novgorod i vostochnaya politika Vitovta (1411–1414) v svete maloizvestnykh istochnikov Kenigsbergskogo arkhiva [Lengvenis, Novgorod and Vytautas' Eastern policy (1411–1414) in the light of little-known sources of the Königsberg archive]. Minsk, Belarus.

¹⁰⁹ Акты Литовской метрики. Т. I. Вып. 2. С. 91. № 602.

¹¹⁰ ЛМ. Кн. 5. П. 324, nr 518; Сборник РИО. Т. 35. С. 399.

¹¹¹ Сборник РИО. Т. 35. С. 430.

¹¹² АЗР. Т. I. С. 353–354. № 205.

¹¹³ ЛМ. Кн. 1. П. 117, nr 565; АЗР. Т. II. С. 181–182. № 148.

Rusyna, O. (1998). Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho [Siver land in the structure of Grand duchy of Lithuania]. Kyiv, Ukraine.

Varonin, V. (2010). Kniaz Yurai Lyngvenovich Mstislavski. Histarychny partret [Prince Yuri Lyngvenovich Mstislavsky. Historical portrait]. Minsk, Belarus.

Zaikowski, E. (2015). «Spisok gorodov russkikh dalnikh i blizhnich»: datyrovka pratografa [«List of Russ cities, far and near»: dating of the protograph]. Kniazha doba: istoriia i kultura – *The Princely era: history and culture*, 9, P. 273–289.

Келембет Станіслав Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України (вул. М. Грушевського, 4/614, Київ, 01001, Україна).

Kelembet Stanislav – candidate of historical sciences (Ph.D. in History), docent, senior research fellow, Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine (4/614, M. Hrushevskoho, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: stas.kelembet@gmail.com

THE PRINCES OF MSTISLAVL AND THEIR SIVERIAN POSSESSIONS IN THE 15th c.

Purpose: to study the history of the Mstislavl princes, who were a branch of the Gediminovich dynasty and the closest relatives of rulers of the Grand duchy of Lithuania during the 15th c. Particular attention is paid to facts of belonging to the Mstislavl principality of townships-volosts located within the historical Siverska land – Mhlyn, Popova Hora and, probably, Drokov. **Methods:** both general scientific (analysis, synthesis, deduction, induction) and special scientific research methods were applied – historical-chronological, comparative-historical, historical-genetic, historical reconstruction, etc. **Novelty:** within the framework of the declared topic, some problematic episodes related to the chronology of the rule of the Mstislavl princes and the composition of their Siverian possessions are specified for the first time. According to the author's opinion, Mhlyn volost was annexed to the Mstislavl principality significantly later than its formation, in particular in 1406. And Popova Hora most likely fell into possession of Mstislavl only in the mid-15th c. The specific year of prince Ivan Yuriyovych's death is determined – 1485. It is established that after Moscow's occupation of Siverska land in 1500, Mhlyn and Popova Hora passed into possession of princes of Mozhaisk-Starodub. **Conclusions:** for the first time in soviet historiography, a critical review is given to the history of the Mstislavl princes, systematized in the format of separate biographical essays during that period when the territory of Mstislavl principality included some northern volosts of Siverska land.

Key words: Mstislavl principality, Gedyminids dynasty, Grand duchy of Lithuania, Siverska land, Mhlyn, Popova Hora, Lithuanian metrica.

Дата подання: 4 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 5 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Келембет, С. Князі Мстиславські та їх сіверські володіння в XV ст. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 18–31. DOI: 10.58407/litopis.240102.

Цитування за стандартом APA

Kelembet, S. (2024). Kniazii Mstislavski ta ikh siverski volodinnia v XV st. [The princes of Mstislavl and their Siverian possessions in the 15th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 18–31. DOI: 10.58407/litopis.240102.

Володимир Пилипенко

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В «ХРОНІЦІ» ВЕСПАСІЯНА КОХОВСЬКОГО: ВІД ОСОБИСТОГО ДОСВІДУ ДО ДЕРЖАВНОЇ ПРОПАГАНДИ

DOI: 10.58407/litopis.240103

© В. Пилипенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-243X>

Розвідка присвячена образу українського козацтва в «Хроніці» одного з найвідоміших польських істориків XVII ст. Веспасіяна Коховського. Він був придворним історіографом Яна III Собеського, але не лише описував події, а й брав участь у багатьох із них. Так, Коховський воював у складі польського війська проти козаків у середині XVII ст. Його історична хроніка «*Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres*», більш відома в українській історичній науці як «Польські аннали», мала значний вплив на формування образу козацтва та козацьких воєн. У «Хроніці» Коховський зобразив козацьке військо «незліченим», називав його «бандою» та «тлумом». Такі характеристики були образливими, принижували ворога. Водночас слід зазначити, що Коховський досить детально зображував Хмельницького та деяких інших козацьких ватажків. Цим його текст відрізнявся від більшості описів, створених іншими польськими істориками XVII ст. Не менш цікавим є портрет Богдана Хмельницького як правителя певних територій. Заперечити факт того, що влада гетьмана поширювалася на значні терени, Коховський не міг, тому в своєму описі ввів терміни з політичної теорії, які б указували, що Хмельницький був нелегітимним правителем.

Ключові слова: В. Коховський, «Польські аннали», історіографія, козаки, Військо Запорозьке.

Ім'я Веспасіяна Єроніма Коховського золотими літерами вписане до історії польської культури та літератури. Польський шляхтич зі значним бойовим досвідом, що вплинув на його творчість, «голос» польського сарматизму в літературі та офіційний історіограф короля Яна III Собеського. Творчість Коховського мала значний вплив на формування поглядів наступних поколінь як польських, так і українських істориків. Не дивно, що життєвий шлях та творчій доробок письменника мають багату бібліографію. Доробком Коховського цікавляться історики, історіографи, філологи та філософи. З-поміж українських дослідників, мабуть, найґрунтовніший аналіз стану історіографічної розробки теми зробила Ольга Апросіна в дисертаційному дослідженні, присвяченому «Хроніці» Коховського¹. Польські ж дослідники, ґрунтуючись на інтердисциплінарному підході до літературних творів Коховського, продовжують аналізувати його тексти як джерело до історії політичної думки XVII ст.²

Метою цієї розвідки є проаналізувати образ українського козацтва в хроніці Коховського. Навіщо це потрібно, якщо можна дати просту й правильну відповідь: його ставлення до козацтва було негативним. Однак за описом сховані більш глибокі світоглядні речі. Образ українського козацтва та окремих ватажків у «Польських анналах» Коховського є важливим для розуміння еволюції сприйняття його польською елітою. Окрім того, ці рефлексії автора є частиною роздумів про поточний стан Речі Посполитої, про способи його покращення. Зважаючи на вплив творчості Коховського на сучасників, це важливо.

На думку дослідників, Веспасіян Коховський почав писати свою хроніку на початку 1660-х рр.³ Це важливе зауваження, адже означає, що в нього було майже півтори декади на осмислення козацького повстання та подальших подій. Ще раз наголошу, що «Хроніка» Коховського – це не поточні звіти з поля бою, новини чи оказіональні тексти. Хоча ав-

¹ Апросіна О. Хроніка Веспасіяна Коховського як джерело до історії України середини і третьої чверті XVII ст. та пам'ятка польської історіографії: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2001. 23 с.

² Koehler K. 2021. Prości Sarmaci i piekielni politycy (kilka uwag na marginesie Kamienia świadectwa Wespazjana Kochowskiego). *Perspektywy Kultury*. 2021. № 35, 4 (grudz.). S. 437–452; Hanusiewicz-Lavallee M. Polski kryzys tożsamości. Obraz «potopu» w twórczości Wespazjana Kochowskiego. *Najwyższa Pani swoich praw... Idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej, 1569-1795* / Red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa: Wyd. IBL, 2019. S. 137–152; Kauer E. Idea władzy w «Niepróznującym Próznowaniu» Wespazjana Kochowskiego. *Pamiętnik Literacki*. Warszawa: Wyd. IBL, 2005. № 2. S. 123–141.

³ Апросіна О. Хроніка Веспасіяна Коховського... С. 4.

тор і був безпосереднім учасником козацько-польської війни. Це – обдумана розповідь, у якій він намагається пояснити, чому так сталося.

Послідовний аналіз історичних творів Речі Посполитої др. пол. XVII ст. дасть можливість відстежити не лише зміну індивідуального ставлення когось із авторів (зокрема Коховського) до козацької проблеми, але й впише його образ до польського політичного дискурсу означеного періоду. Ця розвідка є частиною більш широкого дослідницького проєкту, присвяченого українському козацтву в політичному дискурсі Речі Посполитої.

Джерельною базою студії став польськомовний переклад хроніки В. Коховського в обох варіантах – XIX ст. та сучасний. Одразу слід зазначити, що сама хроніка відома в історіографії під кількома назвами. Оригінальною є латинимовна «*Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV Climacteres*», і вона побачила світ у Кракові 1683 р. У XIX ст. її переклали польською і твір отримав назву «*Roczników polskich od śmierci Władysława IV Klimaktery*». А 2006 р. в Кракові видали ще один варіант перекладу частини тексту «*Annalium Poloniae...*»⁴. У вітчизняній традиції цей твір називають «Хронікою» Коховського, або «Польськими анналами», українського перекладу немає.

Отже, базуючись на тексті «Польських анналів» Веспасіяна Коховського, спробуємо дати відповіді на питання – як автор характеризував українське козацтво загалом та окремих його ватажків. Для мене цікаво, які терміни використовував Коховський та чому саме їх, що вони означали для тогочасного читача хроніки?

Почну із загальної характеристики козацького війська в Коховського. Найперше, козаків багато. Він постійно повторює, що козаків багато, їхнє військо «незліченне». Тут автор «Польських анналів» цілком суголосний із відомим тогочасним польським поетом Самуелем Твардовським⁵. Так, князь Ярема Вишневецький атакував незліченне військо Кривоноса й «громив купи козацькі»⁶. Цей класичний прийом пропаганди Коховський використовує впродовж усього тексту, тому немає сенсу множити приклади. Як варіант, це наголосити на величезній кількості жертв серед козаків і водночас вказати, що польських вояків загинуло мало. Так, в описі штурму козаками Замостя Коховський вказує, що «з польської сторони того дня загинуло 17, козаків до вечора сила полягло у відкритому полі, штурмуючи із голими грудьми»⁷. Такі розповіді вказують читачеві на міць та звитягу польського війська, адже ворогів завжди багато й протистояти їм – шляхетна справа. Історик вкладає в уста польським офіцерам такі слова: «чим у більшій небезпеці перебуваємо, тим більша слава, і малою кількістю людей даємо відсіч більшій кількості ворога»⁸.

Окремо зазначу, що автор використовує різні слова на позначення козацького війська. Іноді це «військо», «полки», але досить часто це «купи». На мою думку, це – вказівка на «неблагородність» козаків. Зрештою, він говорить, що проти козаків «не треба зброї, канчуками їх з поля виженемо»⁹. Канчуками гонять худобу та карають злочинців. Тож козаки прирівнюються до кримінальних злочинців.

У «Польських анналах» Коховського козацьке військо постає слабоорганізованим. Чим принципово відрізняється від польського. Традиційно польський автор називає козаків «збунтованими селянами», «гультьями» та «пияками». Так само Ярема Вишневецький називає їх «гультьяство козацьке»¹⁰. Автор, перераховуючи втрати під Збаражем за якийсь із днів облоги, вказує, що поляки «полягли від хлопської руки»¹¹.

Як приклад слабкої дисципліни козацького війська можна навести розповідь про втечу із поля бою після загибелі полковника Федоренка: «Там, коли полковника Федоренка гарматна куля поранила, то всі козаки почали втікати. За ними наші погналися і багато трупів поклади»¹². І це контрастує із описами високої дисципліни та вмотивованості польських жовнірів.

Амбівалентною є оцінка жорстоких дій козацького війська. Якщо жертвами стає мирне місцеве населення (а так ставалося майже завжди), то Коховський вказує на неймовірну жорстокість повстанців. А якщо так само чинить польське військо, то автор просто констатує факт.

⁴ Kochowski W. Roczników polskich od śmierci Władysława IV Klimaktery. Kraków, 2006. 180 s.

⁵ Дет. про образ козацтва у творчості С. Твардовського див.: Пилипенко В. Українське козацтво у творчості Самуеля зі Скрипи Твардовського. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 99–108.

⁶ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona. Wyd. z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana. Poznań, 1859. T. 1. S. 2, 4.

⁷ Ibid. S. 29.

⁸ Ibid. S. 53.

⁹ Ibid. S. 7.

¹⁰ Ibid. S. 9.

¹¹ Ibid. S. 62.

¹² Ibid. S. 57.

При такій характеристиці козацького війська, як недисциплінованого, гультайського, завжди п'яного (про це трохи згодом), у читача постає логічне питання: як же вони досягли успіхів? І Коховський тут вдається до маніпуляцій із фактами та оцінками. Читаючи у хроніці про події Хмельниччини, виникає враження, що козацьке військо та його очільники не є самостійними в прийнятті рішень та й узагалі дуже залежать від свого головного союзника (який міг змінюватися з огляду на розвиток подій). На початку повстання головним союзником був кримський хан. Татари склали значну частину війська Хмельницького. Загалом, при описі Зборівсько-Збараської кампанії, здається, що головним діячем були татари, а не козаки. Можливо, це спосіб показати, що козаки – менший ворог, або постфактум заретушувати Зборівську угоду. Адже вона була «поразкою» для Речі Посполитої, бо визнавала козацьку автономію. А так виходить, що воювали не з козаками, а з татарами. Певну несамостійність у своїй політиці проявляє і Хмельницький, який був змушений віддати українські землі на грабунок союзникам¹³.

Після укладання Переяславської угоди Коховський ворогом називає не козаків, а «Москву»¹⁴.

Цікавим є зображення різних козацьких ватажків. Автор згадує багатьох представників козацької старшини. Цим «Польські аннали» відрізняються від «Домової війни» Станіслава Твардовського – одного із фундаментальних текстів польського історичного та політичного дискурсу др. пол. XVII ст. При цьому варто вказати, що хронологічні рамки тексту Коховського значно ширші за «Домову війну» й у «Польських анналах» вміщені розповіді про події не лише Хмельниччини. Тому у Коховського не вся козацька старшина була налаштована негативно щодо Варшави.

Почнемо, звісно, із Богдана Хмельницького. Ставлення до цього гетьмана в Коховського негативне. Але в образі козацького ватажка можна виділити кілька домінуючих рис. Найперше Коховський постійно наголошує на «зраді» Хмельницького. Цей сюжет став загальноприйнятим у політичних дискусіях як часів повстання, так і рефлексіях наступних десятиліть. Гетьман не лише сам стає зрадником, а й підбурює до неї інших. Зокрема німецьких військових на польській службі. На що отримує відмову¹⁵.

Ще одна цікава характеристика Хмельницького, як людини низького походження або простака¹⁶. Коховський пише, що хоча гетьман і був підлого походження, але так умів комбінувати навіть монархів, як чорнокнижник, що в оману поляків уводив¹⁷. На тому, що козаки використовують чари проти польського війська, наголошує й Твардовський. Він переповів історію про сестру одного з козацьких ватажків, яка за допомогою чарів намагалася захистити брата¹⁸, а в другій частині «Домової війни» звинуватив у чаклунстві самого Хмельницького. Але це не допомогло козакам, адже, на думку Твардовського, на захист польського війська стояли Богородиця та Архангел Михаїл.

Хмельницький в розповіді Коховського постає людиною хитрою, яка не тримає свого слова, він постійно намагається обманути поляків. Особливо це увиразнюється в поведінці гетьмана на переговорах із польськими комісарами. Хмельницький, коли отримав листа від короля Яна Казимира, «*приймавши лист той з поцілунком, облився сльозами; так умів вдавати правдиве підданство і покору*»¹⁹. На переговорах із королем гетьман постійно використовував різні форми самоприниження, що ретельно описував Коховський²⁰. І козаки дотримувалися такої самої стратегії: прибули на переговори із «вовчою покорою»²¹.

Риса, на яку вказували Коховський та інші польські історики і публіцисти, – часті пиятики Хмельницького. Мабуть, ця особливість гетьмана не була таємницею для широкого загалу, і її навіть намагалися використати на переговорах. Так, за повідомленням хроніста, містяни обложеного козаками Замостя вислали гетьманові 4 куфи угорського вина, щоб той напився й забув про військові справи²². П'яним він приймає необгрунтовані рішення, але потім скасовує їх. Зокрема дав розпорядження стратити польських послів на

¹³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 101.

¹⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazjana Kochowskiego przez współczesnego tłumacza w skróceniu na polski język przełożona. Wyd. z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego teraz podług oryginału poprawiona i powtórnie wydrukowana. Poznań, 1859. T. 2. S. 4.

¹⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 63.

¹⁶ Ibid. S. 121.

¹⁷ Ibid. S. 119–120.

¹⁸ Twardowski S. Woyna Domowa Z Kozaki i Tatory Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry, Przez lat Dwanascie Za Panowania [...] Jana Kazimierza [...] Tocząca się. Na cztery podzielona Xięgi Oyczystą Muzą / Od Samvela z Skrzypny Twardowskiego Opus Posthumum – [War. A]. Calissii, 1681. S. 44

¹⁹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 102.

²⁰ Ibid. S. 81.

²¹ Ibid. S. 124.

²² Ibid. S. 30.

чолі з Адамом Киселем, проте у ситуацію втрутився Іван Виговський і скасував наказ. А на ранок Хмельницький сказав, що «я вчора з гніву написив й ошалів»²³.

Водночас польський хроніст змушений визнати за козацьким гетьманом лідерські здібності та розум. Бо інакше було б не зрозуміло, чому ж Хмельницькому таки вдалося досягнути певного успіху в боротьбі. Тому Коховський кілька разів наголошував на кмітливості гетьмана. Автор вбачав у цьому задум Божий, адже, «коли Бог хоче когось покарати, то простакові розуму додає»²⁴.

Цікавим є ставлення Коховського до Хмельницького, як до правителя певних земель. Історик був свідком становлення козацької державності на українських землях Речі Посполитої одразу після повстання та подальших трансформацій Війська Запорозького. Текст був написаний із певної хронологічної відстані, коли гетьмани не лише легалізували свою владу, а й змінили кілька союзників. Тож автор мав можливість розповісти про гетьмана не емоційно, як очевидець, що пише наживо, а вже проаналізувавши й події, й наслідки. І хоча Коховський жодного разу прямо не назвав Хмельницького монархом, проте кілька разів таку характеристику він вкладав в уста іншим героям «Анналів». Так, Юрій Кисіль, брат Адама Киселя, на переговорах із Хмельницьким у 1650 р. дорікав гетьманові, що той приймає протекторат султана й стає удільним князем²⁵. Сам Хмельницький у листах до султана називає себе «Князем Запорозьким»²⁶.

Питання, чи планує гетьман проголосити себе монархом на певній території, обговорювалося у шляхетському середовищі одразу після початку повстання. Також частина шляхти, зокрема князь Ярема Вишневецький, і говорили, і писали, що козаки планують створити власну державу. А їхні декларації вірності Речі Посполитій та королю – лише хитрість²⁷. А якщо є держава, то має бути й правитель.

Найкращим джерелом для розуміння того, як себе бачив сам Хмельницький, є щоденник польсько-козацьких переговорів на початку 1649 р. Але він демонструє погляд Хмельницького. Звісно, гетьман називав себе князем і самодержцем. Але Коховський навіряд міг так писати. Натомість він зазначив, що «[Хмельницький] ...шаленим апетитом взору піднісся, вибився із послушенства, став удільним potentatem»²⁸. Те, що гетьман справді мав владу над певною територією (яка змінювалася відповідно до військово-політичних обставин), було неможливо ігнорувати й вимагало пояснення. І, як на мене, Коховський дуже елегантно вирішив цю проблему. Він вжив латинський термін «*potentat*», який існував у античній політичній філософії від Платона до римських юристів. У Середні віки часто застосовували в дискусіях між Ватиканом та світською владою. Його можна перекласти, як «правитель», чия влада заснована на силі. В політичній філософії така влада протиставлялася іншій, як позначалася терміном «*auctoritas*», що ґрунтувалася на пошані та авторитеті правителя. Отже, Коховський, з одного боку, визнав Хмельницького правителем, але не спадковим, тобто легальним.

Важливою характеристикою Коховським правління Богдана Хмельницького була його несамостійність. Коховський досить часто вказує на залежність козацького війська загалом та Хмельницького зокрема від татар. Так, саме хан наказує гетьману писати листи до короля, або куди вирушати козацькому війську²⁹. А гетьман змушений коритися й навіть віддати татарам на грабунок українські села. Також Коховський вказував на залежність гетьмана від козацького загалу: «влада Хмельницького не завжди була незалежна, часом мусив робити те, що повсталих натовп наказував»³⁰.

Як на мене, такі згадки були введені автором до тексту з метою дискредитації Хмельницького як політика, створившого українську козацьку державу. Коли Коховський писав «Польські аннали», гетьман уже давно помер, але в політичному дискурсі він лишався ворогом і зрадником Речі Посполитої, тому цілком свідомо зацентровано увагу читачів на його негативних рисах.

Звісно, фігура Хмельницького є фундаментальною, і в творі Коховського створено цікавий образ гетьмана. Але варто вказати, що в «Польських анналах» досить багато згадок і про інших козацьких ватажків – як про соратників старого гетьмана, так і про його на-

²³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 113.

²⁴ Ibid. S. 120.

²⁵ Ibid. S. 112.

²⁶ Ibid. S. 113.

²⁷ Respons na tę «Sententia u ospokojeniu wojska zaporowskiego jednego szlachcica». Pisma polityczne z czasów panowania Jana Kazimierza Wazy, 1648–1668. T. 1. Wrocław, 1989. P. 37. Детальніше про дискусію між Яремою Вишневецьким та Адамом Киселем на початку Хмельниччини див: Пилипенко В. Думки проти течії: непопулярна ідея замиріння з козаками у політичному дискурсі Речі Посполитої першої половини XVII ст. *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 23–29.

²⁸ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 100.

²⁹ Ibid. S. 77.

³⁰ Ibid. S. 26.

ступників. Цим «Польські аннали» принципово відрізняються від епічного твору Твардовського. Коховський не лише називає десятки козацьких провідників, поіменно перераховуючи полковників та багатьох зі старшини: він досить детально описує діяльність одних, інших згадує лише побіжно, даючи коротеньку характеристику. Так, козацького полковника Данила Нечая в творі названо «відважною людиною»³¹, Іллю Голоту – «буйною головою та жорстоким»³², а Тимофій Цицюра постає як «найбільший бунтівник, який привабив козаків на московську сторону»³³. Звісно, більшу увагу автора привертала особи гетьманів, відтак у хронологічні рамки «Польських анналів» потрапляють Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Іван Брюховецький та Петро Дорошенко. Перше, що привертає увагу в описі гетьманів «постхмельницького» часу, це значно менша емоційність автора. Можу припустити, що причин було щонайменше дві. Перша – те, що Веспасіян Коховський завершив свою військову службу й почав будувати кар'єру суспільного діяча та згодом офіційного історіографа королівського двору. А відтак йому вже не довелося зустрічатися з гетьманами на полі бою. Друга – те, що Річ Посполита, втративши контроль над частиною українських земель, була змушена переорієнтуватися на інші зовнішньо- та внутрішньополітичні проблеми. Тому козацтво в певному сенсі перестало турбувати Варшаву. І спрацював принцип «очі не бачать – серце не болить».

Найбільше уваги з-поміж наступників Богдана Хмельницького Коховський приділив Іванові Виговському. Інтерес історика саме до цього гетьмана цілком зрозумілий. Саме він намагався домовитися з Варшавою і в 1658 р. за умовами Гадяцького трактату (Гадяцької унії) повернув Військо Запорозьке під контроль Речі Посполитої. Щоправда, угода так і не була реалізована, проте попервах видавалося, що польські дипломати змогли зробити неможливе – повернули час назад.

Однак спочатку діяльність майбутнього гетьмана була негативно поцінована хроністом. Автор перепоїв історію, що Виговський працював канцеляристом у Києві та був засуджений до страти за махінації з міськими книгами. Тому він зі страху втік до козаків, де згодом зробив собі прекрасну кар'єру³⁴. Виговський мав великий вплив на Хмельницького, іноді скасовував емоційні накази гетьмана. Однак згодом характеристика Коховським Виговського змінилася. Автор анналів навіть написав, що «*Конотопська перемога до кінця світу його [Виговського] славити буде*»³⁵. Як важливий здобуток Виговського подано й Гадяцьку угоду: «*Виговський, гетьман війська запорозького, скинув із козаками тиранське московське панування й під Гадячем із комісарами польськими під панування польське піддався*»³⁶. З погляду польського історика, такий вчинок був правильним і позитивно характеризував Виговського, який, до того ж, мав шляхетське походження.

Надалі опис козаків та їхньої старшини стає нейтральним, автор уже не наголошує на низькому походженні козацьких ватажків, на способі, яким вони отримали владу, на конфліктах поміж самими козаками, а просто фіксує події. Складається враження, що Коховський змінює власне ставлення до козаків, і вони вже не є ворогом чи опонентом Речі Посполитої у східній політиці. Тепер головним ворогом Варшави є Москва й татари. І коли автор розповідає про Лівобережний похід Яна Казимира 1663–1664 рр., козацьке військо постає тут як «молодший» партнер царських воєвод чи кримського хана.

Однак загалом козацьке військо змальоване як зрадливе, що не тримає свого слова. Повстання козаків автор традиційно називає «ребелією», вважаючи, що вони, а тим більше селяни, не мали на нього права. Досить часто Коховський усе козацьке військо називає «*хлопським*» (селянським), що, вочевидь, є правдою лише частково. Але логіка автора полягає в тому, що, вказавши на низьке походження козаків, він ніби застерігає, що від них годі чекати шляхетної поведінки. Звідси жорстокість і зрадливість козаків, які «*кров'ю шляхетською ... не наситяться, а лише зміцняться*»³⁷.

Створюючи образ українського козацтва, Коховський вказує на соціальний аспект, називаючи козаків селянами; на релігійний – акцентуючи увагу на козацькій ненависті до католиків та уніатів; на юридичний – відмовляючи їм у праві на повстання та називаючи Хмельниччину «ребелією» і бунтом. Такий набір характеристик козацького війська був досить типовим для тогочасного політичного дискурсу Речі Посполитої. Проте опис козацтва в «Польських анналах» мав і свої особливості. Найперше означає, що польський історик не лише перераховує козацьких ватажків, а й характеризує їх, до того ж, не завжди негативно. Досить цікавим є образ Богдана Хмельницького. З одного боку, він постає бун-

³¹ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 7.

³² Ibid. S. 87.

³³ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 2. S. 107.

³⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 21–22.

³⁵ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 2. S. 25.

³⁶ Ibid. S. 20.

³⁷ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza... T. 1. S. 9.

тівником, пияком та зрадником Речі Посполитої. З іншого – автор не міг ігнорувати те, що гетьман зумів створити власну автономну державу, тому слід було вирішити, як його називати. Позаяк Хмельницький не міг стати повноцінним монархом і Коховський у жодному разі не міг його так визначати, історик використав термін «*potentat*» для окреслення влади гетьмана.

Отже, Коховський у «Польських анналах» створив досить цікавий образ козацького війська та його ватажків. І якщо у розповіді про події Хмельниччини та самого Хмельницького відчувається більше емоцій, що можна пояснити особистою ангажованістю у військові події, то опис «постхмельницького» часу відчутно вираженіший та більш документальний.

References

Aprosina, O. (2001). *Khronika Vespasiana Kokhovskoho yak dzherelo do istorii Ukrainy seredyny i tretoi chverti XVII st. ta pamiatka polskoi istoriohrafii* [The Chronicle of Vespasian Kochowski as a source for the history of Ukraine in the middle and third quarter of the 17th c. and a monument of Polish historiography]. Dnipropetrovsk, Ukraine.

Hanusiewicz-Lavallee, M. (2019). *Polski kryzys tożsamości. Obraz «potopu» w twórczości Wespazjana Kochowskiego* [Polish crisis of identity. An image of the «deluge» in Wespazjan Kochowski's literary works]. Warszawa, Poland.

Kauer, E. (2005). *Idea władzy w «Niepróżnującym Próźnowaniu» Wespazjana Kochowskiego* [The idea of power in Vespasian Kochowski's «Indolent Vanity»]. *Pamiętnik Literacki – Literary Diary*, 2, P. 123–141. Warszawa, Poland.

Kochowski, W. (2006). *Roczników polskich od śmierci Władysława IV Klimaktery* [Polish yearbooks since the death of Wladvslaw IV Klimakterv]. Kraków, Poland.

Koehler, K. (2021). *Prości Sarmaci i piekielni politycy (kilka uwag na marginesie Kamienia świadectwa Wespaziana Kochowskiego)* [Simple Sarmatians and infernal politicians (some remarks on the margins of Vespasian Kochowski's Stone of testimony)]. *Perspektywy kultury – Cultural perspectives*, 35, P. 437–452.

Pylypenko, V. (2022). *Dumky proty techii: nepopuliarna ideia zamyrennia z kozakamy u politychnomu dyskursi Rechi Pospolytoi per. pol. XVII st.* [Opposite opinions: the unpopular idea of appeasement with Cossacks in the political discourse of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the 17th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5–6, P. 23–29.

Pylypenko, V. (2023). *Ukrainske kozatstvo u tvorchosti Camuelia zi Krypny Tvardovskoho* [Ukrainian Cossacks in works of Samuel of Krypna Tvardovskiy]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 99–108.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Pylypenko Volodymyr – candidate of historical sciences, docent, doctoral student at the M.S. Hrushevsky institute of Ukrainian archaeology and source studies of the National academy of sciences of Ukraine.

E-mail: pylvova@gmail.com

UKRAINIAN COSSACKS IN «CHRONICLE» OF VESPASIAN KOHOVSKY: FROM PERSONAL EXPERIENCE TO STATE PROPAGANDA

The article is dedicated to the analysis of Ukrainian Cossacks' image in the «Chronicle» by the Polish historian Wespazjan Kochowski. Wespazjan Kochowski was one of the most famous Polish historians of the 17th c. He was a court historian for Jan III Sobieski, and not only described historical events, but also participated in many of them. Thus, Kochowski fought as a part of the Polish army against the Cossacks in the mid-17th c. His historical chronicle «Annalium Poloniae ab obitu Vladislaus IV Climacteres», better known in the Ukrainian history as «Polish annals», had a significant impact on the formation of the image of Cossacks and Cossack wars.

In his «Chronicle», Kochowski portrayed the Cossack army as «innumerable», and called them «gang» and «rabble». Such characterizations were offensive and humiliated the enemy. At the same time, it should be noted that Kochowski described Khmelnytsky and some other Cossack leaders in quite a lot of detail. In this way, his text differed from most descriptions of the wars with Cossacks created by other Polish historians of the 17th c. No less interesting is the description of Bohdan Khmelnytsky as the ruler of certain territories. Kochowski could not deny the fact that Khmelnytsky's power extended over large areas, so in his description he used the terms from political theory that portrayed Khmelnytsky as an illegitimate ruler.

Key words: W. Kochowski, «Polish annals», historiography, Cossacks, Cossack Hetmanate.

Дата подання: 12 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 5 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, В. Українське козацтво в «Хроніці» Веспасіяна Коховського: від особистого досвіду до державної пропаганди. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 32–38. DOI: 10.58407/litopis.240103.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, V. (2024). Ukrainian kozatstvo v «Khronitsi» Vespasiiana Kokhovskoho: vid osobystoho dosvidu do derzhavnoi propahandy [Ukrainian Cossacks in “Chronicle” of Vespasian Kohovsky: from personal experience to state propaganda]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 32–38. DOI: 10.58407/litopis.240103.

ПОЧАТКИ ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ У ВИСВІТЛЕННІ НІМЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ «ТЕАТР ЄВРОПИ»

Коментар та примітки **о. Юрія Мицика, Сергія Павленка,**
переклад з німецької мови **Володимира Дятлова**

DOI: 10.58407/litopis.240104

© В. Дятлов, Ю. Мицик, С. Павленко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1248>, <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>,
<https://orcid.org/0000-0002-4320-7795>

У публікації перекладу з німецької мови тексту викладу деяких сюжетів хроніки «Театр Європи», що виходила в 1634–1738 рр., ідеться про події 1687–1688 рр. Хроніст оповідає про зміну влади в 1687 р. в Гетьманщині, перші справи нового володаря булави І. Мазепи, похід вояк Кримського ханства на українські землі, що були під владою Польщі. Особливо цінними є повідомлення анонімого автора цих заміток про великі масштаби знайдених скарбів гетьмана Івана Самойловича.

Ключові слова: гетьман, Іван Мазепа, Іван Самойлович, ясир, зрада.

Фундаментальна (21 том!) хроніка «Театр Європи» («Theatrum Euroraeum» – далі – ТЕ) виходила друком у Франкфурті-на-Майні в 1634–1738 рр. Її видання здійснювалося видавцем і художником Матвієм (Маттеусом) Меріаном (1593–др. пол. XVII ст.) та його дітьми. Над цією хронікою, в якій описувалися події історії Європи XVII – першої третини XVIII ст., переважно військово-політичної, працював цілий колектив істориків, художників, типографів. Вона представляла собою ніби підшивку газет за кілька років, до того ж, багато ілюстровану (портрети, карти, види міст тощо). Якщо перші 10 томів писалися істориками Й. Абеліном, Флітнером, Орхеусом, Й. Лотіхом, Й. Шледером, В. Гейгером, то подальші створювались анонімними авторами. Повний комплект хроніки зберігся (не рахуючи Німеччини) у відділі стародруків бібліотек Ягеллонського університету, музею Чарторийських (Краків) та Львівського національного університету. Певне місце у видатній пам'ятці відводилося Україні. Цих сюжетів торкалися В. Липинський, Д. Дорошенко, М. Ковальський, Д. Наливайко¹. Один із авторів цієї публікації видав кілька праць про події першої пол. – сер. XVII ст. в описі «ТЕ»². Захистила зі згаданої теми кандидатську дисертацію Є. Літвіненко³. Однак українських сюжетів «ТЕ» з 1659 р. лише побіжно торкався Д. Наливайко у вищезгаданій статті. Між тим їхня кількість з 1660-х р. відчутно зростає. На цей час автори «ТЕ» відмовилися від суто хронологічного викладу подій та перейшли до більш продуманого тематико-хронологічного. Події з історії України вже не треба було шукати у величезних томах (кожен том має понад 1000 сторінок!), а під окремими рубриками, присвяченими історії Речі Посполитої та Московської держави.

В останній третині XVII ст. увага європейської громадськості була прикута до подій у Центрально-Східній Європі, де Османська імперія хотіла встановити свою гегемонію. Її вдалося зупинити внаслідок Віденської битви 12 вересня 1683 р.⁴, яка викликала цілу зливу хвалебних відгуків у тогочасній пресі, хроніках, літературних творах, листах тощо. Однак уповні значення цієї битви оцінили значно пізніше. У той час результати протиборства християнського та мусульманського світів були неясними, бо Османська імперія, спираючись на свого васала – Кримське ханство, прагнула взяти реванш за поразку. Якраз по-

¹ Z dziejów Ukrainy. Kraków, 1912; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Нью-Йорк, 1985; Ковальський Н., Мьцьк Ю. Німецьке історичне сочинення «Theatrum Euroraeum» об визвольному русі українського народу в першій пол. XVII в. *Вопросы рабочего и национально-освободительного движения*. Днепропетровск, 1975. Вып. 2. С. 120–135; Наливайко Д. Україна др. пол. XVII ст. у західноєвропейських історико-літературних пам'ятниках. *Український історичний журнал*. 1972. № 1. С. 135.

² Мьцьк Ю. Записки иностранцев как источник по истории Украины (вт. пол. XVI – сер. XVII в.). Днепропетровск, 1981. С. 20–23. Уривок про події Національно-визвольної війни українського народу сер. XVII ст. було видано у журналі «Жовтень», а передмову до неї написали в співавторстві з І. Свешніковим: Мицик Ю., Свешніков І. У світлі німецької хроніки. *Жовтень*. 1985. № 7. С. 83–91.

³ Літвіненко Є. Німецька хроніка «Theatrum Euroraeum» як джерело з історії України др. пол. XVII – поч. XVIII ст. і пам'ятка історіографії. Київ, 2012.

⁴ Дет. див.: Чухліб Т. Відень 1683. Україна-Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. Київ: Кліо, 2013.

діям др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. XVII ст. було присвячено один із важливих сюжетів чергового (13-го) тому німецької хроніки «ТЄ», який надрукував Йоганн Герлін (Goerlin) у 1698 р.⁵ Про цей том і йтиметься в цій статті.

Автор (чи автори) 13-го тому, як і в попередніх, починаючи від 7-го, де висвітлювалися події сер. XVII ст., розбили текст на тематичні розділи, навіть подали іменний та географічний покажчики. Згадані події вміщені під розділом «Польські та московські військові дії» на стор. 299–302. Спочатку тут детально розповідається про потужний кримський ординців на Правобічну Україну, особливо Поділля, яке було тоді під владою Речі Посполитої. Згідно зі свідченнями «ТЄ», ординці тоді знищили понад 40 міст і сіл, а набрали понад 15 тис. ясиру, чимало з яких жорстоко повбивали по дорозі. Річ Посполита не змогла організувати ефективну відсіч, бо її збройні сили не були належно готовими, зокрема постраждали внаслідок хвороб. Усе ж частину ясиру вдалося відбити в серпні–вересні біля переправ через Дністер завдяки вмілим діям великого коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського. У невеликому підрозділі говориться про недалу спробу кримського хана Селім-Гірея I (панував у 1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1702–1704 рр.) добитися військової допомоги від персидського шаха⁶. Після цього ординцям і туркам було завдано відчутних поразок під Кам'янцем-Подільським, Монастирськими та Язлівцем (останні два містечка знаходяться в сучасній Тернопільській обл.). Не виключено, що хроніст описує тут наскок ординців 1688 р., який передав у своєму творі французький мемуарист Далерак (Божо)⁷. Генеральний суддя Сава Прокопович, будучи в той час у справах у Києві, доповів у Батурині про чутку, «что те неприятели бусурманы учинили туды незапный приход свой по побуждению самого того, хто тою державою обладает»⁸. Про наслідки цього вторгнення писав і Самовидець, мовляв, на Волині «орди ... шкоди починили за неосторожністю войск коронних»⁹. Літописець справедливо зауважив, що подібне трапилося лише тому, що на Лівобережжі завдяки продуманим діям І. Мазепи «полки повиходили і стояли по городах українних наготові», а влада Польщі просто проігнорувала передбачувані відплатні акції кримчан після подій 1687 р. і не вжила необхідних заходів для прикриття вразливих для нападів регіонів Речі Посполитої. Згідно з відомостями історика Олександра Брикнера, у результаті цього походу та інших (на Терек, Кабарду) у 1688 р. в неволю потрапило 60 тис. людей¹⁰. «Ми дізналися, – занотував у щоденник П. Гордон, – що нурадин-султан з великими силами білгородських і кримських татар напав на Волинь і Підляшшя й до самих Дубно, Олики, Бродів та передмість Львова захопив усіх людей, близько 60000 чоловік, з усім їхнім добром»¹¹. Можливо, ця цифра й перебільшена, але вона загалом підтверджує великі демографічні втрати для Волинського краю та Галичини.

Після цього «ТЄ» висвітлює події в Лівобічній Гетьманщині й розповідає про невдалий Перший Кримський похід (весна–літо 1687 р.). Те, що хроніст провину за невдачу походу цілком покладає на козаків і гетьмана Івана Самойловича, ясно свідчить, що в цьому випадку він покладався на джерела, створені в Московській державі. Причому володаря булави тут звинувачено в державній зраді на користь кримського хана, що є абсолютно неправильним. Замовчується і той факт, що сина Самойловича – чернігівського полковника Григорія – було страчено 21 (11) листопада 1687 р. Водночас «ТЄ» містить оригінальні свідчення про катування ексгетьмана. Подробиці, що його сікли різками, аби він зізнався в зраді, схоже, легендарні, оскільки про це не маємо ніякого підтвердження в джерелах.

⁵ «Theatri Europaei... (T. 13)... vom Jahr 1687 an biß 1691». Franckfurt am Mayn, 1698 (Das ist: Abermalige Außfuehrliche Fortsetzung Denck- und Merckwuerdigster Geschichten Welche ihrer gewoehnlichen Eintheilung nach an verschiedenen Orten durch EUROPA, Wie auch in denen uebrigen Welt-Theilen vom Jahr 1687 an biß 1691 sich begeben und zugetragen. Franckfurt am Mayn: gedruckt bey Johann Goerlin, Im Jahr MDCXCVIII. S. 299–302).

⁶ У 1666–1694 рр. шахом Ірану був Солейман Сефі.

⁷ У мемуарах французького дипломата де Божо зафіксовано такі відомості про цей прихід кримчан: «Інший набіг був у 1688 р. і газети йому приписали 100 тисяч душ. Він проліг через кордони Русі в бік від Львова на Броди та Волинь. Татари здійснювали напади на кавалерійські стоянки, шляхетські замки, укріплені маєтки. Це дозволяє припускати, що татари привели з собою яничар, оскільки самі вони не призвичасні до такого роду війни й не мають подібних військових навичок. Проте, попри все, вони починають їх практикувати та застосовувати на наш манер. Щоправда, в цей набіг вони не змогли здолати жодного іншого міста, окрім єдиної військової стоянки, на яку вони напали, коли та була відкрита. Вони не зустрілися жодного разу під час усієї кампанії з гусарами великого литовського канцлера, окрім трьох або чотирьох хоругв з гвардії цього штандарту. Тож, цей набіг, про який було стільки галасу, спричинив спалення 25 сіл, що належали королю в околицях Золочева. Він втратив не більше 2000 селян, однак це далеко не 100000. (З мемуарів французького дипломата й авантюриста де Божо про 1670–1680-ті рр. Луяк Є. *Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 148).

⁸ Лист до невідомого (1688 р., березня 11, Батурин). *Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упор. та автор передмови В. Станіславський*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. Т. 1. С. 131.

⁹ Літопис Самовидця / Вид. Я.Ф. Дзири. Київ: Наукова думка, 1971. С. 147.

¹⁰ Брикнер А. *Иллюстрированная история Петра Великого*. Санкт-Петербург: Издание П. Сойкина, 1902–1903. Т. 1. С. 87.

¹¹ Гордон П. *Дневник. 1684–1689 / Пер. с англ., статья и примечания Д. Федосова*. Москва: Наука, 2009. С. 165.

Виглядає абсурдно й звістка, що гетьман повів козаків у бік Смоленська. Це було навіть дуже далеко від місця на р. Коломак, де відбулася рада, на якій І. Мазепу поставили гетьманом. У повідомленні «ТЄ» зауважується, що «вільне місце гетьмана козаків було зайнято» ним. Справді, у цьому був натяк, що булава йому дісталася не зовсім справедливо¹². Повідомляється, що «він при вступі на цю поважну посаду доставив заарештовані коштовності Самойловича». Згідно із джерелами, на Коломацькій раді вирішено коштовності в екстремана конфіскувати та поділити порівну між Військом Запорозьким і московською владою. Після виборів нового гетьмана головний урядовець Московії Василь Голіцин направив у Гетьманщину ревізорів, які зробили облік майна, грошей, коштовностей І. Самойловича та його синів. «ТЄ» називає карколомну суму знайденого: «п'ять мільйонів райхсталерів і шістсот тисяч дукатів¹³ та інші золоті штуки». У перерахунку на основну валюту Гетьманщини це мало бути 21,2 млн. золотих (за 300–500 золотих можна було купити млин). Навряд чи ця цифра була достовірною та реальною, оскільки ревізори оперували зовсім іншими, набагато меншими показниками. Щоправда, вони за домовленістю з І. Мазепою «справедливо» поділили знайдене на користь гетьманців. Усе ж на Бендерській комісії 1709 р. старшини вели мову про розшукані мільйони золотих скарбів І. Самойловича та його рідних. Таким чином у «ТЄ» потрапив поголос від людей, які були більш-менш ознайомлені з тодішніми фінансовими реаліями Батурина. Навіть якщо вони й у 4 рази завищили показники приватного майна та військової скарбниці екстремана, все одно розмір конфіскованого вражає.

Генерал П. Гордон 7 грудня 1687 р. записав у щоденнику: «Майно колишнього гетьмана на 29000 рейхсталерів¹⁴ по указу відправлене в Москву, уже доставлено до Калуги»¹⁵. Думаємо, що поінформований високопосадовець Московії вказав правильну цифру вивезеного з Гетьманщини. А це ще раз підтверджує те, що Батурина, завдяки хабарям В. Голіцину та ревізорам, вдалося приховати від царів левову частку нагромаджених І. Самойловичем у військовій скарбниці коштів¹⁶.

У повідомленні хроніки повторюється чутка про арешт нового гетьмана, що поширювалася якийсь час у дипломатичних колах Москви.

Хроніст також зауважив про подарунки, які Мазепа дав запорожцям після обрання. Щоправда, він зазначив, що невдоволення запорозької старшини Мазепою було викликано тим, що вона, мовляв, поставлена Самойловичем. Тут автор плутає старшину Гетьманщини й Січі, оскільки на останню Самойлович не міг мати суттєвого впливу. Разом із тим, після обрання І. Мазепи гетьманом, справді в декількох городових полках, зокрема Чернігівському, козаки обурювалися тим, що Коломацька рада відбулася без їхньої участі. Тому з цих причин царі направили відповідну грамоту невдоволеним, аби вони не бунтували та підтримували нового гетьмана.

Отже, хроніка «Театр Європи» є важливим джерелом про ситуацію в Україні у 80-х рр. XVII ст. та прихід до влади нового гетьмана. Ураховуючи значну популярність цього видання в тогочасній Європі, можна сказати, що воно, по суті, уперше познайомило широку європейську громадськість з іменем нового гетьмана України – Івана Мазепи.

ІЗ НІМЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ «ТЕАТР ЄВРОПИ»

1687 р.

Польські з московськими та турецькі військові кампанії

... У Польщі без довгих очікувань, а одразу з виходом на зимові квартири й перебування його величності короля у Львові прийняли рішення не складати найближчим часом зброю, поки християни не доб'ються належної сатисфакції. Насамкінець вирішили серйозно обдумати всі питання наступної кампанії з папським нунцієм, імператором та венеціанським послом [с. 62].

Також з московитськими посланцями після завершення ратифікації трактату між Польщею та Московією, про що йшлося в попередній частині [12 том цього видання], сторінка 1039 й наступна, домовилися про проведення декількох зустрічей і до всього провести якнайшвидше військову раду, швидко улагодити інші моменти та справи, визначити й провести все належним чином за умов доброї довіри. Отже, московити продемонструва-

¹² Дет. про Коломацьку раду див.: Павленко С. Коломацька рада 25 липня 1687 р. та місце її проведення. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 128–140; Його ж. Іван Мазепа. Догетьманський період. Київ: Мистецтво, 2020. Розділи: «Головний організатор змови», «Перший Кримський похід», «Чолобитна старшини», «Легенда про хабар на гетьманство».

¹³ Дукат = 8 (7) золотих.

¹⁴ Рейхсталер мав тоді, мабуть, дещо вищий курс, ніж звичайний талер (3 золотих), тобто десь 3,4 золотого. Це загалом (29000×3,4) складало 98600 золотих.

¹⁵ Гордон П. *Дневник*. 1684–1689. С. 160.

¹⁶ Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління. Київ: Мистецтво, 2021. С. 36–46.

ли неабияку дружбу й обіцяли не тільки потім долучити до польської армії корпус своїх людей, а й влаштувати диверсії на Чорному морі та в Криму, так що виникла надія зібрати сили в 300 тисяч. Вірогідно, щоб звести нанівець усе те, що було обіцяно, Самойлович разом з деякими своїми прибічниками таємно конспірував з ханом і тими татарами. Крім того, багато інших добрих задумів, які б могли бути проведені проти споконвічного ворога, були тихо за спиною зруйновані. Він відправив туди своїх [людей], щоб вони об'єдналися з татарами й не визнавали більше царя за свого найвищого володаря, а самі були б вільним народом. Однак, оскільки і з польського, і з московського боків з цими козаками добре попрацювали, вони відмовилися від такого злого наміру, до того ж король Польщі поставився до них з великою шанобою й дав надію, що не тільки одного зі своїх князів представлятиме до генерала, а й у всьому вони матимуть люб'язне ставлення до них і будуть повністю інтегровані в республіку. Наскільки такі речі для них мали дію й вони почали дотримуватися добрих думок, свідчить те, що Самойловича й тих заколотників узяли під арешт, і вони не тільки залишилися під московитською вірою, а й за наказом царя (який до всього задобрив їх великою сумою грошей) пообіцяли повернути зброю проти турок і татар. Аби запевнити його й продемонструвати свою ворожість проти татар, вони всіх татар, що були в них у полоні, убили в присутності царської депутації. Між тим у всьому відчувалося, що руські ставляться до цієї війни дуже серйозно, московитські посланці у Львові отримали наказ звернутися до імператорського двору й отримати імператорське побажання про те, де, як і яким чином напасти на татар. Ураховуючи, що наміри короля були спрямовані на те, щоб ще раз здійснити похід в Угорщину й об'єднати свою зброю з німцями, то в присутності послів, уже зовсім перед їхнім від'їздом, їм було доведено на мапі те, що згаданий король власною персоною з великою армією відправиться до імператорської армії в Угорщині, а частина московитської піхоти об'єднається з польськими загонами так, щоб із залученням козаків забезпечити всю Україну й Подолію, а також одразу блокувати фортецю Кам'янець; крім того, велика частина московитів разом із калмиками повинна напасти на татарського хана в його землях. Такі плани з детальними пропозиціями для царя були доставлені послам. Вони також були передані черемиському єпископу, якого було визначено як посла до Відня, Рима і Венеції з тим, щоб рівним чином їх доставити до вказаних місць.

Оскільки татарський хан через своїх послів не отримав від Польської Корони ніякої задовільної для нього відповіді, що було передбачено у вказаній вище частині [с. 1041], він покликав до себе своїх синів із Буджака й Білгорода і разом з ними вирішив зібрати докупи всі сили своєї імперії й упередити захист власної країни від очікуваного московитського нападу. У посланні до великого турецького султана він дав зрозуміти, що за таких обставин змушений буде готувати своїх воєв'ядів для власного майбутнього наступу, і що нещодавно відправлені для нього від Порти регалії та гроші були відібрані дніпровськими козаками. Далі нічого особливого не відбулося, крім того, що польський двір зазнав декілька поразок від татар-липок, що вийшли із Кам'янця. У відповідь було влаштовано декілька невеликих кампаній, під час яких вони несподівано напали під Снятиним й багато там порубали, а більшість узяли в полон до Львова.

1688

Польські й московські військові дії

«... [с. 299] Операції в Угорщині й на кордонах з іншими країнами, про що тут вже йшлося, були вдалимими, оскільки не мали сильного опору або сильної протидії з боку польських і московитських сил. До того ж, невдовзі після сейму, що відбувся в Гродно, зазвучали сумні відлуння для всієї Польщі, бо татари пройшли наскрізь через Україну та Подолію, і тими обома провінціями повністю оволоділи й завдали їм невимовної шкоди; вони там не лише понад 40 сіл і міст вщент спалили, але й понад п'ятнадцять тисяч людей захопили й повели в полон. Через те, що дороги були тяжкими, бідних полонених не могли швидко вивести, більшість із них порубали. Так що шляхи були всюди вкриті вбитими. Це нещастя стосувалося не лише простих селян, а й поважної, заможної шляхти. Значною мірою цей напад ніхто не передбачав, і, до того ж, повністю всі були безпечні й для протидії ніхто не зміг зібрати всі сили в один кулак. А польська армія й без того була дуже слабка й через хвороби зменшилася наполовину, а загони гусарів, які склались із найбільш шляхетних людей, за подібної okazji що найкраще зробили, так це забезпечили себе на зиму [с. 300].

Ворожі грабіжницькі орди, що в шість разів були сильнішими, під командуванням калги-солтана йшли без татар-липок, які вирушили із Кам'янця до Буджака. Із тих полонених, з яких 7 були в гарній формі й найбільш витривалі, вони захопили одну поважну жінку з трьома дівчатами, одній з яких, що сховалася за кущем, ці варвари відрубали руку. Іншу поважну жінку, яка тиждень лежала хвора, вони кинули на воза разом з ліжком, а

дитя на печі вбили. Крім того, жінку після цього покинули, і вона померла в холодну погоду на морозі.

Татарський хан просить допомоги в Персії

Коли ці зухвалі розбійники наважилися вторгнутися в це королівство, то в них не було ніякого планування, вони керувалися лише пустою відчайдушністю. За таких умов татарський хан направив свого посланця до короля Персії й запросив потужної допомоги для того, щоб установити магометанське віросповідання в Європі, оскільки він боявся, що московити стануть сильнішими за нього й можуть захопити деякі країни. Однак від короля Персії він отримав відповідь, що той відповідно до даної ним клятви має твердо тримати в мирі оттоманські землі в Азії, а також він має там за всім стежити й не може залишити таку позицію, крім того, не може надати допомоги ні туркам, ні татарам, оскільки сам веде війну з королем Індії, син якого відвернувся від батька й влаштував втечу для того, щоб знайти перський захист, однак був узятий в полон на морі арабами, а той [король] послав 60 тисяч індійських озброєних людей, які б могли повернути його силоміць.

Татарський конвой до Кам'янця розбито

Згадану вище шкоду певним чином вдалося реваншувати тим, що великий гетьман, коли чекали прибуття нурадин-солтана з татарським конвоем і провіантом до Кам'янця, набрався мужності, незважаючи на те, що армія була ще слабкою, у день святого Іоанна вирушив від Устя (Ufcia) (*село Кам'янець-Подільського району – прим. упорядників*), й організував докупи всі сили й загопи та відправився до генерального табору під Язловець на Монастириська. Звідти він невдовзі повернувся далі й зустрів нарешті 5 липня частину конвою з провіантом, який через великий паводок, що тоді стався, ніяк не міг легко переправитися через Дністер, то переправлялися човнами та іншими невеликими плавними засобами. Декілька сотень міцних селян, які проживали навколо Кам'янця й підробляли там, отримуючи платню за свою працю, усіх убито. Через це надовго виникло невдоволення й образа на поляків – сталося це тоді, коли турки згодом отримали в Кам'янці відомості про цю акцію. Потім туди було послано три сотні яничар, які хоробро оборонялися, однак, незважаючи на це, більшість із них було порубано, а решту взято в полон. Усе, що внаслідок цього згодом потрапило до польських рук, складено на вози. Двадцять возів відбули звідти й були доставлені через Кам'янець, хоча і з великими втратами, а решта провіанту залишилася у татар, оскільки нижче по Дністру не можна було переправитися, та й додалася ще й негода. Коли нурадин-солтан зрозумів, що провіант, відправлений на Кам'янець, переважно дістався полякам, він наказав привезені харчі здебільшого переправляти через Дунай і, до того ж, додав ще велику кількість татар для того, щоб доставити згадані вантажі.

Після прибуття такого підкріплення польський гетьман об'єднав своїх людей з коронною армією та відправив під Кам'янець. Так що 30 липня вони закріпилися на тому місці, де стояли рік тому. Поляки і кам'янчани часто конфліктували один з одним у той час, коли перші увесь урожай під фортецею повністю пошкодили й забрали. Місцеві ж послали до нурадина-солтана, щоб він швидше вийшов, аби зійтися з поляками в битву, яку вони мали 8 і 18 серпня з ордою в 60 тисяч на Дністрі. При цьому там було десять тисяч кримських татар, і вони напали на польський табір усією навалюю й билися там декілька годин – 600 поляків було поранено, а 40 вбито. Унаслідок цього польська армія почала відступати, ворогові вдалося вистояти проти неї й повсякчас спробувати наступати. 19 і 29 армія відступила ще далі. Однак, оскільки ворог влаштував міни, він не забажав наступати далі й нурадин сам повернув з усіма силами до Ленцинська (Lenzinsky) для того, щоб оволодіти замком каштеляна Вірлума, де перебував литовський гетьман з півтора тисячами людей та обозом, які повинні були піти на допомогу [с. 301]. Оскільки ворог там напав з усіма силами та вступив у жорстоку битву, він захопив більшу частину обозу й провіанту, при цій акції князь Любовицький, який хотів захистити торговців, разом з його тридцятьма людьми загинув. Для нурадина ця обставина була вигідною тим, що він у результаті цієї битви доставив до Кам'янця 1500 возів з провіантом і після цього повернувся назад до Криму. Після цієї акції, що мала наслідком повне спустошення, польська армія отримала важку зброю та амуніцію, ще й у великій кількості, що були доставлені зі Львова; після цього вони за Язловцем під Sturpover повернули назад і там облаштували зимові квартири. Але спостерігалася нестача провіанту та фуражу, через що багато людей і коней падало, а більша частина армії, не чекаючи розподілу квартир, поверталася до своїх домів; саме тоді, коли гетьман наказав людям дуже спішно стати на вказані квартири, отримали звістку, що нурадин-солтан прибув до Криму, а татарський хан з великими силами дійшов до Буджаку для того, щоб з настанням морозів влаштувати напад. Однак несподівана дощова погода переплутала його наміри, а потім, коли він почув, що запорозькі коза-

ки на нього напали, то з усією своєю навалою дуже спішно звідти повернув назад, так що тепер він не міг вчинити нічого ворожого проти Польщі.

Події в Москві

Щодо Москви, то їхній цар проявив палку активність не лише при імператорському дворі, а й в Іспанії та всюди, де він мав своїх посланців. Однак на дрімливість альянсу вказувало те, що в минулому поході нічого не було влаштовано, через що польський посланець у Москві висловив велике обурення, особливо тим, що не оволоділи тим коридором, через який турки і татари, зазвичай, завдавали багато шкоди польським підданам, до того ж, туди за [землі] дніпровських козаків нічого не було відправлено, так що вони зібрали до Криму лише один дивізіон. Як тільки царю все це стало зрозуміле, то вирішили не лише послати велику армію під командуванням добрих офіцерів до татарських кордонів, а й побудувати потужне укріплення на річці Самара (*Богородицька фортеця*, суч. *м. Новомосковськ* – прим. упорядників) і там передбачити достатній гарнізон для того, щоб татар тримати за парканом. Як тільки було прийнято рішення щодо розриву між давніми ворогами, то поміж військовими начальниками почалися тяжкі чвари: одна частина влаштовувала компромати за спиною інших проти тих, хто мав кращі думки, і така плутанина чимало затримувала підготовку військової експедиції, і московити самі вирішили, що вони таємно досягнуть з турками порозуміння. Такі наміри стали ще сильнішими, коли московитська армія несподівано повернула назад.

Козаки є причиною того, що Москва цього року нічого не влаштовувала

Те, що так мало було влаштовано, єдиною причиною стали козаки, оскільки вони непрофесійно супроводжували армію, повели її так, що завели в голу, суху пустелю, де люди та скотина дуже ослабли й багато тисяч людей було зловмисно покладено жертвами в такій бійні. За це їхнього гетьмана Самойловича, який вивів свою армію в бік Смоленська, у кайданах і ланцюгах відправили до столиці й там покарали різками (великі різки, сильно варені в молоці для того, щоб вони залишали після себе сильні смужки). Влаштовував екекуцію кат і, незважаючи на те, що в зловмисника була гола спина, кат-екзекутор піднімав дуже високо догори руку над бідним і тримав її, поки інший кат з кожною наступною смужкою вимагав пощади або зізнання).

Відсторонення їхнього гетьмана

Усе наступне слідує з визнань під примусом про те, що він один-єдиний винен у тому, що московитська армія постраждала в минулу кампанію, оскільки він усі задумані наміри видавав ворогу, безпосередньо хану, з яким підтримував постійне листування, так що не тільки увесь провіант, який армія доставила із Москви, попав до рук ворога, а також через татарські загони зазнали великих втрат усі полки московитів, які він, Самойлович, мав можливості змусити відступити. На підставі отриманих зізнань його син разом з іншими старшинами зазнали покарання. Однак, оскільки він не зміг нічого додати до виправдання своєї та батькової зради про те, що без його відома з Короною Польською було укладено трактат і союз, так що вони краще, ніж старшини з армії, мали знати про це. Оскільки від них ніякої відповіді не було, то їх не звільнили із в'язниці, а й далі продовжували тримати під суворим арештом і влаштовували проти них жорстоке слідство.

Мазепа стає козацьким гетьманом

Вільне місце гетьмана козаків було зайнято Мазепою, який при вступі на цю поважну посаду доставив заарештовані коштовності Самойловича: п'ять мільйонів телярів і шістсот тисяч дукатів та інші золоті штуки; він із самого початку дуже сильно укріпив усі гетьманські установи, також наказав оволодіти всіма проходами, всюди, де б через них орди не нападали, або могли пробитися до Москви, а також кращих із козаків відправив до Криму, щоб вони там нападали на хана й руйнувати його землі [с. 302].

Звинувачення в зраді. Однак на свою посаду він отримує згоду

Однак усе ж козаки не зовсім були прихильні до нього, зважаючи на те, що він пришов із Польщі, і звинуватили його в зраді царю, через що його також відправили до столиці ув'язненим. Однак там він відповідав таким чином, що царем його знову було призначено, дозволено й підтверджено на посаді гетьмана. Оскільки він був уже свідомий того, що немає нічого кращого, аби завоювати прихильність своїх підданих, як прив'язати їх до себе грошима, то й відправив запорозьким козакам сто возів провіанту та 40 тисяч дукатів, котрі вони хоча й прийняли, але при прийнятті не знайшли нічого іншого, як сказати: «Хто ж це зробив Мазепу гетьманом?» Між іншим, вони ще не один раз дякували йо-

му за подарунки. Те, що відчувалося дуже мало милості до їхнього гетьмана, обумовлено тим, що їхні старшини були свого часу поставлені Самойловичем.

Покарання Самойловича

Натомість останньому після слідства в зраді й відсторонення було винесено вирок: відправити довічно до Сибіру. І все ж очікували на подальше виправдання його московським двором, який тоді розбирався в цій заплутаній справі.

Однак згаданий козацький гетьман Мазепа спочатку пішов у липні місяці в похід і направився до річки Самара для того, щоб забезпечити засіки для оборони проти татар, і наказав там терміново побудувати фортеці. У серпні він із цим справився й там сильно укріпився та повністю забезпечив усім необхідним, а після цього за відсутності нових ворожих нападів пішов знову на квартири. Однак, коли запорозькі козаки дізналися, що татарський хан з ордою вирушив із Криму і став у Буджаку для того, щоб, коли замерзне вода, напасти на Польщу, то вони всіма силами пішли на Перекоп і там напали на велике місто Очаків, зайняте турками, тих побили, місто сплюндрували, а після цього спалили, потім пішли далі й багато укріплень і сіл перетворили в попіл та з великою здобиччю повернулися назад ...

References

Chukhlib, T. (2013). Viden 1683. Ukraina-Rus u bytvi za «zolote yabluko» Yevropy [Vienna 1683. Ukraine-Russia in the battle for the «golden apple» of Europe]. Kyiv, Ukraine.

Litvinenko, Ye. (2012). Nimetska khronika «Theatrum Europaeum» yak dzherelo z istorii Ukrainy dr. pol. XVII – poch. XVIII st. i pamiatka istoriografii [German chronicle «Theatrum Europaeum» as a source of the history of Ukraine in the second half of the 17th – the early 18th c. and a monument of historiography]. Kyiv, Ukraine.

Luniak, Ye. (2013). Kozatska Ukraina XVI–XVIII st. ochyma frantsuzkykh suchasnykyv: khrestomatiia [Cossack Ukraine of the 16th–18th c. in the eyes of French contemporaries: a course book]. Nizhyn, Ukraine.

Pavlenko, S. (2020). Ivan Mazepa. Dohetmanskyi period [Ivan Mazepa. The pre-Hetman period]. Kyiv, Ukraine.

Pavlenko, S. (2020). Kolomatska rada 25 lypnia 1687 r. ta mistse yii provedennia [Kolomatska Rada on 25 July 1687 and the place of its conduction]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 128–140.

Pavlenko, S. Hetman Ivan Mazepa. Pershe piatyrichchia pravlinnia [Hetman Ivan Mazepa. The first five years of his reign]. Kyiv, Ukraine.

Stanislavskiy, V. (Ed.). (2002). Lysty Ivana Mazepy. 1687–1691. Lyst do nevidomoho (1688 r., bereznia 11, Baturyn) [Letters of Ivan Mazepa. 1687–1691. Letter to an unknown person (1688, 11 March, Baturyn)]. Kyiv, Ukraine.

Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, Україна).

Dyatlov Volodymyr – doctor of historical sciences, professor of the T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (53 Hetman Polubotok Str., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: diatlovvladi@gmail.com

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Mytsyk Yurii – doctor of historical sciences, professor, chief scientist at the M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archaeography and source studies of the National Academy of sciences of Ukraine (4 Trokhsviatyelska Str., Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Павленко Сергій Олегович – історик, заслужений журналіст України, шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – historian, honored journalist of Ukraine, editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Av., Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com

**THE BEGINNINGS OF IVAN MAZEPA'S HETMANATE
IN THE COVERAGE OF THE GERMAN CHRONICLE "THEATRE OF EUROPE"
(Commentary by Yuriy Mytsyk, Serhiy Pavlenko,
translation from German by Volodymyr Dyatlov)**

The publication of the German translation of the text of the presentation of some subjects of chronicle «Theatre of Europe», published in 1634–1738, deals with the events of 1687–1688. The chronicler tells about the change of power in 1687 in the Hetmanate, first affairs of the new owner of the mace I. Mazepa, the campaign of the Crimean Khanate soldiers to the Ukrainian lands under Polish rule. Particularly valuable are the reports of the anonymous author of these notes on the large scale of the treasures found by Hetman Ivan Samoilovych.

Key words: hetman, Ivan Mazepa, Ivan Samoilovych, yasir, betrayal.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дятлов, В., Мицик, Ю., Павленко, С. Початки гетьманування Івана Мазепи у висвітленні німецької хроніки «Театр Європи». *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 39–46. DOI: 10.58407/litopis.240104.

Цитування за стандартом APA

Dyatlov, V., Mytsyk, Yu., Pavlenko, S. (2024). Pochatky hetmanuvannia Ivana Mazepy u vysvitlenni nimetskoï khroniky «Teatr Yevropy» [The beginnings of Ivan Mazepa's Hetmanate in the coverage of the German chronicle "Theatre of Europe"]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 39–46. DOI: 10.58407/litopis.240104.

Ірина Петренко, Олександр Сірий, Юрій Михайлюк

СУДОВА СПРАВА ПИСАРЯ ГРУНСЬКОЇ СОТНІ ГАДЯЦЬКОГО ПОЛКУ ЯКОВА ЧЕМКАЛЬСЬКОГО

DOI: 10.58407/litopis.240105

© І. Петренко, О. Сірий, Ю. Михайлюк, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>, <https://orcid.org/0009-0008-5669-2532>,
<https://orcid.org/0000-0003-1359-8454>

*Метою студії є спроба на прикладі писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського дослідити деякі фрагменти особистого життя козацької еліти Гетьманщини XVIII ст., визначити причини конфліктних ситуацій в повсякденному житті, з'ясувати основні суспільні цінності козацької еліти. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності та системності. Стаття підготовлена на основі антропологічного підходу. Застосовані **методи**: проблемно-хронологічний, історико-генетичний, аналітичний. **Новизна дослідження**. З'ясовано, що побутові взаємовідносини сотенної козацької старшини Гетьманщини першої половини XVIII ст. допомагають скласти уявлення про відносини, норми, світоглядні орієнтири, поведінку сотенної козацької старшини. На прикладі писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського показано, як високо цінувалися козацька честь і гідність у тогочасному соціумі.*

***Висновки.** У статті на основі застосування мікроісторичного підходу розглянуто побутові взаємовідносини сотенної козацької старшини Гетьманщини в першій половині XVIII ст. Аспекти досліджуваної справи допомагають скласти уявлення про відносини, суспільні норми, світоглядні орієнтири, поведінку сотенної козацької старшини на прикладі Грунської сотні Гадяцького полку.*

***Ключові слова:** козацтво, сотенна старшина, Гетьманщина, Грунська сотня, Гадяцький полк, конфлікти, права, честь.*

Для Гетьманщини XVIII століття було переломним, бо тогочасні події різко змінили подальшу долю українського народу, його політичний, соціально-економічний, культурний та духовний розвиток. Це був період остаточної втрати автономії. Ці трагічні події відбувалися на тлі формування нової української еліти Гетьманщини. У зв'язку з цим Російська імперія прагнула підпорядкувати не лише політичне та соціально-економічне життя, але й приватне, особисте життя козацької старшини – тогочасної еліти суспільства, уніфікувавши його відповідно до великоросійських зразків.

Одним із актуальних напрямків досліджень вітчизняної історичної науки є соціальна історія, зокрема повсякденність, тобто вивчення неофіційного, приватного, побутового життя людей різних історичних епох. У зв'язку з цим актуальності набувають питання суспільних норм, світоглядних орієнтирів, буденної поведінки козацької еліти Гетьманщини.

У працях деяких науковців певні аспекти окресленої теми знайшли висвітлення. Серед авторів варто назвати праці відомих дослідників: українського – О. Левицького й польського – Й. Ролле¹. У їхніх студіях ідеться про сімейний побут у XVI–XVIII ст. в Лівобережній та Правобережній Україні, а також про конфлікти в українському соціумі, викликані різними причинами.

Серед сучасних істориків слід зазначити глибокі й ґрунтовні дослідження Л. Буряк², В. Маслійчука³, В. Горобця⁴, О. Гуржія⁵, К. Диса⁶, О. Романова⁷, В. Кривошеї⁸, І. Петрен-

¹ Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. Киев, 1909. 120 с.; Ролле И. Женщины при Чигиринском дворе во вг. пол. XVII в. *Киевская старина*. 1894. № 1. С. 107–126; № 2. С. 282–304; Його ж. Украинские женщины. *Киевская старина*. 1883. № 6. С. 268–309.

² Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 2. С. 197–206.

³ Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80–90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2005. Вип. 5. С. 197–215.

⁴ Горобець В. «Хочю <...> поняти б за себя московскаго народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 2. С. 149–164.

⁵ Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву». Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2002. Вип. 1. С. 219–230.

ко⁹, О. Дзюби¹⁰. У своїх розвідках вони порушили багато питань із соціальної історії Гетьманщини др. пол. XVII – XVIII ст., зокрема відстежили родинні стосунки в середовищі козацької еліти, становище української жінки, її статус і вплив на перебіг тогочасних політичних подій.

Метою статті є спроба на прикладі писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського дослідити деякі фрагменти особистого життя козацької еліти Гетьманщини в XVIII ст., визначити причини конфліктних ситуацій у повсякденному житті, визначити основні цінності козацької еліти.

Географічними межами наукової студії є села Грунь, Комиші, Гнилиця (нині Охтирський район Сумської обл.) і Шенгеріївка (нині Зінківський район Полтавської обл.). У XVIII ст. це були населені пункти Грунської сотні Гадяцького полку.

Джерелами дослідження є документи ф. 53 «Перша Малоросійська колегія», що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, зокрема, позов в жовтні 1724 р. до Генерального Військового Суду писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського¹¹ до наказного сотника¹² тієї ж сотні Михайла Олександровича Милорадовича¹³ та дружини Гадяцького полковника Михайла Ілліча Милорадовича Ульяни Степанівни Милорадович.

Як відомо, жодне суспільство не існує без серйозних та незначних непорозумінь і суперечок між життєвими позиціями, ідеями, метою та поглядами окремих індивідів, тобто явища, що називаються конфліктом, які супроводжують людство й викоринити їх неможливо. Історичне дослідження конфліктів корисне передовсім тим, що дозволяє виокремити цінності, поняття, ментальні стереотипні стратегії його учасників, виникає унікальна можливість побачити життя членів суспільства. Розслідуючи їх, ми зможемо скласти уявлення про взаємовідносини, суспільні норми, світоглядні орієнтири, поведінку, реакцію членів суспільства на різні життєві ситуації тощо. Це дає можливість дослідити особливості повсякденного життя сотні – адміністративно-структурної одиниці Гетьманської України.

Фігуранти справи: позивач Яків Чемкальський; відповідачі – наказний Грунський сотник Михайло Милорадович та дружина Гадяцького полковника Михайла Ілліча Милорадовича Ульяна Степанівна Милорадович; свідки – священник Петропавлівської церкви с. Павловочка (нині Мала Павлівка) Грунської сотні Гадяцького полку отець Костянтин Григорієвич Даценко та жителі м. Грунь Іван Рогальський, Микита Нестеренко, Петро Каменський.

Коротко про фігурантів цієї справи: Яків Чемкальський був вихідцем із сербів. У 1718 р. він був служителем¹⁴ при дворі полковника Гадяцького М. Милорадовича¹⁵. Яків Чемкальський, несучи службу при домі полковника, був добре знайомим із ним, його дружиною та всією великою сім'єю Милорадовичів. Чоловік стверджував, що полковник ставився до нього прихильно: «ібо на мене всегда Пань полковникъ ласкавъ»¹⁶.

У 1723 р. за вірну службу Я. Чемкальський отримав полковничий універсал на уряд сотенного писаря Грунської сотні Гадяцького полку та землі на території с. Павловочка (Мала Павлівка), і значиться як «жител Павловоцкий», маючи неподалік села в лісі нема-

⁶ Діса К. У царині пліток: роль щоденного спілкування і репутації в українських судах про чари XVIII ст. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2003. Вип. 2. С. 185–194; Ї ж. Роль родини в українських судах про чари. *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2005. Вип. 5. С. 185–195.

⁷ Романова О. Народне розуміння християнської «праведності» та «гріховності» (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.). *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанькова*. Київ, 2007. С. 456–476.

⁸ Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2008. 452 с.

⁹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.: У 2 ч. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2010. Ч. 1. 276 с.; Ч. 2. 305 с.; Ї ж. Питання шлюбно-сімейних відносин у Гетьманщині XVIII ст. на шпальтах часопису «Киевская старина». *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 157–162; Ї ж. Шлюбно-сімейні відносини козацької еліти Гетьманщини XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. 2008. Вип. 14. С. 15–20.

¹⁰ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії України, 2012. 347 с.; Ї ж. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури пер. пол. XVIII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 308–326.

¹¹ Керівник сотенної канцелярії.

¹² Сотник, який призначається наказом полковника на час відсутності дійсного сотника.

¹³ Племінник Гадяцького полковника Михайла Милорадовича, з 1724 р. – сотник наказний Грунський. У 1755 р. – обозний Ізюмського Слобідського полку, з 1759 по 1761 рр. – полковник Ізюмського полку, з 1761 р. – генерал-майор у відставці. Одружений із Ганною Єремівною Черняк, онукою полтавського полковника Івана Черняка.

¹⁴ Особистий слуга полковника.

¹⁵ Полковник Гадяцький, призначений царем Петром із Сербії за заслуги перед Росією в поході 1711–1712 рр., за що був пожалований урядом Гадяцького полковника.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 53. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 49.

леньку пасіку, де працюють наймані люди: «м-ца мая 1724 Року Престависіа Раб Бжій Матвей Филиппов син живучи впасеце у Іакова Чемкальського жителя Павловскаго...»¹⁷

На відміну від відносин із полковником, зовсім інші стосунки склалися в майбутнього Грунського писаря з «панію Полковницею», можливо більш тісні, що навіть доходили до близьких, які, зі слів Я. Чемкальського, розірвалися якраз за його ініціативою: «только Панаеіа неласкова, за тоє власне что іа непохотель жити с нею»¹⁸.

Дружина Гадяцького полковника М.І. Милорадовича Уляна¹⁹ була жінкою з крутим норовом. Про її злodianня в полку ходили легенди, боялися її більше за самого полковника. «Уляна Степановна была женщина замечательной энергии, при чем вся эта энергия была направлена была къ одной стяжательности, для удовлетворенія которой она, какъ и мужъ, тоже не разбирали средств. Заботясь обь умноженіи своего благосостояния, Уляна Степановна распорядилась въ полку какъ хозяйка ... требовала оть слугъ беспрекословного исполненія своихъ приказаний и за малейшие провинности наказывала ихъ иногда съ ужасными зверствами»²⁰.

Мабуть, тих часів сягають корені конфлікту писаря Я. Чемкальського з родиною Милорадовичів, що спалахнув пізніше вже в Груні. Там пан писар, вельми заможна людина, вів розгульний спосіб життя, був учасником веселих компаній, а випивши оковитої, був надто балакучим, особливо захопливо розповідаючи про свої «походеньки» в Гадячі. Ймовірно, через це в нього й не складаються стосунки з родиною Милорадовичів. Спочатку певний конфлікт виник між ними на поч. 1724 р., коли Я. Чемкальський написав у Генеральну військову канцелярію донос на Іллю та Михайла Милорадович за зловживання в сотні.

Восени 1724 р. розгорнулася драма, яка стала предметом цього дослідження, і є частиною судової справи, що стосується допиту свідків – жителів Грунської сотні. Справа добре збереглася, написана рівним канцелярським розбірливим каліграфічним почерком, легко читається. Її укладено канцелярською мовою з притаманними для того часу зворотами. Нині багато з них вийшли з ужитку, тож знадобилася допомога спеціальних словників.

Перейдемо до розгляду цієї справи. В Глухові 14 жовтня 1724 р. з Генерального суду за підписами судових асесорів, бунчукових товаришів Степана Шарія, Григорія Гамалії, Якова Доманського до Генеральної Військової Канцелярії надходить лист за результатами розслідування справи Я. Чемкальського, жителя с. Павловочки Грунської сотні Гадяцького полку²¹, писаря Грунської сотні проти наказного сотника Грунського Михайла Милорадовича.

Я. Чемкальський стверджував у своїй чолобитній до суду, що за поданням наказного сотника Грунського М. Милорадовича, він був несправедливо й жорстоко покараний дружиною полковника Гадяцького, а саме – до тримання під арештом та нанесення 400 ударів канчуків «безъ всіакой Его винности тоє Ему челобитчику бесчестіе и увече Полковникова Гадіацкая велела чинити»²², за, буцімто, образу її честі, якої Чемкальський не вчиняв.

Для з'ясування всіх обставин справи рекомендувалося викликати до суду, або опитати на місці священника с. Павловочки Грунської сотні Гадяцького полку о. Костянтина, «попа отца Костантіа Павловицкаго Гадіацкаго полку в осведителство надлежит призвати»²³, основного свідка, який чув та передав «предерзостние слова» Я. Чемкальського на «пані полковникову» дружині²⁴ сотника Грунського І. Милорадовича, «чуючи будто доносили Сотниковой Грунской Іленой Милорадовичевой»²⁵. А для більшої ясності справи приписувалося допитати свідків, на яких укаже священник, «да и протчій люде також будто доносили о такихих словах, которых помененних Персонъ дліа решеніа в томъ ихъ зводномъ челобитчика з Ответчикомъ делу Судъ Войсковій Енералній требует, того ради Войсковой Енералной Канцеліаріи извести предлагается, что повелит»²⁶.

¹⁷ Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи 1734–1794 рр. / Автор-упор. О. Сірий. Полтава: Дивосвіт, 2020. С. 176.

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 49.

¹⁹ Уляна Степанівна (Бутович), дочка Генерального Осваула: Малоросійській Родословникъ. Киев, 1912. Т. 3 (Л–О). С. 514.

²⁰ Люди старой Малороссіи, Милорадовичи. *Кіевская Старина*. 1882. № 3. С. 485–486.

²¹ Село Грунської сотні Гадяцького полку, посполите населення якого несло повинності Скезьському монастирю, козаки служили в Грунській сотні, засноване в сер. XVII ст.

²² ЦДІАК України. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 44.

²³ Там само.

²⁴ Із 1722 р. одружений з вдовою Степана Свѣчки Іриною Петрівною (Булавковна), донькою Генерального писаря Військового Суду.

²⁵ ЦДІАК України. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 44.

²⁶ Там само.

З іншого боку, потрібні були письмові свідчення й самої Уляни Милорадович «також писат до Полковникової Гадіацкой, чтобы ответствіе учинила писменно, или кого за себе в Пленпотентах присилале бь до Суду»²⁷, де б вона обов'язково пояснила, за що нею був покараний Грунський писар.

Оскільки допит священника могла проводити тільки духовна влада, то 18 жовтня 1724 р. з Генеральної Військової Канцелярії за підписами Івана Левенця, Івана Мануйловича та Федора Гречаного було надіслано листа до протопопа Зінківського²⁸ Феодора Сенкевича з проханням допитати панотця Костянтина своєю священницькою владою, виїхавши в сотенне містечко Грунь. Зазначалося, що «да до отца протопопа Зенковского написат листом; чтоб онь зискавши пред себе Попа Константіа Павловицкого по совестию Іерейской допросиль ... и тоть допросъ за рукою оного попа Павловицкого направленно в Енералную войсковую Канцелярію присилаль»²⁹.

29 жовтня 1724 р. в будинку настоятеля Пречистенського (Успенського) храму Івана Петровича в м. Грунь в присутності священника Зінківського Михайлівського храму о. Андрія Фотича, якого за нездоров'ям послав замість себе протопоп Зінківський, «аже ослаб от своего здоровья самъ не могль зехати»³⁰, Грунського намісника Івана Шимановського, священника Воскресенського храму Іллі Назаровича Яновського, пресвітера Трьохсвятительської церкви Андрія Івановича Шимановського, а також сотенної старшини, було проведено «розиск» (розслідування) священника Петропавлівської церкви с. Павловочки Грунської сотні Гадяцького полку от. Костянтина Григоровича Даценка та інших свідків.

Отець Костянтин³¹ розповів, що він, був «в погуліанні» в домі тещі Якова Чемкальського Анни Андріївни, де був і її зять. У розмові священник зауважив Чемкальському, що полкова влада негативно ставиться до розгульного життя сотенного писаря. На що захмелілий Яків відповів, що пан полковник приятний до нього, недобррозичлива тільки полковникова дружина, бо колись він не відповів згодою на її залицяння: «отповедалъ мне Чемкальский, ибо на мене всегда Панъ ласкавъ толко Панеіа неласкова, за тое власне что іа непохотель жити с нею»³². Павловоцький ієрей ще раніше чув про такі висловлювання Я. Чемкальського й вказав ще на трьох свідків, які змогли б підтвердити це. Серед них: Грунський житель, колишній сотенний отаман Іван Рогальський, дозорця Грунський³³ Петро Каменський та колишній писар Грунський Микита Тимофійович Нестеренко, які разом з о. Костянтином були на святковому обіді в Груні на ярмарку на Семена Столпника³⁴ в будинку Кузьми Нестеренка. Їх того ж дня викликали на допит.

Іван Рогальський розповів, що, будучи на святковому обіді в будинку К. Нестеренка, на свято Семена Столпника в Груні, за розмовами та жартами «в дому Пїа Козми Нестеренка знатного товариша, зийшедшисіа дліа погуліанніа на малий часъ и по многомъ разговоре и жартах»³⁵ захмелілий Я. Чемкальський почав розповідати, як його домогалася з залицяннями дружина І. Рогальського, навіть обіцяла таляра³⁶ за «блуд з нею»³⁷. Пан Рогальський в запалі сказав, що ці слова належать не його дружині, а дружині пана полковника: «онъ і на ей Панскую особу іакие слова произносиль, а моей жени нечего в дело ставити»³⁸. Після цього зі слів Рогальського всі присутні присягнули про почуте.

Висловлювання Я. Чемкальського на адресу полковниці підтвердив і Петро Каменський – Грунський дозорця: «іа чуль в люднице купно з покойнимъ Никитою Тимофеевичемъ Писаромъ Грунскимъ что Іаковъ Чемкальский будучи в Груне на іармарку о свѣтом Симеоне Столпнику на пане Полковниковую продерзостливіе слова произносиль подлуг више обіавленного сведителства іакие вишереченние самослишатель»³⁹.

Третього допитуваного на момент дізнання вже не було живого, але він перед смертю в присутності свідків письмово підтвердив, що також чув, як Я. Чемкальський на святковому обіді в людниці К. Нестеренка заявляв, що полковниця «похотіла його»⁴⁰: «Іа Ники-

²⁷ Там само.

²⁸ За церковно-адміністративним устроєм Київська митрополія поділялася на протопопії, тобто округи, очолювані протопопами, і намісництва. Адміністративні функції в протопопіях здійснювало духовне правління, що складалося із намісника та 2–3 священників. Протопопи, як правило, проживали в містах при церквах.

²⁹ ЦДІАК України. Ф. 53. Спр. 168. Арк. 44 зв.

³⁰ Там само. Арк. 46.

³¹ Настоятель Петропавлівської церкви с. Павловочки Грунської сотні, в миру Костянтин Григорович Даценко.

³² ЦДІАК України. Ф. 53. Спр. 168. Арк. 49.

³³ Наглядач за несенням повинностей посполитими Грунської сотні на користь Гадяцького замку.

³⁴ 14 вересня по новому стилю.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 49.

³⁶ Рівний 75 копійкам або 1 ефимку.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 53. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 49.

³⁸ Там само. Арк. 49 зв.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

та Писар Грунський будучи ближчим ко смерті нежели к живому под совестію души своей признаю что Іаковъ Чемкалскій будучи в Груне на ярмарку в Свтомъ Симеоне Столпнику Року 1723, в людниці Петра Каменского презентуючися пред нами з не іакойсь речи говорил такіе слова: напрасно жене Пане Полковниковой била а за малое дело що не хотевъ іа з нею блуду чинити, а при исходе души моеї даю сіе мое сведителство»⁴¹.

Із протоколом допиту було ознайомлено писаря Чемкальського, але він заявив, що визнає усі свідчення неправдивими, і наприкінці власноручно написав, що якщо слідство доведе його вину, то він прийме її. «Неправда. Не говорил Іа техъ словъ попу Константію ... Івана Рогалского неправое сведителство ... Если мене і всему розиску мене уличат своимъ сведителствомъ в правленіе сведители и докажут, мне того что іа непременно говорил на пане полковникову Гадиакую оклеветаніе и в томъ свое сумлене и поправлять что подлуг права подлежат тому наказанію на своемъ теле. Іаковъ Чемкалскій»⁴².

16 листопада 1724 р. з особистими підписами та печатками сотенного правління та Грунського намісництва «розиск» був доставлений в правління Малоросійської Колегії⁴³ в Глухів.

Про подальшу долю цієї судової справи достеменно невідомо, але, судячи з розслідування в Груні, де всі свідки підтвердили слова Я. Чемкальського на користь родини Милорадович, писар мети своєї не досяг і сатисфакції не отримав. У справі немає свідчень полковниці та вироку суду.

Та все ж Я. Чемкальський продовжував служити в Груні писарем, не полишаючи свою боротьбу проти родини Милорадович. Так, в 1725 р. він знову пише супліку в Генеральну Військову Канцелярію на Іллю Милорадовича, обвинувачуючи того в невірному відборі козаків в Гилянський похід, а 1726 р. стає судовим повіреним у справі жителя м. Комишна⁴⁴ Лазаря Костянтинівича Албанеза проти полковника Милорадовича та його дружини.

Після цього в Груні він був жорстоко побитий та обкрадений за наказом Іллі та Михайла Милорадович, був розірваний його полковницький «писарський» універсал, а сам Я. Чемкальський в колодках доставлений в Гадяч, де був підданий тортурам знову ж дружиною полковника, яка тепер пообіцяла йому переламати руки і ноги та відрізати вуха й ніс. Однак якимось дивом колоднику вдалося втекти з-під варти й добратися до Глухова. Щоправда, наступного 1727 р. Я. Чемкальський звертається знову до Генерального суду з позовом на свого ж колишнього повіреного Лазаря Албанеза й судиться вже з ним за несплату ним боргу та отримання тілесних ушкоджень.

У подальшому проживав Я. Чемкальський в Груні з дружиною Ганною, де в Трьохсвятительській церкві охрестив свою дитину: «1731 года 20 февраліа Крестих младенца Тимофея от родителей законновенчанихъ Якова Чемкальского и жени Его Анни воспреемничи же ихъ сия Веста Іерей Василій Пресвитерь Святониколский и Ирина Булановна Приходу Покрова Пресвятой Богородици»⁴⁵. У ревізії 1731 р. він значиться серед «того ж города убогихъ козаків»⁴⁶.

Очевидно, що Я. Чемкальський залишався доволі впливовою людиною, бо похресниками його сина була дружина сотника Іллі Милорадовича та Миколаївський священник. Мабуть, зваживши на наполегливість та енергійність у боротьбі проти родини Милорадович, його підтримував новий гетьман Данило Апостол.

У 1731 р. Я. Чемкальський отримав уряд писаря сусідньої з Грунню Куземинської сотні. Правда, був там тільки рік. Протягом 1739–1742 рр. служив писарем, у 1748–1749 рр. – значковим товаришем Київського полку.

Отже, на прикладі цієї судової справи відстежується багато аспектів повсякденного життя Гетьманщини пер. пол. XVIII ст. – складні взаємовідносини на рівні сотенної старшини, роль священників у тогочасному житті, статус і роль жінки в суспільстві. З одного боку, справді діяли козацькі вольності: кожен вільний був написати донос або позов до суду, не дуже зважаючи на ранг обвинувачуваного, а з іншого – жорсткі порядки на рівні полку, де полковник, а в цьому випадку і його дружина, були повноправними господарями, де уряди роздавалися або близьким родичам, або за особисті заслуги перед ними, діяли жорстокі покарання за незначні провини.

На прикладі проаналізованої справи, застосувавши мікроісторичний підхід, доходимо до висновку, як високо цінувалися козацька честь і гідність у тогочасному соціумі. Простежується неповага місцевого «товариства» до необраної нею козацької старшини, тим

⁴¹ Там само. Арк. 49 зв., 50.

⁴² Там само. Арк. 49, 49 зв., 50.

⁴³ Вирішувала питання військового, адміністративного, судового та фінансового управління за погодженням з Малоросійською колегією.

⁴⁴ Сотенне містечко Гадицького полку.

⁴⁵ Грунська сотня: Реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи... С. 113.

⁴⁶ Там само. С. 23.

більш «інородців», у цьому випадку – сербів (родина Милорадовичів). Вразила хитрість позиції тих людей, які найбільш залежали від родини Милорадович: протопоп Зінківський особисто не приймав участі в розслідуванні, пославши замість себе представника; не брав участі особисто й дозорця П. Каменський, який жив у Гадячі; панотець Костянтин поводить себе надто прямолінійно, розпочавши цю справу, мабуть, під диктовку Милорадович. Позитивно себе показала й робота Генеральної Військової Канцелярії та Генерального Суду, які ретельно і без тяганини розслідували справу. Вражає швидкість вирішення справи, оперативність, мінімум бюрократії та чітке виконання наказів вищих органів влади Гетьманату, обов'язкова звітність.

Перспективами подальших розвідок цієї теми може бути залучення нових джерел і розширення територіальних меж дослідження.

References

- Buriak, L. (2003). Povsiakdenne zhyttia kozatskoi elity Livoberezhnoi Ukrainy XVIII st. kriz pryizmu materialnogo svitu [Everyday life of Cossack elite of the Left-Bank Ukraine of the 18th c. through the prism of the material world]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history*, 2, P. 197–206.
- Dysa, K. (2003). U tsaryni plitok: rol shchodennoho spilkuvannia i reputatsii v ukrainskykh sudakh pro chary XVIII st. [In the realm of gossip: the role of daily communication and reputation in the Ukrainian courts of enchantment of the 18th c.]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii. – Society. Almanac of social history*, 2, P. 185–194.
- Dysa, K. (2005). Rol rodyny v ukrainskykh sudakh pro chary [The role of family in Ukrainian witchcraft courts]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history*, 5, P. 185–195.
- Dziuba, O. (2012). Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliamoї spadshchyny) [Private life of Cossack officers of the 18th c. (based on epistolary heritage)]. Kyiv, Ukraine.
- Dziuba, O. (2017). Dozvillia v povsiakdennomu zhytti kozatskoi starshyny (na materialakh memuarnoi literatury pershoi polovyny XVIII st.) [Leisure in the everyday life of Cossack officers (based on the materials of memoirs of the first half of the 18th c.)]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history*, 13–14, P. 308–326.
- Horobets, V. (2003). «Khochiu <...> poniaty b za sebja moskovskaho narodu vdovu...» (Zhinky v politychnii biohrafii Ivana Briukhovetskoho) [«I would like <...> to understand the widow of the Moscow people for myself...» (Women in the political biography of Ivan Bryukhovetskyi)]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history*, 2, P. 149–164.
- Hurzhi, O. (2002). «Ivan nosyt plakhtu, a Nastia – bulavu». Suspilno-politychnyi portret elitnoi zhinky pershoi tretyny XVIII st. [«Ivan carries a plakhta, and Nastya carries a mace». A socio-political portrait of an elite woman of the first third of the 18th c.]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history*, 1, P. 219–230.
- Kryvosheia, V. (2008). Kozatska elita Hetmanshchyny [Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.
- Masliichuk, V. (2005). Deviantna povedinka zhinky na Slobozhanshchyni u 80–90-kh rr. XVIII st. (za materialamy povitovykh sudiv Kharkivskoho namisnytstva) [Deviant behaviour of women in the Slobozhanshchyna in the 80s–90s of the 18th c. (based on the materials of the district courts of the Kharkiv governorate)]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Society. Almanac of social history*, 5, P. 197–215.
- Petrenko, I. (2010). Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myriian Rosiiskoi derzhavy XVIII st. [Marriage-family relations in the daily life of the laity of the Russian state of the 18th c.]. Poltava, Ukraine.
- Petrenko, I. (2008). Shliubno-simeini vidnosyny kozatskoi elity Hetmanshchyny XVIII st. [Marriage-family relations of Cossack elite of the Hetmanate of the 18th c.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho – Scientific notes of Vinnytsia M. Kotsiubynskiy state pedagogical university*, 14, P. 15–20.
- Petrenko, I. (2014). Pytannia shliubno-simeinykh vidnosyn u Hetmanshchyni XVIII st. na shpaltakh chasopysu «Kyevskaia staryna» [The issue of marriage-family relations in the Hetmanate of the 18th c. on the pages of the periodical «Kyivska staryna»]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 5, P. 157–162.
- Romanova, O. (2007). Narodne rozuminnia khrystyianskoi «pravednosti» ta «hrikhovnosti» (na materialakh Kyivskoi dukhovnoi konsystorii XVIII st.) [Folk understanding of Christian «righteousness» and «sinfulness» (based on the materials of the Kyiv spiritual consistory of the 18th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Siryi, O. (Ed.). (2020). Hrunsa sotnia: Reiestry, revizii, spovidni rozpysy, metrychni zapysy 1734–1794 rr. [Hrun hundred: Registers, audits, confessionals, and metric records from 1734–1794]. Poltava, Ukraine.

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (вул. Ковалія, 3, м. Полтава, 36014, Україна).

Petrenko Iryna – doctor of historical sciences, professor, head of the department of pedagogy and social sciences of Poltava university of economics and trade (3 Kovalya Str., Poltava, 36014, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

Сірий Олександр Володимирович – член Національної спілки краєзнавців України (вул. Великотирнівська, 29/2, м. Полтава, 36034, Україна).

Siry Oleksandr – member of the National union of local historians of Ukraine (29/2 Velikoturnivska St., Poltava, 36034, Ukraine).

E-mail: doc_seriy@ukr.net

Михайлюк Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, 18031, Україна).

Mykhailiuk Yurii – candidate of historical sciences, docent of the department of history of Ukraine, B. Khmelnytsky National university of Cherkasy (81 Shevchenko Blvd., Cherkasy, 18031, Ukraine).

E-mail: Mykhailiuk_10@ukr.net

THE COURT CASE OF THE SCRIBE OF THE HRUN HUNDRED OF THE GADYACH REGIMENT YAKOV CHEMKALSKYI

The purpose of this study is an attempt, using the example of the scribe of the Hrun hundred of the Gadyatsky regiment, Yakov Chemkalskyi, to investigate some fragments of the personal life of Cossack elite of the Hetmanate of the 18th c., to determine causes of conflict situations in everyday life, and to find out the main social values of Cossack elite. The methodological basis of the research is the principles of historicism, objectivity and systematicity. The article is prepared on the basis of an anthropological approach. Applied methods: problem-chronological, historical-genetic, analytical. The novelty of the study. It has been found that domestic relations of the hundred Cossack elders of the Hetmanate of the first half of the 18th c. help to form an idea about relations, norms, worldview orientations, behavior of a hundred Cossack elders. Using the example of Yakov Chemkalskyi, the scribe of the Hrun hundred of the Hadyatsky regiment, it is shown how highly Cossack honor and dignity were valued in the society of that time.

Conclusions. *The article, based on the application of a microhistorical approach, examines domestic relationships of hundred Cossack elders of the Hetmanate in the first half of the 18th c. Aspects of the investigated case help to form an idea of relations, social norms, worldview orientations, and the behavior of a Cossack officers on the example of the Hrun hundred of the Gadyatsky regiment.*

Key words: *Cossacks, hundred officers, Hetmanate, Hrun hundred, Hadyach regiment, conflicts, rights, honor.*

Дата подання: 12 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І., Сірий, О., Михайлюк, Ю. Судова справа писаря Грунської сотні Гадяцького полку Якова Чемкальського. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 47–53. DOI: 10.58407/litopis.240105.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I., Siry, O., Mykhailiuk, Yu. (2024). Sudova sprava pysaria Hrunskoi sotni Hadiatskoho polku Yakova Chemkalskoho [The court case of the scribe of the Hrun hundred of the Gadyach regiment Yakov Chemkalskyi]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 47–53. DOI: 10.58407/litopis.240105.

Ігор Сердюк

●

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ОПИС 1765–1769 рр. ЯК ІНСТРУМЕНТ КАМЕРАЛІЗМУ ТА ІНКОРПОРАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

DOI: 10.58407/litopis.240106

© I. Сердюк, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6946-7694>

Стаття підготовлена у рамках Проєкту № 2020.20/0237 «Якість життя та демографічні характеристики населення Наддніпрянської України другої половини XVIII – початку XX ст.», що фінансується Національним фондом досліджень України. Дослідження присвячене Генеральному опису Лівобережної України – масштабному перепису, який проводився протягом 1765–1769 рр. в усіх десяти полках Гетьманщини. **Метою** статті є вивчення Генерального опису як інструменту камералізму, що мав посприяти остаточній інкорпорації Гетьманщини до імперського політичного організму. **Методологічною** основою дослідження є аналіз технологій влади та їхньої імплементації на локальному рівні. **Наукова новизна** статті полягає в позиціонуванні Генерального опису не як історичного джерела, а як продукту камералізму та імперської бюрократії, що під час реалізації зазнав істотного впливу особливостей політичного організму самої Гетьманщини. При цьому зроблено порівняння з відповідними досвідами монархії Габсбургів. У **висновках** вперше наголошено на тому, що тотальний опис, який проводився з витратами багатьох людських і матеріальних ресурсів, виявився абсолютно не затребуваним ні російською, ні козацькою адміністрацією. При цьому символічний вплив опису на населення Гетьманщини був істотним – це перший досвід тотального обліку й контролю, який навіть на емоційному рівні міг формувати відчуття, що відтепер «державна» знає, контролює та наглядає за кожним підданним.

Ключові слова: Генеральний опис, камералізм, Гетьманщина, Лівобережна Україна, ранньомодерна історія, облік населення.

Станом на сер. XVIII ст. Гетьманщина все ще зберігала досить значну суб'єктність. Попри намагання російського уряду побудувати централізовану, уніфіковану й добре керовану державу, козацька автономія мала свій особливий адміністративно-територіальний устрій, власне оподаткування та митниці, поряд з російським законодавством використовувала «старе» право, успадковане від Речі Посполитої¹. На додачу до цього населення Гетьманщини було досить гомогенним й мало виразну локальну ідентичність, чітко відокремлюючи себе від «москалів» та мешканців довколишніх територій, що в соціальному плані ґрунтувалося на значних привілеях козацтва (яке мислило себе новою шляхтою)², а в ідеологічному – на київському православ'ї, яке, попри підпорядкування Московському патріархату, все ж багато в чому зберігало власну релігійну традицію³.

У цьому сенсі Гетьманщину можна вважати привілейованим та особливим регіоном, поряд із Ліфляндією, Фінляндією та Смоленщиною. Власне, цю особливість визнавали й російські урядовці. У своїй відомій настанові генерал-прокуророві Сенату Олександрові Вяземському імператриця Катерина II визнала цей стан речей та забажала його змінити⁴. Все ж було б спрощенням прив'язувати процеси інкорпорації інакших територій до примхи монарха. Процеси розбудови абсолютистської монархії, яка за визначенням прагнула б усіляко такі автономії розчиняти, були запущені істотно раніше й мали своїх ідеологів та будівничих.

До кола останніх належав і Петро Рум'янцев – російський дворянин, який очолив Другу Малоросійську колегію після скасування посади гетьмана 1764 р. Рум'янцев тут був чужим, він не мав жодного пієтету перед місцевими порядками, але, як імперський чиновник, він усвідомлював, що інкорпорація Гетьманщини до «тіла» Російської імперії – складне завдання. Для цього, а також для розуміння того, про які можливі ресурси йдеть-

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія, 1760–1830. Київ, 1996.

² Kohut Z. The development of a Little Russian identity and Ukrainian nation-building. 18th c. Ukraine. New perspectives on social, cultural and intellectual history. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2023. S. 542–559.

³ Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII ст. Львів: Вид-во УКУ, 2017.

⁴ Сборник Императорского Русского исторического общества. Санкт-Петербург: Тип. имп. акад. наук, 1871. Т. 7. С. 348

ся, слід було вдатися до тотального вивчення «інакшого» регіону, себто провести перепис.

Перепис – стандартна для того часу практика політичної арифметики та знаряддя «соціальної інженерії» імперії, які хотіли поглинути бунтівні чи новоприєднані регіони. Важливо, що місцеві переписи для цього не підходили. Так, Гетьманщина мала свою власну традицію переписів ще від XVII ст. Однак ці переписи не адресувалися колонізаторам, вони концентрувалися переважно на одній соціальній групі – козацтві, а також не давали імперській столиці практично жодної інформації про місцеві ресурси. Показово, що навіть останній правитель Гетьманщини гетьман Кирило Розумовський за 15 років свого гетьманування не зробив у цій сфері нічого нового, при тому, що він також був ще й Президентом Петербурзької академії наук, однією із задач якої було вивчення населення імперії та її ресурсів. Можливо тому, що якийсь всеосяжний перепис став би першим кроком до остаточної втрати самостійності. Порівняно «новаторська» й «свіжа» ревізія 1764 р., попри те, що вперше зафіксувала усе населення чоловічої статі, таких функцій не виконувала.

Відтак, навіть маючи дані ревізії 1764 р., Рум'янцев одразу ж ініціював проведення тотального перепису, який би передав особливості населення та економіки Гетьманщини в сумірних і зрозумілих та зручних для імперського діловодства значеннях. Рум'янцеву йшлося про цілком камералістичне вивчення «усіх» та «усього», щоб знати, яким людським, військовим, мобілізаційним, економічним ресурсом імперія (в його особі) може скористатися на цьому терені, та як цей ресурс найефективніше використати. Слід звернути увагу на те, що до 1764 р. граф Рум'янцев був учасником Семилітньої війни, багато часу провів у Пруссії та інших європейських країнах. Можливо, там він познайомився з практиками обліку населення та ресурсів, які вирішив запозичити, бо перепис, ініційований ним в Гетьманщині, виявився унікальним і був зовсім не схожий на ті, що проводилися до того й після в Російській імперії, натомість мав багато спільного з тими, що проводились Марією Терезією чи Йосипом Другим⁵.

На перший погляд здається, що Генеральний (Рум'янцевський) опис станом на сьогодні вивчений достатньо. Доволі об'ємна історіографічна традиція була започаткована ще в XIX ст. блискучими джерелознавцями О. Лазаревським та Д. Багалієм⁶. З того часу залежно від фокусу, ідеологічних чи методологічних уподобань дослідники опису розкривали його потенціал як джерела з історії землеволодіння, економічного розвитку, класових чи соціальних розшарувань, генеалогії⁷. Сучасні дослідження концентруються довкола історико-демографічних питань, соціальної історії Гетьманщини⁸. Натомість у рамках цієї статті я хочу поглянути на Генеральний опис як на інструмент камералізму, що окрім прямої дії (облік ресурсів) також мав символічний та психологічний впливи. Це може стати продуктивною нагодою для перевірки ідей Мішеля Фуко про засади побудови модерної держави на українському матеріалі, зокрема про перші кроки до нагляду за індивідом⁹.

Опис розпочався з розпорядження Рум'янцева від 9 вересня 1765 р., згідно якого була затверджена спеціальна інструкція, що складалася з дванадцяти пунктів і чотирьох форм. Перша форма призначалася для перепису міст. Друга – для коронних урядових і монастирських маєтків. За третьою – описувалися поміщицькі (старшинські) маєтки, а за четвертою – козацькі володіння¹⁰. Якщо говорити коротко, то передбачалося описати населені пункти, будівлі, торгові ряди, школи. Далі йшов перепис домогосподарств. По кожному двору слід було вказати власника, усіх мешканців обох статей, їхні родинні стосунки, соціальні статуси, «національну» приналежність, місце народження, вік, стан здоров'я, зріст чоловіків. Також детально описувалася родинна економіка – кількість будівель різного призначення, коли, за скільки та в кого куплено двір, чим заробляють на життя його мешканці, обсяг прибутків, приналежність до цехів, наявність землі різної категорії, наявність лісових ділянок чи фруктових садів, кількість домашньої худоби (окремо коней, корів, свиней тощо), свійської птиці (гусей, качок, курей тощо), бджіл.

Повторюю, що ні Гетьманщина, ні Російська імперія ні до того, ні після не робили настільки тотального перепису й деталізованого опису майна за один раз і в одному документі. Тому під час перепису постала низка проблем, які довелося вирішувати «з нуля».

⁵ Див., напр.: Vocolka K. Österreichische geschichte, Habsburgs angewandte Aufklärung: repräsentation, reform und reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat 1699–1815. Wien: Ueberreuter, 2001. S. 303–307.

⁶ Багалей Д. Генеральная опись Малороссии. Киевская старина. 1883. № 11. С. 402–432

⁷ Аналіз відповідної історіографії див.: Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини др. пол. XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 22–28.

⁸ Див., напр.: Волошин Ю. Козаки і посполіті: Міська спільнота Полтави др. пол. XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016.

⁹ Фуко М. Наглядати й карати. Народження в'язниці. Комубук, 2020.

¹⁰ Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. Показчик населених пунктів / Ред. І. Бутич. Київ, 1959. С. 5.

Наприклад, так само, як і під час перепису 1770–1772 рр. в Габсбурзькій монархії, постала необхідність назв вулиць, нумерації будинків та домогосподарств, класифікації суб'єктів, визначення нумераційних одиниць. Так само, як і під час переписів ініційованих Марією Терезією та Йосипом II виникали проблеми з виробництвом паперу, логістикою, комунікацією, але головною проблемою була відсутність кадрів – людей, які б фахово проводили перепис на місцях¹¹. На відміну від держави Габсбургів, в Гетьманщині до проведення перепису зовсім не було залучено священників. Останні ще не були на службі в державі, а навпаки – обиралися парафіянами та отримували платню від місцевої громади. До того ж їхня ієрархічна (адміністративна) вертикаль зовсім не співпадала із адміністративним поділом регіону та цивільною владною ієрархією.

Єдиним бюрократичним ресурсом у регіоні були канцеляристи – писарі та працівники місцевих (сотенних і полкових) канцелярій, їх і намагалися залучити до проведення перепису. Але канцеляристи часто належали до козацької старшини, вони як ніхто були зацікавлені в саботажі перепису та приховуванні своїх земель чи іншої власності. З усіх соціальних верств перепису не боялися лише духовенство й міщани, а всі інші його остерігалися: селяни боялися бути прив'язаними до свого місця проживання та збільшення податків; козаки не бажали виконувати військові та податкові повинності; землевласники ж були стурбовані тим, що їх маєткові права можуть опинитися під загрозою.

Для проведення опису в Гетьманщину було відправлено десять (за числом полків) російських офіцерів у ранзі від капітана до полковника. Після прибуття в полк російський офіцер звертався до полкової канцелярії та магістрату полкового міста про створення комісії з перепису, виділення спеціальних приміщень, коней, провіанту, паперу, чорнил, грамотних людей для проведення перепису. Тобто імперська влада давала тільки наказ і відповідального чиновника, а усе ресурсне забезпечення покладалося на місцеві адміністрації¹².

Унаслідок цього робота комісії відбувалася з труднощами. Її супроводжували конфлікти, суперечки, бійки, взаємні звинувачення, бюрократична тяганина. За спостереженням Ю. Волошина, конфліктність була результатом зіткнення двох різних політичних та бюрократичних організацій – Російської імперії та Гетьманщини¹³. Робота переписувачів була складною й жодним чином не оплачувалася. Тому навіть призначені насильно члени комісії всіляко намагалися її уникнути. Зберігся масив документації з проханнями звільнитися від цього обтяжливого обов'язку через старість, хвороби, необхідність одружитися чи поїхати на чиясь весілля, занепад власного господарства. Так, учасник переяславської комісії військовий товариш І. Гулак кілька місяців (з квітня по вересень 1767 р.) поспіль писав листи зі скаргами на те, що рік працює в комісії, не буває вдома, а тому його господарство зовсім занепадо, він мусив відволікатися на судові позови. Гулака таки звільнили від виконання обов'язків¹⁴. Бунчуковий товариш Маркович, котрого командували займатися описом у Лубенському полку, заявив, що не може поїхати туди, бо побоюється нападів тяжкої хвороби й перебуває в Глухові на лікуванні¹⁵. Полтавський канцелярист І. Момонтов більше року безвилазно займався переписом і зміг відпроситися під приводом власного одруження¹⁶.

У цілком логічних прагненнях не брати участі в неоплачуваному та ще й російському проєкті народжувалися доволі цікаві резони, як от цей, що вийшов з-під пера члена комісії з опису полтавського полку І. Юрачківського та був адресований до Малоросійської колегії: *«Магистрата полтавського войт Чарныш затаил на меня злобу и гонение, ... определил меня в оную комиссию для письма которого письма я совершенно не обучался и писать скоро по старости лет моих неумею более, как написанный моею собственною рукою в малороссийскую коллегию рапорт, писать не могу да и в делах письменных я силы не маю и складу не умею, и отих дел исправлять не могу и никогда не исправлял. Кроме того ... по моей бедности и обнищанию ... себе жены и детей моих пропитать не могу, особливо ж я пообнищал. Для пропитания себе жены и детей моих нанялся на нынешнее наступающее лето работат в монастырь полтавский Хрестовоздвиженский каменного кирпичика, на что и занял денег рубль да пятьдесят копеек того рады, с оной комиссией прошу ради вышепрописанных резонов, меня от той комисии уволить, буди ж она комиссия*

¹¹ Про це див.: Tantner A. Ordnung der häuser, beschreibung der seelen – hausnummerierung und seelenkonstruktion in der Habsburgermonarchie. Wien, 2004.

¹² Багалей Д. Генеральная опись Малороссии... С. 410.

¹³ Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийского народа»: проведення Румянцевсько-го опису в полковому місті Полтаві (1765–1766 рр.). *Краєзнавство*. 2011. № 1. С. 57–71.

¹⁴ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 54. Оп. 3. Спр. 2187. Арк. 1–9.

¹⁵ ЦДАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 2184. Арк. 1–2.

¹⁶ Там само. Спр. 2181. Арк. 1–2.

сама собою того учинить не пожелает то сие моё доношение представить к рассмотрению с резолюцией в малороссийскую коллегию к сему доношению кузнец Иван Юрачковский подписался»¹⁷. Організатор проведення Генерального опису в Полтаві полковник Путицьцев підтвердив рапорт Юрачковського, мовляв, той справді не вмів писати, а текст писав цілий день¹⁸.

Сама механіка перепису була доволі складною. Створені 10 полкових комісій надсилали в магістрати й сотенні правління вимоги подати інформацію відповідно до спеціальних форм та інструкцій. Магістрати та сотенні правління склали списки жителів населених пунктів й передавали їх до комісій. Комісії на основі цих списків розсилали інструкції та форми власникам нерухомості, землевласникам із вимогою подати відомості про свої маєтності. Далі члени комісії перевіряли отримані дані та проводили подвірний перепис населення, огляд домогосподарств, перерахунок худоби¹⁹. Опис затягнувся з 1765 по 1769 рр. і в деяких сотнях не завершився. Із 1768 р. Російська імперія втяглася у війну з Туреччиною й ініціатора та головного промоутера опису Рум'янцева відправили на війну.

Отримані результати вражають. Навіть попри втрати, сьогодні корпус Генерального опису включає 969 книг обсягом 300–1200 арк. із переписом близько 3,5 тис. населених пунктів. Це «чистові» переписні книги, діловодна документація й листування про опис, копії купчих на землю та власність. Опис дуже нерівномірний через проблеми з кадрами. Помітно, що якість опису та деталізація у великих містах краща (вони описувалися першими)²⁰. Далі ретельність спадала²¹. Не всі дані було подано: так, інформацію про ріст людей написали тільки в кількох селах, свійську птицю не рахували взагалі або починали, рахували в кількох дворах і припиняли, помітний недооблік дітей та жінок. Імовірно, занижені прибутки та не завжди вказувалося про заняття ремеслом. Однак навіть із цими недоліками, історики вважають Генеральний опис найбільш повним і тотальним фіскальним джерелом обліку населення України XVII – пер. пол. XIX ст. Але питання полягає в іншому: а як його бачили в той час, яким був його вплив на дисциплінування населення та політику камералізму?

Це неймовірно, але провівши такий тотальний опис, доклавши чимало зусиль, і попри шалений опір населення, імперія його по суті викинула й ніяк не використала. Від лютого 1769 р. Книги опису зберігалися в архіві Малоросійської колегії в Глухові у вологому підвалі. Уже в 1776 р. з'ясувалося, що кілька в'язок опису зогнило: Хорольської сотні Миргородського полку, Бакланської та Шептаківської сотень Стародубського полку, першої Лубенської, другої Пирятинської, другої Чигриндубравської, першої Сенчанської та Луконської сотень Лубенського полку. Частина матеріалів опису Полтавського полку згоріла під час пожежі 1784 р. в Глухові²². Інформація опису практично ніяк не використовувалася тогочасними управліннями й статистами. Наступні ревізії населення (набагато простіші) ігнорували Генеральний опис. Вочевидь, річ у тому, що ініціатор опису Рум'янцев від 1768 р. вже не керував Гетьманщиною, а імперський уряд увагу концентрував на російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Козацька еліта до 1782 р. описом та його долею загалом не цікавилася, а після того Гетьманщина зазнала територіального перерозподілу й була включена до різних регіонів (намісництв), які не співпадали з її колишньою територією. Тобто опис втратив сенс як «колективний портрет», бо того «інакшого» регіону, що він описував, вже не існувало як окремої одиниці. Коли ж на поч. XIX ст. (у 1802 р.) колишня Гетьманщина була відновлена в Малоросійському генерал-губернаторстві (Чернігівська та Полтавська губернії), нові чиновники та бюрократія про нього вже забули.

Вплив опису, як інструмента камералізму, виявився в іншому. Козацька еліта, мабуть, уперше впритул зіткнулася з такою тотальною і всеосяжною спробою імперського контролю та обліку. Чиновники Гетьманщини отримали потужний досвід використання імперської термінології, діловодства, запозичили відповідні дефініції та практики. Однак цей вплив не варто перебільшувати, думається, що тут «місцева» бюрократична традиція з'їла або ж істотно підкоригувала імперські очікування.

Але є ще один рівень, на який хочу звернути увагу. Генеральний опис так чи інакше вплинув на все населення Гетьманщини. Вочевидь, для більшості простолюду це був перший досвід тісного контакту з імперією та відповідними практиками дисциплінування.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 2183. Арк. 2.

¹⁸ Там само. Арк. 3.

¹⁹ Ковальський І. Проведення Генерального опису опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.). *Український історичний журнал*. 1960. № 6. С. 131–135.

²⁰ Сердюк І. Румянцевський опис Малоросії як джерело вивчення демографічних характеристик міст Гетьманщини. *Історична пам'ять*. 2008. № 3. С. 144–152.

²¹ Сердюк І. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2009. Вип. 19. С. 407–416.

²² Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. ... С. 9–10.

Комісія приїжджала до населеного пункту, обходила кожен двір. При цьому населення виганялося на вулицю та шикувалося, худобу також виводили на огляд і для підрахунку. Такий досвід був дуже стресовий та сприймався як обшук, або ж навіть щось апокаліптичне. Найвідоміший український політичний памфлет кінця XVIII ст. «Історія Русів» зобразив Генеральний опис як щось тотальне, неунікненне та апокаліптичне. Анонімний автор на двох сторінках описав, як перелякане населення стояло на вулицях, ридали маленькі діти й ревіла худоба: «Въ каждамъ селеніи выгоняли народъ изъ жилищъ его на улицы, не обходя никого, и даже самыхъ ссущихъ младенцевъ ... Ревъ скотскій и плачь младенцевъ здали возвъщали о приближеніи к нимъ Комисіонеровъ со многочисленною ассистенціею»²³. Ба більше, люди настільки були налякані саме описом, що дякували Богові за те, що Він послав війну з турками, і держава залишила їх у спокої. Жодного разу до того імперський чиновник так уважно не зазірав до «кишені» простолюдю. Сам факт усвідомлення того, що держава тепер знає про тебе, твоїх рідних, власність, і навіть про твою свиню чи вівцю, був серйозним інструментом впливу та новим викликом. Серйозність та дієвість якого на кілька поколінь простежуємо в одному з найважливіших творів класичної української літератури – «Енеїди» І. Котляревського. Одним із її персонажів є відьма Сивілла. За своє буремне життя вона пережила всяке: нальоти сарани, татарські набіги, Полтавську битву... Вона не боялася нічого – ні пекла, ні пекельного сторожового пса Цербера, ні диявола, але лише від однієї згадки про Генеральний опис («великий трус») її починало трусити від страху.

References

- Kohut, Z. (1996). Rosiiskyi tsentralizm i ukrainska avtonomiia, 1760–1830 [Russian centralism and Ukrainian autonomy, 1760–1830]. Kyiv, Ukraine.
- Serdiuk, I. (2008). Rumiantsevskiy opys Malorosii yak dzherelo vyvchennia demografichnykh kharakterystyk mist Hetmanshchyny [Rumyantsev's description of Little Russia as a source for studying the demographic characteristics of the cities of the Hetmanate]. *Istorychna pamiat – Historical memory*, 3, P. 144–152.
- Serdiuk, I. (2009). Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr.: vymiry lokalnoi demografichnoi istorii [General description of Left Bank Ukraine of 1765–1769: dimensions of local demographic history]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv – Scientific notes. Collection of works of young scientists and graduate students*, 19, P. 407–416.
- Serdiuk, I. (2011). Polkovykh horodov obyvateli: istoriko-demografichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny dr. pol. XVIII st. [Inhabitants of regimental towns: historical and demographic characteristics of the urban population of the Hetmanate in the second half of the 18th c.]. Poltava, Ukraine.
- Voloshyn, Yu. (2011). «Dlia tochnaho yschysleniia y svedeniia vseho malorossyiskago naroda»: provedennia Rumiantsevskoho opysu v polkovomu misti Poltavi (1765–1766 rr.) [«For the accurate calculation and information of the entire Little Russian people»: carrying out the Rumyantsev census in the regimental city of Poltava (1765–1766)]. *Kraieznavstvo – Local history*, 1, P. 57–71.
- Voloshyn, Yu. (2016). Kozaky i pospoltyi: miska spilnota Poltavy dr. pol. XVIII st. [Cossacks and peasants: the urban community of Poltava in the second half of the 18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Yaremenko, M. (2017). Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplynivannia: Kyivska pravoslavna mytropoliiia u XVIII st. [Facing the challenges of unification and discipline: Kyiv Orthodox metropolis in the 18th c.]. Lviv, Ukraine.

Сердюк Ігор Олександрович – доктор історичних наук, професор, асоційований дослідник Французького центру гуманітарних і соціальних досліджень (CEFRES, UAR 3138 CNRS–MEAE, Прага, Чеська Республіка), професор кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Короленка, (вул. Остроградського, 2, Полтава, 36000, Україна).

Serdiuk Igor – doctor of historical sciences, professor, associate researcher at French research center in humanities and social sciences (CEFRES, UAR 3138 CNRS–MEAE, Prague, Czech Republic), professor at Poltava V. Korolenko National pedagogical university (2 Ostrohradskoho Str., Poltava, 36000, Ukraine).

E-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

GENERAL DESCRIPTION OF 1765–1769 AS A TOOL OF CAMERALISM AND INCORPORATION OF THE HETMANATE

The article was prepared within the framework of Project № 2020.20/0237 «Quality of life and demographic characteristics of the population of Dnieper Ukraine in the second half of the 18th – the early 20th c.», financed by the National research fund of Ukraine. The study is dedicated to the General descrip-

²³ Исторія Русовъ или Малої Россіи. Сочинение Георгія Конисскаго, архієпископа Бѣлорусскаго. Москва: В Университетской тип-фиги, 1846. С. 256.

tion of Left Bank Ukraine – a large-scale census that was conducted in 1765–1769 in all ten regiments of the Hetmanate. **The purpose** of the article is to study the General description as an instrument of cameralism, which was supposed to contribute to the final incorporation of the Hetmanate into the imperial political body. **The methodological basis** of the study is the analysis of government technologies and their implementation at the local level. **The scientific novelty** of the article lies in the positioning of the General description not as a historical source, but as a product of cameralism and imperial bureaucracy, which during its implementation was significantly influenced by the features of the political organism of the Hetmanate itself. At the same time, a comparison is made with the relevant experiences of the Habsburg monarchy. In the **conclusions**, attention is drawn for the first time to the fact that the total inventory, which was carried out at the expense of many human and material resources, turned out to be absolutely not used by either the Russian or the Cossack administration. At the same time, the symbolic impact of the description on the population of the Hetmanate region was very significant – it was the first such experience of total accounting and control, which even on an emotional level could form the feeling that from now on the «state» knows, controls and supervises every subject.

Key words: General description, cameralism, Hetmanate, Left Bank Ukraine, early modern history, population accounting.

Дата подання: 14 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сердюк, І. Генеральний опис 1765–1769 рр. як інструмент камералізму та інкорпорації Гетьманщини. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 54–59. DOI: 10.58407/litopis.240106.

Цитування за стандартом APA

Serdiuk, I. (2024). Heneralnyi opys 1765–1769 rr. yak instrument kameralizmu ta inkorporatsii Hetmanshchyny [General description of 1765–1769 as a tool of cameralism and incorporation of the Hetmanate]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 54–59. DOI: 10.58407/litopis.240106.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477.51-25):664.6

Тамара Дорохіна, Дар'я Кнуренко

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ХЛІБОЗАВОД № 2: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

DOI: 10.58407/litopis.240107

© Т. Дорохіна, Д. Кнуренко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9936-6226>, <https://orcid.org/0009-0008-6242-9175>

Мета статті – представити історію Чернігівського хлібокомбінату № 2, розповісти про роботу хлібокомбінату в складних умовах воєнного стану 2022 р. Спираючись на свідчення респондентів, оприлюднити умови роботи та виголосити прізвища «стійких, сталевих» працівників підприємства, які забезпечували Чернігів, а після звільнення Чернігівщини від рашистів – це й райони області хлібом. **Методологічну основу** становить сукупність загальнонаукових і конкретно-історичних принципів та **методів**, провідну роль серед яких відіграло практичне використання можливостей та інструментарію усної історії – метод збору польових матеріалів. У процесі опрацювання зібраного матеріалу використовувалися комплексний та системний аналіз, узагальнення, класифікація та зіставлення, статистичний та реконструктивний методи. **Наукова новизна.** Запропонований матеріал є однією з перших спроб вивчення перебігу російської агресії на рівні роботи окремого підприємства – Чернігівського хлібокомбінату № 2 та долі його працівників. Здійснено фіксацію та узагальнення фактичного матеріалу, що може стати в пригоді під час формування джерельної бази, історіографічного підґрунтя для написання як історії хлібокомбінату, так і праць з історії російсько-української війни. **Висновки.** У хронологічній послідовності представлено історію Чернігівського хлібокомбінату № 2. Установлено, яких збитків завдав виробничій діяльності підприємства російський напад, схарактеризовано емоційно-психологічний стан працівників, особливості їхньої поведінки в надзвичайних умовах.

Ключові слова: усна історія, хлібокомбінат, війна Росії проти України, стратегія виживання, технологія хлібовипікання.

Як тепло пахне хліб!
Любов'ю трударів,
І радістю земною,
І сонцем, що всміхалося весною,
І щастям наших неповторних діб.
Духмяно пахне хліб,
Платон Воронько¹

Чернігівський хлібо завод № 2 побудували у 1965 р. по вул. Борисенка, буд. 41 (на сьогодні – Громадська). Підприємство входило до складу Чернігівського хлібокомбінату, який на той час об'єднав Хлібо завод № 1 (1935) та механічну пекарню (1896). Його основним призначенням було випікання подових сортів хліба², булочних виробів та виготовлення сухарів. Потужність заводу на початку існування – 45 т продукції на добу. У 1976 р. відбулася реорганізація в хлібному виробництві Чернігівщини – створюється Чернігівське об'єднання хлібопекарської промисловості, куди увійшли Чернігівський, Ніжинський та Прилуцький хлібо заводи.

Слушно вказати, що питання технічного вдосконалення обладнання постійно було на порядку денному керівництва підприємства. Так, у 1984 р. здійснено технічне переобладнання заводу, що привело до збільшення потужності виробництва у 1,5 рази і склало 68,4 т продукції на добу.

¹ Воронько П. Пахне хліб. *Dovidka*. URL: <https://dovidka.biz.ua/virshi-pro-hlib>.

² Подовим називають хліб, який випікається без форми, на поді. Історично такий хліб випікали на черені (поді) – нижня площина, дно печі, де горіли дрова – місце для випікання хліба та приготування страв.

Наказом № 1007 регіонального відділення Фонду державного майна України по Чернігівській обл. від 30.07.1996 р. було змінено організаційно-правову форму, назву емітенту³ – Чернігівське об'єднання хлібопекарської промисловості перетворилося на Відкрите акціонерне товариство «Чернігівський хлібокомбінат». Реорганізація торкнулася всіх структур хлібопекарського об'єднання: його залишили Ніжинський та Прилуцький хлібо-заводи.

У 2002 р. підприємство стало лауреатом регіонального етапу Всеукраїнського конкурсу в номінації «Великі підприємства, які виготовляють продовольчі товари», а у 2004 р. – переможцем конкурсу за звання «Кращий роботодавець 2004 р. (по м. Чернігову)».

18 серпня 2010 р. у зв'язку з приведенням у відповідність до вимог Закону України «Про акціонерні товариства» сталася чергова зміна емітенту. Відкрите акціонерного товариство отримало назву: Публічне акціонерне товариство «Чернігівський хлібокомбінат»⁴.

Із метою оптимізації виробничих процесів у 2012 р. обсяг виробництва був перенесений на хлібокомбінати № 1 та № 2, а механічна пекарня припинила свою діяльність.

Керманичами хлібозаводу № 2 у різні періоди були: Філіп Долматович Бондарев – від 1965 до 1985 рр., Віктор Олександрович Биковець – від 1985 до 1999 рр., Микола Іванович Ніколаєнко – від 2000 до 2014 рр. Розквіт хлібозаводу припадає на 1980–1990-ті рр. Щоб влаштуватися на роботу, охочим необхідно було пройти конкурсний відбір. Заробітна плата в цей період була найвищою серед підприємств міста⁵.

Фото 1. Ольга Зайка.

31 жовтня 2014 р. засновано Товариство з обмеженою відповідальністю «Чернігівський хлібокомбінат № 2». Власницею та керівницею підприємства стала Ольга Михайлівна Зайка. Основним видом діяльності було обрано виробництво хліба та хлібобулочних, борошних кондитерських виробів, тортів і тістечок нетривалого зберігання.

Сьогодні основні виробничі потужності розташовані на території хлібокомбінату № 2. Керівники ТОВ постійно працюють над удосконаленням процесу виробництва на підприємстві. На хлібокомбінаті функціонує 7 печей, із них 4 – газові, які оздоблені програмним контролем блокових газових пальників, 3 – електropечі. Усі печі мають вимірювачі –

регулятори часових характеристик (час випічки та ін.). Технічні процеси на комбінаті напівавтоматизовані.

Хлібокомбінат № 2 пишається своїм підприємством, а особливо працівниками, багато з яких присвятили своє життя такій важливій справі, як участь у процесі випікання хліба. Серед них В.І. Балаба – головний інженер виробництва, О.О. Підтилок – завідувачка виробничої лабораторії, З.П. Кучерова – начальниця виробництва, М.Н. Атарська й С.С. Хусаїнов – головні бухгалтери, Л.П. Шилкіна – головна економістка, П.М. Цитленок – начальник планового відділу. Один запис місяця роботи в трудовій книжці мають Я.І. Губарь – головний енергетик, А.В. Піщолка – головний механік заводу, С.М. Єнакі – інженерка-технологія, В.В. Барияк – заступниця директорки з виробництва, Р.М. Деревянко – економістка з праці.

Відкритий воєнний напад Росії на Україну 24 лютого 2022 р. змінив життя окремих людей, родин, організацій та установ, населених пунктів – усієї країни. Ракетні удари по всій території пошкодили вишки мобільних операторів, лінії електропередачі, газове обладнання тощо, що необхідні для цивільного населення. Російське військо вдерлося до України поблизу Харкова, Херсона, Чернігова, Сум, увійшовши з Росії, Білорусії й тимчасово окупованого Росією Криму. Окупація Чернігівщини тривала 42 доби. РФ не забезпечувала підконтрольні населені пункти необхідними для існування та задоволення базових фізичних потреб населення речами – продуктами, водою, медичною допомогою тощо.

³ Емітент – банк, кредитна спілка, ощадно-кредитна асоціація, державна установа (наприклад, поштова служба) або роздрібний торговець, що надає кредитну лінію чи дебетову картку споживачеві або компанії.

⁴ Проспект емісії іменних відсоткових звичайних (незабезпечених) облігацій ПАТ «Чернігівський хлібокомбінат», ідентифікаційний код за ЄДРПОУ 05517558 (відкрите (публічне) розміщення). 2013. *Internet archive*. URL: <https://web.archive.org/web/20140415104250/http://www.kise.com.ua/public/File/Emissiya/Chernigiv-hlib.pdf>.

⁵ Респондентки: В.В. Барияк – заступниця директорки хлібокомбінату з виробництва, С.М. Єнакієва – інженерка-технолог, Р.М. Деревянко – економістка з праці.

Фото 2. Чернігівський хлібокомбінат № 2⁶.

**батон
«ПРИКОРДОННИЙ»**

**ТРАДИЦІЙНА
ТЕХНОЛОГІЯ**

- ✓ витончений молочний смак
- ✓ апетитний вершковий аромат,
- ✓ тонка золотиста скоринка
- ✓ пористий, ніжний м'якуш

**Найкращий батон
для міста-героя**

Фото 3. Реклама хлібокомбінату № 2 на сторінці сайту підприємства⁷.

Про ситуацію на хлібокомбінаті у складних умовах воєнного стану розповіли директорка підприємства О. Заїка та інженерка-технологиня С. Єнакі. 24 лютого 2022 р. хлібокомбінат зустрів «сумно, трагічно, розгублено – ніхто не міг зрозуміти, що ж таке війна і чому вона тут»⁸. Світлана Єнакі, поділившись своїми враженнями від неочікуваної війни, підсумувала: «Зібралась, пішла на роботу, бо хліб треба пекти. Війна – не війна, а хліб треба»⁹, чим схарактеризувала загальний настрій працівників хлібокомбінату в той день.

«Підприємство працювало на ентузіазмі, на підйомі, тому що ми розуміли: ми повинні дати обсяг хліба, який тоді замовляли, а замовляли у два-три рази більше ... Військові частини, які прибували, повинні були мати кожного дня хліб для організації харчування. Надходили заявки, вони були посилені, і підприємство працювало в посиленому режимі до 4 березня ... Ми пекли, пекли, відвантажували. Багато хто приїжджав самостійно, брали від рампі продукцію (раніше працювали за логістикою, за доставкою), а тепер люди знали, де ми знаходимося та їхали до нас самостійно». Ольга Заїка розповіла, що керівники міста, управлінці, волонтери знали, куди розвезити хліб у місті, де на нього чекають люди. Робота була налагоджена, люди працювали самовіддано, можна сказати – героїчно¹⁰.

⁶ Чернігівський хлібозавод № 2, місце розташування: вул. Громадська, 41.

⁷ ТОВ «Чернігівський хлібокомбінат». Facebook. URL: <https://www.facebook.com/ChernigivHlib/photos/a.2528111700570021/6439392159441936/>.

⁸ Респондентка О.М. Заїка – директорка хлібокомбінату № 2.

⁹ Респондентка С.М. Єнакі – інженерка-технологиня хлібокомбінату № 2.

¹⁰ Респондентка О.М. Заїка.

Фото 4. Роздача хліба населенню¹¹.

4 березня стався приліт ворожого снаряду на підприємство. Від вибухової хвилі розбилося багато вікон, уламками посічено кабінет комерційної служби та 19 автівок підприємства. «У цьому кабінеті кипіла робота, туди надходили всі заявки на продукцію і звіти виходили завдання на виробництво для того, щоб виконати ці заявки. Комерційний директор і вся його служба не сиділи цього дня в кабінеті, а допомагали експедиції вчасно все всім віддати й забезпечити порядок». Комерційний директор Олександр Новик «взяв чергову заявку і вийшов із кабінету. Буквально після того, як він вийшов, пройшла одна хвилина і був приліт. У кабінеті не було нікого ... Я кажу, люди благословенні на підприємстві й Господь зберіг усім життя».

Фото 5–6. Пошкодження ворогом приміщення та автомобілів хлібокомбінату 4 березня 2022 р.¹²

¹¹ Фото з архіву хлібокомбінату. Березень 2022 р.

Вибух пошкодив верхню надбудову в цеху, де знаходяться скляні прольоти. *«Це зроблено для того, щоб максимально велика кількість натурального світла надходила в цех, коли людина працює в денну зміну. Це необхідно по гігієні, по санітарії, по охороні праці. І коли влучення відбулося, скло вилетіло й летіло вниз до печей, де відбувався процес випікання хліба. Метрів, напевно, десять летіло. Скло товсте й могло завдати шкоди. Слава Богу, у той момент там нікого не було».* Проте, цей вибух справив своє враження на людей... *«Багато хто кинули рукавиці та пішли»*, люди зрозуміли, що війна близько й вірогідність постраждати від ворожого бомбардування велика, а головне – у багатьох вдома родини... Отже, відбувся *«збій ритму роботи»*¹³.

На той час люди почали активно виїжджати з міста, і потреба в хлібі трохи знизилася. На хлібокомбінаті була випечена його достатня кількість – вистачило на 2–3 дні. Проте потрібно було вирішувати питання про подальшу організацію роботи на підприємстві, знайти *«тих людей, які будуть стійкі, сталеві»*. І такі знайшлися – це Світлана Єнакі, Людмила Хаценко, Сергій Корж, Ярослав Губар, Віктор Ілюшко, Сергій Корж, Тетяна Міхно, Олександр Гуз, Артем Артеменко, Ольга Кириєнко, Сергій Ярош, Тетяна Біла, Алла Лученко, Василь Сергієнко, Віктор Позняк, Ігор Бобровник, Петро Сергіїв, Станіслав Вереня, Юрій Радченко. Світлана Єнакі про себе зазначила: *«Я не змогла виїжджати, оскільки є робота. Чоловік хворів, і мама в мене старенька. Так, не було такої думки, щоб виїхати»*¹⁴.

Фото 7. Колектив «стійких, сталевих» працівників хлібокомбінату¹⁵.

Із 6 березня починається новий етап роботи хлібокомбінату, відмінюються нічні зміни. З 12 березня Чернігів у результаті ворожих обстрілів залишився без електрики, води та опалення. *«Вимушені простої були... Ви ж розумієте – без світла ми нікуди. Без води також... Але керівництво намагалося якось зарадити цьому, щоб хліб випікати людям, щоб була вода, щоб було світло – знаходили вихід з такої ситуації»*¹⁶.

Фото 8. Генератор, наданий хлібокомбінату обласною військовою адміністрацією¹⁷.

¹² Фото з архіву хлібокомбінату. 4 березня 2022 р.

¹³ Там само.

¹⁴ Респондентка С.М. Єнакі.

¹⁵ Фото з архіву хлібокомбінату. Березень 2022 р.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Фото з архіву хлібокомбінату. Березень 2022 р.

Чернігівська обласна військова адміністрація надала хлібокомбінату генератор, який дозволив мати електроенергію для однієї лінії. Працювали з сировиною, яка легше піддавалася технологічним процесам. Випікали білий хліб, який був тим видом продукції, яку можна було виготовляти технологічно швидко, задіявши одну лінію.

Із енергетичних ресурсів, які залишалися на хлібокомбінаті, – це природний газ. Є печі, які працюють на природному газу, і була (є) можливість випікати хліб на газових печах. Процес замісу, подачі води та безпосереднє формування тіста – це все за допомогою електроенергії.

Водою підприємство забезпечував водоканал. Він привозив воду машиною, яка під тиском подавала її в баки на другий поверх, звідти вода потрапляла в чани, де підігрівалася, а це технологічно важкий процес, коли нема електроенергії, опалення...

Фото 9. Забезпечення хлібокомбінату водою водоканалом¹⁸.

Фото 10–11. Робота в цехах хлібокомбінату у надзвичайних умовах воєнного стану¹⁹.

¹⁸ Фото з архіву хлібокомбінату. Березень 2022 р.

¹⁹ Фото з архіву хлібокомбінату. Березень 2022 р.

На порядку денному постало ще одне питання – усі борошномили виїхали. Борошно брали із сіл, а вони були окуповані. Проте, хлібокомбінат працював на одній лінії, «то нам тих запасів, які в нас були, вистачило на місяць. Вистачило саме до квітня. У квітні до нас уже почали волонтери привозити борошно». На сьогодні на хлібокомбінаті зберігають запаси всіх необхідних складових для хліба на місяць.

Світлана Єнакі розповіла, що «на підприємстві у нас теж оборона стояла, чергували. І вночі, і вдень охороняли. Тероборонівці теж були. Ми нікуди не ходили. Робота і додому. Взагалі-то кругом стріляли, і магазини не працювали. Гуманітарку роздавали десь у центрі. До нашого району гуманітарки не доїжджали. Ми викручувалися, як могли, самі»²⁰.

Важливо зазначити, що кожного дня після залишення рашистами Чернігівщини «наші хлопці – безстрашні водії» розвозили й розвозять хліб у віддалені місця нашої області – Семенівку, Сосницю, Сновськ, Новгород-Сіверський, Грем'яч... Для того, щоб по можливості їх уберегти, «ми купили їм каски, бронешилети». Неодноразово водії потрапляли під обстріли. Згадують випадок, коли о четвертій ранку везли хліб у селище Десна та «потрапили під ракетні обстріли цих військових частин». На щастя, військові попередили водіїв, куди їм необхідно ховатися в таких випадках.

Отже, тоді на підприємстві працювали «стійкі, сталеві люди, які, незважаючи на страх, залишалися, виходили в цех, випікали хліб»²¹. «Емоційний стан, звичайно, змінився. З'явилася нервозність, очікування, що знову будуть стріляти... І як нам не тяжко було, ми старалися, намагалися працювати, щоб забезпечити людей хлібом, більше згуртувалися, підтримували й допомагали один одному. Коли ракета попала в завод, то попри відсутність електрики, води, у досить таки важких умовах ми виходили щодня рано-вранці, і до початку комендантської години випікали хліб»²². Навіть у період активних бойових дій, під час найбільших обстрілів Чернігівський хлібокомбінат № 2 продовжував працювати. Робота працівників хлібокомбінату – це приклад незламності та здатності подолати будь-які випробування заради свого народу та перемоги України.

* * *

«Хліб – це сльози. Хліб – це обійми. Хліб – це надія. Хліб – це минуле і майбутнє. Хліб – це надія на те, що буде життя і буде мир», – Ольга Заїка цитує слова волонтера Сергія Гаврилка, який доставляв хліб у березні 2022 р. до пунктів укриття.

Фото 12. Сергій Гаврилко.

«Після 24 лютого ми зрозуміли, що для нас немає нічого неможливого. У нашій хлібній родині працюють люди, які віддані своїй справі всім серцем. Ми й самі того не знали, але вміємо випікати хліб у надскладних умовах. Сподіваємося, що такого більше не доведеться робити, але готові до будь-яких подій. На сьогодні працюємо над розробкою нових традиційних хлібів. Ми не ставимо собі за мету випікати «модний» європейський хліб. Основне завдання: випікати натуральний хліб без домішок, смачний та корисний, автентичний. Наші технологи працюють над відродженням стародавніх українських технологій випікання хлібних виробів. Тож робота в нас кипить, як у вулику з найпрацьовитішими бджілками. Основний принцип, якого ми дотримуємося:

здоровий хліб – здорова нація. Для нас дуже важливо продукт робити доступним для людей. Робота допомагає відкинути всі зайві думки, тож є лише мотивація та віра у краще. Хлібопекарі мають завжди робити свою роботу з позитивними думками та вірою, адже вся наша енергетика передається хлібчику, який потім потрапляє до людей. Тож кожного дня частинку віри та любові ми передаємо тисячам родин».

²⁰ Респондентка С.М. Єнакі.

²¹ Респондентка О.М. Заїка.

²² Респондентка С.М. Єнакі.

Фото 13. Колектив хлібокомбінату № 2²³.

Дорохіна Тамара Федорівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії, археології та краєзнавства, Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Dorokhina Tamara – candidate of historical sciences, docent of the department of history, archeology and local history, A.M. Lazarevsky educational and scientific institute of history and socio-humanitarian disciplines of T. Shevchenko National university «Chernihiv collegium» (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: tamara-turenok@ukr.net

Кнуренко Дар'я Сергіївна – учениця програми A-levels у Бішопс Стортфорд коледжі, перекладачка, волонтерка.

Knurenko Darya – student of the A-levels program at Bishops Stortford college, translator, volunteer.

E-mail: dknurenko7@gmail.com

CHERNIHIV BREAD FACTORY № 2: HISTORY AND PRESENT

The purpose of the article is to present the history of Chernihiv bread factory № 2, to tell about the work of the bakery in the difficult conditions of martial law in 2022. Based on the testimony of respondents, publicize working conditions and announce names of the «steady, steely» employees of the enterprise who supplied Chernihiv, and after the liberation of Chernihiv region from the rashists, also provided regions of the district with bread. The methodological basis is a set of general scientific and specific historical principles and methods, the leading role among which was played by the practical use of the opportunities and tools of oral history – the method of collecting field materials. In the process of processing the collected material, complex and systematic analysis, generalization, classification and comparison, statistical and reconstructive methods were used. Scientific novelty. The proposed material is one of the first attempts to study the course of Russian aggression at the level of work of a separate enterprise – Chernihiv bread factory № 2 and the fate of its employees. The author has recorded and summarised factual material that can be useful in forming a source base and historiographical basis for writing both the history of the bread factory and works on the history of the Russian-Ukrainian war. Conclusions. The history of Chernihiv bread factory № 2 is presented in chronological order. It is established what damages the Russian attack caused to the production activity of the enterprise, the emotional and psychological state of the workers, peculiarities of their behavior in emergency conditions are characterized.

Key words: oral history, bread factory, russian war against Ukraine, survival strategy, bread-making technology.

²³ Фото з архіву хлібокомбінату. Літо 2022 р.

Дата подання: 15 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 24 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дорохіна, Т., Кнуренко, Д. Чернігівський хлібозавод № 2: історія та сучасність. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 60–68. DOI: 10.58407/litopis.240107.

Цитування за стандартом APA

Dorokhina, T., Knurenko, V. (2024). Chernihivskiy khlibozavod № 2: istoriia ta suchasnist [Chernihiv bread factory № 2: history and present]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 60–68. DOI: 10.58407/litopis.240107.

Мар'яна Нікітенко

ПЕЧЕРИ КИЇВСЬКОЇ ЛАВРИ ЯК «РАЙСЬКІ РІЧКИ» І «ВОГНЯНА РІЧКА» СТРАШНОГО СУДУ

DOI: 10.58407/litopis.240108

© М. Нікітенко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6415-340X>

У статті досліджене середньовічне сприйняття печер Київської лаври «райськими річками» і «вогняною річкою Страшного суду». Наведено та проаналізовано приклади поховань під підлогою печер – у дерев'яних колодах. Зроблено висновки про вплив на «водну символіку» печер Таїнства хрещення й чернечого постригу, а також християнської ідеї смерті та воскресіння, як перепливання на інший бік річки. Показано, що ідея «райських річок» і «вогняної річки Страшного суду», втілена в печерах Київської лаври, була інспірована ототожненням печер із християнським храмом, в якому «водна стихія» посідала значне місце.

Ключові слова: печери, Києво-Печерська лавра, Києво-Печерський патерик, водна стихія, «райські річки», «річка Страшного суду», храм, поховання, дерев'яні колоди, човни, ченці, аскети, Рай, Царство Небесне.

Однією з цікавих і зовсім не опрацьованих у науці є тема «водної стихії» печер Київської лаври. Ідеться про давнє сприйняття печер своєрідними річками й узагалі водами (морем), про яке свідчать «Києво-Печерський патерик» і давня традиція, що зберігалася в монастирі протягом століть.

Одним із найяскравіших прикладів цього бачення є печерні поховання ченців під підлогою в дерев'яних колодах. Зокрема, під час археологічних розвідок у Близьких печерах Київської лаври в 1978–1979 рр. було знайдено 9 таких поховань. В археологічному звіті йдеться: «Для цього [поховання] брали соснову колоду великого діаметру. Верхню її частину сколювали у вигляді дошки, яка слугувала кришкою гробниці, а в нижній частині видобували місце для покладення туди тіла покійного»¹.

Як зазначають археологи, колоди були й соснові, й дубові. Якщо колода була з м'якої деревини, її нижню частину видобували, а якщо колода була дубовою, тоді її випалювали. В цей спосіб у колоді створювали місце для розміщення там тіла небіжчика. «Колоди відрізнялись своїми розмірами (відповідно до зросту покійного) і формою. Деякі мали просту форму звичайного корита, інші були антропоморфними: їм надавали спрощену форму людського тіла, всередині для голови було зроблене невелике підвищення – аналог подушки. Кришку таких колод розтесували з поздовжніх боків так, що вона ставала схожою на двоскатний дах»².

Важливо, що нижню частину поховання в колодах заповнювали піском, вочевидь для досягнення муміфікації мощей, що і справді наявна у цих гробах³. Декілька колод було знайдено у печерних «локулах». Зокрема, одна з них була оббита шкірою⁴. Одну з колод нині експонують у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» – в першій секції Музею історії Києво-Печерської лаври. Фрагменти іншої колоди зберігаються у фондах Заповідника.

¹ Отчет об археологических исследованиях в Близких пещерах Киево-Печерского заповедника, проведенных в 1978–1979 гг. *Лаврский альманах: Киево-Печерська лавра в контексті української історії та культури*. Київ, 2012. Вип. 27, спецвип. 10: Дослідження печерних комплексів Києво-Печерської лаври. С. 160.

² На згадку про Києво-Печерську лавру. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/kplavra>.

³ Отчет об археологических исследованиях в Близких пещерах Киево-Печерского заповедника... С. 160–162.

⁴ Там само. С. 176–177.

Датування колод, знайдених у печерах Київської лаври, є дискусивним: похибка в часі – XI–XVIII ст.⁵ Проте сама практика таких поховань дуже давня: це підтверджує поховання у Близьких печерах у дерев'яній колоді преподобного Меркурія⁶ (єпископа Смоленського?), що жив у XII–XIII ст.⁷ Його могилу й досі локалізують у стіні печерної галереї по ходу екскурсійного маршруту біля мощей преподобного Пимона Багатохворобливого⁸.

Найдавніші дерев'яні колоди прямокутної форми були знайдені ще в давньокіївському некрополі. Одна з колод мала розміри 1,9х0,5 м, у другій вдалося прослідкувати бокові стінки товщиною 0,1 м. Датовано ці поховання кінцем X – поч. XI ст. До XII ст. належать видовбані колоди прямокутної форми (довжина 1,85 м, ширина 0,4 м), знайдені під час дослідження церкви Бориса і Гліба в Новгороді. Початком XIV ст. (1302 р.) датоване поховання у видовбаній колоді в Спасо-Преображенському соборі Переяславля Залеського. Воно належало онуку Олександра Невського, місцевому князю Івану Дмитровичу. Довбані колоди цього виду були використані й у некрополі Спаського собору в Ярославлі – тут вони належать до XIII–XIV ст. Знаходили такі колоди й у більш пізніх похованнях XV–XVI ст. у Новгороді⁹. Відомі давньоруські (XII ст.) чернечі поховання в колодах на подвір'ї Юрієвого монастиря в Новгороді¹⁰, а також у Софії Київській (XI ст.). Зокрема, щодо поховань у колодах в Софії Київській М. Каргер пише: «У західному членуванні центральної нави, тобто на ділянці між давньою західною стіною й основою двох восьмигранних стовпів, виявлених розкопками, розкрито 12 поховань. Усі поховання зроблені в глибоких ґрунтових ямах під давньою підлогою собору в дерев'яних трунах різної збереженості. У семи похованнях було виявлено наявність дерев'яної колоди, в інших – дерев'яні труни, збиті залізними цвяхами»¹¹.

Особливо цікаві колоди антропоморфної форми, досліджені в печерах Київської лаври. Саме такі видовбані колоди XV ст. були знайдені на Московських кладовищах. Обриси цих колод повторюють контури людського тіла. Іноді це підкреслено лише устроєм узголів'я, що виступає. В інших випадках – крім такого узголів'я, наявне й звуження гробу в районі ніг. Менш складної форми видовбані антропоморфні гроби, зафіксовані в Пскові, де їх датовано XVI–XVII ст. Тут дещо виокремлені лише головні частини колод¹².

Звертаємо увагу на те, що поховання в колодах мають прадавні – ще язичницькі корені. Відгомонам такої поховальної традиції є давньоруський епос. Зокрема, в билині «Михайло Потик» (богатыр новгородського циклу) згадана «колода білодубова», куди після смерті потрапляє цей персонаж. У варіантах билини простежуємо опис поховання в кораблі чи в човні. І. Фроянов і Ю. Юдін ототожнювали «колоду білодубову» саме з поховальним човном (ладдено). І справді, сам опис билинної «колоди» наводить на думку про конструкцію давньоруських суден, що були «колодами»–довбанками. Це «моноксили» Константина Багрянородного, з нарощеними бортами з дощок – «тесу». Саме такими описують судна Давньої Русі й інші джерела¹³.

Традиція поховання в колодах перейшла з язичництва в християнство. Недарма в українській мові човен-будару й могилу називають схожим словом, а в басейні річки Рось знайдені поховання в човнах ще XII–XIII ст. В обряді символічних «похорон» Масляниці, які імітують язичницьке поховання, її в деяких місцях спалювали не просто на вогню, а на кораблі. Ф. Буслаєв у зв'язку зі звичаєм поховання в «колоді» згадує, що за його часів старообрядці ховали покійників у дубових колодах¹⁴.

Вочевидь язичницькі, а згодом і християнські поховання в колодах мали символіку смерті як перепливання у човні на інший бік містичної ріки – у потойбічний світ. У християнстві потойбічний світ – це вічність і Рай, запорука воскресіння. У цьому випадку особливу цікавість має матеріал деяких колод, знайдених у Близьких печерах Київської лаври – сосна. Давні українські повір'я причину вічної зелені сосни пояснюють тим, що

⁵ Мовчан І. Давньокіївська околиця. Київ, 1993. С. 66.

⁶ Там само. С. 162.

⁷ Дива печер лаврських / Упоряд. І.В. Жиленко; відп. ред. В.М. Колпакова. Київ: КМ Academia, 1997. С. 177; Дятлов В. Печерський цвітник. Собор Києво-Печерських святих. Агиографическая энциклопедия. Київ, 2019. С. 447–452.

⁸ Дятлов В. Печерський цвітник... С. 588–594.

⁹ Панова Т. Царство смерті. Погребальний обряд середньовікової Русі XI–XVI вв. Москва, 2004.

¹⁰ Там само.

¹¹ Каргер М. Археологические исследования Древнего Киева. Київ, 1950. С. 245.

¹² Панова Т. Царство смерті... С. 46–48.

¹³ «Колода белодубова». Языческий погребальный обряд в былинах. *ВикиЧтение*. URL: <https://history.wikireading.ru/65998>.

¹⁴ Там само.

це дерево благословлено Богом, оскільки сосна виявилася не придатною для цвяхів під час хресних мук Христа¹⁵.

Соснові й дубові колоди висловлювали передусім ідею Світового Древа, яке єднає всі світи, зокрема цей і потойбічний. Це дуже давні, ще язичницькі уявлення, які своєрідно переломилися в християнстві. Згідно з українськими віруваннями, Світове Древо, образом якого, зокрема, є дуб і сосна, існує поперед усього – ще до початку світу, коли не було ні неба, ні землі, а було лише синє море. Сосна і дуб грають велику роль у колядках, щедрівках, про них згадують веснянки і купальські пісні. Наприклад, у деяких піснях оспівується сосна, що стоїть серед двора, вся від срібла ясна, від золота красна. На тому дереві золота ряска, золота кора, жемчужна роса; воно зветься райським деревом із трьома верхами, і пливе на якихось річках, по якомусь морі, в тому дереві корабель, а в кораблі сидить панна (образ душі)¹⁶.

Цікаво, що еквівалентом сосни є кипарис – вічнозелена рослина (символ вічного життя), яка належить до родини соснових. В епосі одним із стійких епітетів хреста є «кипарисний». Зокрема, «кипарисною» в низці варіантів названо дошку, на якій в море вирушає Садко (у більшості випадків вона, як і колода, – дубова). Така підміна примушує згадати, що кипарис у «Голубиний книзі» названий «всім деревам матір'ю», оскільки «на ньому був розіп'ятий Христос»¹⁷. Отже, поховання в Ближніх печерах під підлогою у соснових і дубових колодах, вочевидь, містили ідею «смерті з Христом», що є запорукою воскресіння, оскільки Христос, померши на Хресті, Воскрес. Хрест Христа сприймали своєрідним кораблем Спасіння, що допомагає душі досягти Царства Небесного.

Можливо, поховання в колодах мало не лише символічний – духовний, а й суто утилітарний зміст, адже символічне й реальне було тісно переплетене в свідомості середньовічної людини. Видовбування колоди вимагало значно меншої праці, ніж облаштування звичайної труни. До того ж, тут важливим був моральний чинник: ченці прагнули бути поховані скромніше внаслідок глибокого покаянного налаштування їхньої душі, а багато хто з них і справді не мав жодних матеріальних цінностей.

Загалом можна виснувати, що колоди в лаврських печерах уособлювали човен, що вносить душі спочилих праведників на інший берег містичної ріки – у Царство Небесне. Лабіринти печер у цьому випадку сприймали такими «райськими річками», що течуть із вершин Святої Гори – Раю.

Недарма у «Києво-Печерському патерику» є декілька розповідей про святих, які померли у воді, чи були після смерті кинуті у воду, але згодом їх мощі опинилися в печерах. Маємо на увазі «Слова» Патерика про преподобних Євстратія Постника та Григорія Чудотворця. Перший потрапив у полон, був розіп'ятий у Херсонесі, а його мощі були викинуті в море, де здійснивали багато чудес¹⁸. Проте згодом вони в дивовижний спосіб опинилися в печерах Київської лаври. Зараз мощі святого Євстратія спочивають у Ближніх печерах неподалік мощей преподобного Нестора Літописця. У цьому випадку море й печери ототожнені між собою як місце перебування мощей святого мученика.

Інший києво-печерський святий – Григорій Чудотворець, був утоплений військом князя Ростислава Всеволодовича в Дніпрі. Вояки на чолі з князем ішли до Треполя на битву з половцями, а святий напроорочив їм поразку через їхні гріхи. Тож за це пророцтво його і було вбито. По тому мощі святого, кинуті в Дніпро, в чудесний спосіб опинилися в келії Григорія, звідки їх було перенесено до печер¹⁹. Нині мощі прп. Григорія Чудотворця спочивають у Ближніх печерах. Тож у цьому випадку існує глибокий смисловий зв'язок між річкою Дніпро й печерою – місцем перебування святих мощей.

Симптоматично, що один із авторів «Києво-Печерського патерика» – єпископ Симон, у посланні до ченця Полікарпа називає Печерський монастир морем, що не тримає в собі нічого гнилого, а «вимітає» його геть²⁰.

У контексті означеної теми ми б хотіли звернути увагу ще на один цікавий аспект: йдеться про давнє сприйняття печерних лабіринтів як дуже довгих підземних ходів, інколи пов'язаних із підземними річками. Нині довжина Ближніх печер сягає 383 м, а Дальніх – 293 м. Проте середньовічні прочани мали інші уявлення про довжину лаврських підземель. Зокрема, О. Гваньїні (1538–1614) – начальник піхоти в польському війську під час війни з Росією і комендант Вітебська, видав латиною у 1581 р. книгу «Опис європейської

¹⁵ Антологія українського міфу: Тотемічні міфи: У 3 т. / Зібрав та упор. В. Войтович. Тернопіль, 2006. Т. II. С. 479.

¹⁶ Антологія українського міфу: Етіологічні, космогонічні, антропологічні, теогонічні, солярні, лунарні, астральні, календарні, історичні міфи: У 3 т. / Зібрав та упор. В. Войтович. Тернопіль, 2006. Т. I. С. 9.

¹⁷ «Колода белодубова». Языческий погребальный обряд в былинах...

¹⁸ Києво-Печерський патерик / Під ред. Д. Абрамовича. Київ, 1991. С. 106–108.

¹⁹ Там само. С. 134–138.

²⁰ Там само. С. 101.

Сарматії», яка містить опис Києва. Там йшлося й про печери Київської лаври: «...є такі величезні підземні печери, прокопані під землею на велику відстань, як деякі кажуть, на 80 миль...»²¹

Інший автор – С. Сарницький – польський історик, який у 1585 р. видав книжку «Опис давньої та нової Польщі», де також вказав на величезну довжину лаврських печер: «руські тепер стараються примусити інших повірити в свої чудеса й героїв, яких звать богатирами, тобто напівбогами. Вони поховані за руським звичаєм в гірських печерах, які нібито, як підземні коридори, тягнуться на велику відстань, навіть до Новгороду Великого. Тільки те, безсумнівно, і вважається чудом богомольцями, які стікаються до Києва, що монахи показують там нетлінні тіла князів, котрі завдяки якійсь особливості місця залишаються незруйнованими багато років»²². Як бачимо, С. Сарницький вважав саме неймовірну довжину печер найбільшим дивом.

Про дивовижну довжину печер Київської лаври говорить і краківський канонік, відомий історик і публіцист – С. Старовольський (помер 1656 р.). Його опис Києва вміщено у «Географії» Блавіана (Амстердам, 1662), але складено набагато раніше: приблизно між 1622 і 1632 рр. Щодо печер Київської лаври цей автор зазначає: «Ці підземні печери, як їх називають, простягаються на декілька десятків миль, аж до Москви»²³.

Автор компілятивного «Опису Польщі» (1658) – А. Целларій, говорячи про печери Київської лаври, зауважує: «Від Києва до Смоленська існують підземні проходи, і та їхня частина, що проходить під самою течією Дніпра, в усю їх ширину має литі склепіння ... Це повідомляє Мюллер під 1585 р.»²⁴. Річ у тому, що опис Києва було взято А. Целларієм із записок Д. Лаврентія Мюллера – радника курляндського герцога. У цьому повідомленні цікавим є зв'язок лабіринтів печер Київської лаври із р. Дніпро.

Але найяскравіше зв'язок печер із водною стихією висвітлив відомий польський поет доби Відродження – Себастьян Фабіан Кльонович (бл. 1545–1602 рр.). Він деякий час жив у Львові й у своєму видатному творі «Роксоланія» оспівав красу та багатство української землі. Так само в поетичній манері він говорить і про печери Київської лаври, які він співвідносить із підземними річками. Зокрема, ставлячи питанням про те, як постали неймовірно довгі печерні лабіринти, він відповідає: «Є в світі ріки, що течуть по землі, і так само інші, не видні для нас, дець під землею пливають. Часом зникають вони, і річища їх висихають. І на поверхні річки інше знаходять русло. Як на шляху течії трапляється нижча долина. Змінює також ріка напрямку руху старий. Отже за тим же законом спливають і ріки підземні. Там, де печери нові трапляються – звернуть туди. Щойно вода змінить путь – висихають старі підземелля. Річка у плинні своїм творить печери нові. Передусім якщо ґрунт твердий і не тріскає легко, то під землею ходи й давні склепіння стоять. Так, я гадаю, й постали прославлені руські печери, що то їм шана така всюди по нашій землі. Там були русла колись, заховані глибоко в ґрунті, а залишилися тепер лише підземелля самі. Згинув ревуцій потік, мов канув у плин Ахеронту. Сплинувши, бистра вода хід залишила сухий»²⁵.

Цікаво, що лаврський ієромонах Афанасій Кальнофойський у своїй «Тератургимі» 1638 р. всліяко критикував усіх тих авторів, що писали про величезну довжину печер, вважаючи такі погляди безглуздими. Проте й він, у духовному сенсі порівнював печери Київської лаври з Йорданом²⁶.

Пізньюсередньовічні ототожнення печерних лабіринтів із річками, як думаємо, мало дуже давнє коріння. Одним із найважливіших сакральних аспектів печери є те, що її сприймали як перехід в інший (вищий, Божественний) світ і місце духовної трансформації людини, де відбувається обоження – теозис подвижника. Водночас цю трансформацію й перехід співвідносили з хрещенням і найбільше – з чернечим постригом, які символізують смерть і нове народження через воду. З іншого боку, таким переходом до інших світів із давніх часів сприймали водний кордон: річку, озеро, море. Тож припускаємо, що печери Київської лаври від самого початку їх існування могли уявляти семантично подібними до водної стихії: великої ріки чи моря. Заглиблення аскета у, так би мовити, «глибокі води» печери могли сприймати еквівалентом Таїнства хрещення й чернечого постригу – смерті для світу цього й народження для духовного життя.

І справді, за своєю природою вода (річка, озеро, море) є природним кордоном визначеної території. І в міфології вона часто має те ж саме значення. Достатньо згадати про річку забуття – Стікс, яка, згідно з давньогрецькими віруваннями, слугує кордоном царства

²¹ Дива печер лаврських. С. 39.

²² Там само. С. 40.

²³ Там само. С. 42.

²⁴ Там само. С. 45.

²⁵ Там само. С. 42.

²⁶ Кальнофойський А. Тератургима: трактат / Пер. с пол. О. Бигун; грав. Л. Тарасевича. Київ, 2013. С. 20.

мертвих (царства Аїда), для того аби стверджувати: в людській культурі водна стихія – це знак пограничної зони, а її подолання означає перехід із одного стану в інший: із життя в смерть. Так само повною мірою вмирили «для світу цього» в темній «скорботній» печері преподобні отці, що все далі заглиблювалися в підземелля. У цьому випадку печери можна порівняти зі страшним і небезпечним кордоном – «вогняною річкою», яка відділяє світ земний і грішній від світу небесного й духовного.

Однак зв'язок зі смертю – це лише один із аспектів символічного значення води як кордону. Оскільки вода має і прямо протилежні, життєствердні властивості. Отже, в різних культурах її сприймають як джерело життя: вода слугує символом процвітання, підйому, очищення, переродження й воскресіння. Саме тому печери мали подвійну «природу»: з одного боку їх сприймали «вогняною річкою» Страшного суду. А з іншого – уявляли не лише місцем смерті для світу цього, а й сакральним локусом воскресіння для життя вічного – «райськими річками», що плінуть у Царство Небесне. Саме це останнє значення печер як «райських річок» було втілене у вищезгаданих похованнях у дерев'яних колодах під підлогою печерних галерей.

У цій статті звернімо особливу увагу на сприйнятті печер Київської лаври «вогняною річкою» Страшного суду. Річ у тому, що воду здавна вважали небезпечною і навіть страшною стихією, пов'язаною зі смертю. Те саме значення має і печера – це темний підземний світ, сповнений його жителями – нечистими духами. Цікаво, що ідею води як небезпечної стихії, якою відбувається перехід людини із життя в смерть, всіляко втілювали в живописі візантійського храму. У попередніх працях ми намагалися показати, що печери Київської лаври розбудовували й сприймали як храм²⁷. Подготів у візантійському храмі воду асоціювали зі смертю, по-перше, як елемент композиції «Страшний суд», по-друге, завдяки сюжетам Старого завіту чи агіографії.

Зокрема, одним із перших вражень людини, що входить у православний храм, є враження від зображення Другого Пришестя (Страшного суду), яке здавна розміщують у західній частині наосу, в нартексі чи на західному фасаді храму. Так само лабіринти печер прокопували зі сходу на захід, і ця дія мала значення прямування до храмового входу, який є на заході²⁸. Гадаємо, дія прокопування печер зі сходу на захід була семантично подібною до розгортання Священної історії, початок якої – у Творенні Богом світу (схід), а кінець буде ознаменований Страшним судом (захід).

У композиції «Страшний суд» велике значення має зображення «вогняної річки», яка роз'єднує, і водночас поєднує, підкреслюючи і протиставляючи елементи грандіозної панорами Страшного суду. По вертикалі вогняна річка перетинає шари Універсуму. Вона бере початок в небесних сферах, витікаючи з-під ніг Христа – Судді. Річка тече все нижче, коли, нарешті, падає в розверсту пашу пекла. По горизонталі річка ділить світ, який перетинає, на дві частини: праведна – праворуч від Христа; гріховна – ліворуч. Це просторовий хрест, що його, як ми показали в попередніх дослідженнях, утворюють лабіринти лаврських печер²⁹. І як річка відділяє царство чеснот від світу неправедного й водночас пов'язує їх, так само печера є таким небезпечним і страшним кордоном, але водночас – і переходом, і посередником між світами.

Тож і печера, і річка поєднують у собі протилежні властивості: печера і справді є подібною до річки, але по-перше (для початківців на духовному шляху), вона є річкою «вогняною». Призначення такої «річки» не зволювати, а випалювати, вона не є джерелом життя, оскільки створена для спустошення. Ця інтерпретація заснована на Старозавітній символіці, яка розглядає річку як метафору важкого випробування. Таким важким і скорботним випробуванням є прокопування подвижником печери та його життя в ній: тільки так відбувається справжнє покаяння як метанія – зміна свідомості людини, її перехід у найвищий духовний стан – у Феорію. Це складний шлях «випалювання гріха» Божественним вогнем, сакральним простором дії якого є печера.

Висловлене нами припущення про те, що печери Київської лаври створювали як храм, дає змогу глибше осягнути феномен їхнього сприйняття Преподобними Отцями Печерськими як сакрального простору, ізоморфного «водній стихії». Християнський храм є образом Єрусалимського храму. Сам же Єрусалимський храм є духовним наступником Ски-

²⁷ Нікітенко М. Печери Київської лаври як храм. *Софійський часопис*. 36. ст. за мат. X Судацької міжнар. наук. конф. «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі» 20–21 жовтня 2022 р. Київ, 2023. Вип. 7. С. 85–92.

²⁸ Дет. про це: Нікітенко М. Сакральні змісти печер Київської лаври. *Academia*. URL: https://www.academia.edu/74712863/Сакральні_змісти_печер_Киево_Печерської_лаври; Її ж. Чому печери Київської лаври копали в північному напрямку. *Academia*. URL: https://www.academia.edu/79379955/Чому_печери_Киево_Печерської_лаври_копали_в_північному_напрямку.

²⁹ Нікітенко М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.). Київ, 2013. С. 259–261.

нії, що була місцем перебування Бога під час сорокарічної подорожі народу Божого пустелею під проводом Мойсея (прообразу преподобних отців Печерських).

У Скинії важливе значення мав мідний умивальник, призначений для священного омовіння, яке є прообразом Таїнства Хрещення. Автор книги Вихід, де йдеться про цю посудину, уподібнює будівництво Скинії Творенню Богом світу, що є упорядкуванням простору. Ритуал очищення й жертвопринесення в Скинії, так само, як згодом і в Єрусалимському храмі, були способом уподібнитися до Творця. Вода у складно влаштованій мідній посудині вказувала на початкові води – одну зі складових Творіння³⁰.

Припускаємо, що сакральний простір печер Київської лаври сприймали Скинією, де перебуває Бог, і де людина наближається й уподібнюється до Творця, що еквівалентно обоженню в ісихазмі. Але увійти до цієї Скинії можливо лише через «воду очищення», перепливши на інший бік «вогняної річки». Тут знов виникає розуміння, що, з одного боку, печерні лабіринти – це «райські річки», а з іншого – вони – «вогняна річка» Страшного суду, що відділяє грішний світ від Царства Небесного. Ці річки (=печерні лабіринти) вочевидь співвідносили як із посудиною для священного омовіння в Скинії, так і з хрещальною купіллю, яка й собі прообразує чернечий постриг. У такий спосіб чернечий постриг був у ідейному сенсі нерозривно пов'язаний з дією прокопування печер: і перший, і другу сприймали як «перепливання» «райською річкою» чи перехід крізь «вогняну річку» Страшного суду від гріха до святості, як входження у Скинію єднання людини з Богом завдяки священному омовінню – очищенню від гріха. Ці «перепливання», «перехід» і «омовіння» сприймали в контексті традиції ісихазму як обоження подвижника, «входження його в Бога Трійцю», досягнення ним Феорії. У будь-якому випадку, печери уподібнювали до водної стихії, що очищує людину задля її переходу в святилище (=Скинію, Храм, Рай, Царство Небесне).

Доба переносної Скинії закінчилася, коли був збудований Єрусалимський храм у 960 р. до нової ери. Храм будували за зразком Скинії, тобто, за словами Еліаде, відповідно до Божественного архетипу, що його колись явив Бог Мойсееві³¹. Біблійний опис храму Соломона розповідає вже про особливу мідну посудину – «море» з водою (3 Цар. 7:23–27, 39; 2 Пар. 4:2), що була ідейним і духовним нащадком умивальників Скинії. Море в храмі Соломона, так само як і умивальники в Скинії, вказувало на святість місця, у яке неможливо увійти без омовіння у воді, що мала очищувальну функцію. Тож усі висловлені нами міркування щодо порівняння печер Київської лаври зі Скинією, актуальні стосовно сприйняття печер сакральним простором Єрусалимського храму – прообразу храму християнського, яким також осягали печери.

Також важливим є те, що тема «райських річок» посідала величезне місце в богослів'ї, гімнографії та іконографії християнського світу, і зокрема вона всіляко була обіграна в інтер'єрі візантійського храму. У мозаїках на підлозі базилік ми бачимо персоналізації чотирьох «райських річок», в мозаїчних апсидах під вітварями «райські річки» течуть під стопами Христа, Який сидить на троні. Один із найраніших прикладів представлений у мозаїці мавзолею Санта Констанца в Римі IV ст. Ця тема повторюється майже без змін у наступні століття, наприклад, в мозаїках Хосіос Давид у Фессалоніках V ст., де «райські річки» доповнені зображенням персоналізації Океану. Ще одним яскравим прикладом такого бачення є в мозаїках вітварної апсиди храму Сан Вітале у Равенні VI ст. Чотири річки не лише пов'язують космічну символіку світового Океану й апокаліптичну «річку життя» з темою храму як втіленого Раю на землі, а є й образом Христа Логоса, в якому – за візантійським богослів'ям – втілилася Софія Премудрість Божа. Так, Слово Боже «насихує мудрістю, як Фисон і як Тигр у дні новин; напоює розумом, як Євфрат і як Йордан у дні живих; розливає вчення, як світло і як Гіон під час збирання винограду» (Сирах. 24:27–29). У візантійській іконографії зазвичай «райські річки» витікають зі скелі – символу Ісуса Христа, Якого у гімнографії іменують Каменем, що з нього беруть початок чисті річки чотирьох Євангелій. Тож образи Христа – храму – райських річок – «живої води» Святого Писання у візантійській іконографії перетікають один в інший: таке ж розуміння, імовірно, формувало середньовічне бачення сакрального простору печер Київської лаври. Їх сприймали просторовою іконою – «хорою» Христа, Який водночас є «живою водою» Священного Писання. Фактично печери уявляли особливим місцем «плину» святих вод Священного Писання. Ці води можна порівняти з «райськими річками», що «виносять» людину до Царства Небесного – Раю.

У контексті нашої теми неможливо переоцінити статтю О. Лідова, котрий показав, як саме в головному храмі Візантійської імперії – Св. Софії Константинопольській імператор

³⁰ Klawans J. Purity, Sacrifice, and the Temple: symbolism and supersessionism in the study of Ancient Judaism. Oxford: Oxford University Press, 2005. P. 53–67.

³¹ Eliade M. Cosmos and history: the myth of the eternal return. New York, 1959. P. 28.

Юстиніан втілює проєкт «святої води» й «святих річок»³². Як зазначає дослідник, найважливіше свідчення про це дійшло до нас у тексті візантійського «Сказання про будівництво Софії Константинопольської» IX–X ст. Тут, зокрема, мовиться: «І в красі, і у різноманітності храму (Софії Константинопольської. – М.Н.) бачилося диво, тому що звідусіль він сивяв золотом і сріблом. А на підлозі ті, хто входив, могли бачити у багатьох кольорах справжнє море і води річки, що текли вічно. Тому що чотири приділи храму він назвав чотирма річками, що витікають із раю, і дав закон стояти в них відповідно до гріхів, кожний [приділ] відділивши для відповідного гріха»³³.

На підлозі Софії Константинопольської і справді збереглися залишки чотирьох смуг зеленого фесалійського мармуру, що йдуть із півдня на північ. Ці уявні «річки» ділили простір наосу на чотири нерівні зони. До того ж ці смуги у «Сказанні» інтерпретуються не лише як «річки», а і як «море». Водночас, як зазначає О. Лідов, тема Моря-Океана у Софії Константинопольській пов'язана з уявленнями про Храм як про Космос. Цей Космос вміщує світові води, це бачення добре відоме на прикладі Єрусалимського Храму і Храму Гробу Господнього, втіленням яких є печери Київської лаври.

Як думаємо, у контексті сприйняття сакрального простору печер Київської лаври «райськими річками» (чи «вогняною річкою»), їх співвідносили і з Червоним морем, через яке Мойсей вивів народ Божий із єгипетського рабства. Так само «новий Мойсей» – преподобний Антоній Печерський через навчання своїх духовних чад печерній аскезі привів їх до Спасіння. Симптоматично, що так само як «райські річки» Софії Константинопольської, лабіринти печер Київської лаври мають спрямування не лише зі сходу на захід, але і з півдня на північ³⁴.

Цікаво, що зміст «вогняної річки» найбільш чітко розкривається в контексті вхідних просторів християнського храму. Так само дія прокопування печер аскетом була одночасною з процесом його входження у храм свого серця, де безперестанку плинула Ісусова молитва. Вхід до серця сприймали як приховане сакральне місце, закрите лабіринтом, який, так само як водний кордон, відділяє гріховне від святого. Цей лабіринт, що приховує вхід до серця, співвідносили з лабіринтами печер, які завершувались підземною келією чи церквою.

Вхідні простори храму, так само як річка чи печера, пов'язують і розділяють два протилежних світи – священний та мирський. Завдання вхідних просторів храму – накреслити кордон між гріховністю та можливістю спілкування з Богом. Недарма середньовічні майстри інколи малюють вогняну річку так, нібито вона тече біля самих дверей храму. Найліпше зрозуміти ці думки допомагає пророк Ісайя, який говорить: «Коли переходиш через води, Я буду з тобою, а річки не затоплять тебе, коли будеш вогонь переходити, не попечешся, і не буде палити тебе його полум'я» (Іс. 43:2). Тож, переходячи через поріг храму, кожний має усвідомити, що він прийшов у місце особливо захищене від усіх видів зла, проте цей перехід є небезпечний для грішних. Так само сприймали печеру: з одного боку вона – святе місце спасіння – «райська річка», якою праведні досягають Раю, а з іншого – печера – місце страшне для грішних, подібне до «вогняної річки», що слугує кордоном між гріхом і святістю: це річка, зображена у західній частині храму, річка, що «випалює гріхи».

References

- Lydov, A. (2017). *Sviashchennie vodi v prostranstve khrama: «Raiskiye reky» kak obraz-paradyhma vyzantyskoi yerotopyy* [Sacred waters in the temple space: «Rivers of Paradise» as an image-paradigm of Byzantine hierotopia]. Moscow, Russia.
- Movchan, I. (1993). *Davnokiyivska okolytsia* [Ancient Kyiv area]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2013). *Sviati hory Kyivski: pobudova sakralnoho prostoru rannokhrystianskoho Kyieva (kinets X – poch. XII st.)* [Holy mountains of Kyiv: the construction of the sacred space of early Christian Kyiv (the late 10th – the early 12th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Nikitenko, M. (2023). *Pechery Kyivskoi lavry yak khram* [Caves of the Kyiv Lavra as a temple]. *Sofiys'kyi chasopys – Sophia's bulletin*, 7, P. 85–92. Kyiv, Ukraine.

Нікітенко Мар'яна Михайлівна – кандидатка історичних наук (PhD), провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу вивчення духовної культури Києво-Печерської Лаври Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

³² Лідов А. Священные воды в пространстве храма: «Райские реки» как образ-парадигма византийской иеротопии. *Святая вода в иеротопии и иконографии христианского мира*. Москва, 2017. С. 159–174.

³³ Там само.

³⁴ Нікітенко М. Чому печери Київської лаври копали в північному напрямку...

Nikitenko Maryana – a candidate of historical sciences (PhD in History), a leading researcher of the research department of the study of spiritual culture of the Kyiv-Pechersk Lavra of the National reserve «Kyiv-Pechersk Lavra» (Lavrskа St., 9, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: maranik@ukr.net

CAVES OF THE KYIV LAVRA SUCH AS «RIVERS OF PARADISE» AND «RIVER OF FIRE» OF THE LAST JUDGMENT

The article examines the medieval perception of the caves of the Kyiv Lavra as «rivers of paradise» and «fiery river of the Last Judgment». Examples of burials under the floor of caves – in wooden logs – are given and analyzed. Conclusions were made about the influence on the «water symbolism» of the caves of the Sacrament of Baptism and the monk's ablution, as well as the Christian idea of death and resurrection, as crossing to the other side of the river. It is shown that the idea of «rivers of paradise» and «fiery river of the Last Judgment», embodied in the caves of the Kyiv Lavra, was inspired by the identification of the caves with the Christian temple, in which the «water element» occupied a significant place.

Key words: caves, Kyiv-Pechersk Lavra, Kyiv-Pechersk paterik, water element, «rivers of paradise», «river of the Last Judgment», temple, burial, wooden logs, boats, monks, ascetics, Paradise, Kingdom of Heaven.

Дата подання: 15 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 19 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нікітенко, М. Печери Київської лаври як «райські річки» і «вогняна річка» Страшного суду. Сіверянський літопис. 2024. № 1. С. 69–76. DOI: 10.58407/litopis.240108.

Цитування за стандартом APA

Nikitenko, M. (2024). Pechery Kyivskoi lavry yak «raiski richky» i «vohniana richka» Strashnoho sudu [Caves of the Kyiv Lavra such as «rivers of paradise» and «river of fire» of the Last Judgment]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 69–76. DOI: 10.58407/litopis.240108.

Мирослав Май-Борода

РУКОПИСНЕ ЄВАНГЕЛІЄ 1581 р. ІЗ СУЧАВИ В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

DOI: 10.58407/litopis.240109

© М. Май-Борода, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-3467-7380>

Мета статті полягає в розкритті історії рукописного богослужбового Євангелія, створеного в місті Сучава (Румунія), яке нині зберігається в фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Особлива увага приділяється питанню визначення на основі аналізу доступних документів найімовірнішого населеного пункту, до храму якого була подарована священна книга. Стаття ґрунтується на загальнонаукових **методологічних принципах** історичності, цілісності та об'єктивності. Вони реалізуються через застосування історико-критичного, аналітичного та логічного методів. **Наукова новизна:** історія книги та шлях її надходження до музею раніше не досліджувалися. У статті систематизовано зібраний матеріал, який стосується історії рукописного Євангелія. Опрацьований матеріал дозволяє дійти **висновків**, що найбільш вірогідним місцем офірування Євангелія була Воскресенська церква міста Остер (нині Чернігівського району). Визначено, що богослужбова книга була створена двома майстрами писцями. Це простежується за відмінністю нюансів почерків, стилістичними та композиційними системами оформлення різних частин Євангелія.

Ключові слова: рукописне Євангеліє, Сучава, село Остра, Остер, село Олбин, Воскресенська церква.

Рукописне Євангеліє 1581 р. із Сучави.

Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського – один із найдавніших в Україні. На сьогодні його багата та різноманітна за хронологією та географією колекція нараховує понад 230 тис. предметів. Переважна більшість речей пов'язана з історією України, але чимало артефактів походять із різних країн світу. Окрасою музейної збірки є чудова колекція старовинних рукописних та друкованих книг, які мають важливе історико-культурне значення та є ґрунтовним матеріалом для дослідників книжкової справи як в Україні, так і поза її межами.

Хоч і невелику, проте унікальну підгрупу складають книги, які мають румунське коріння. Найстаршою з них є рукописне Євангеліє 1581 р. (інв. № Ал-417)¹, яке було створене при храмі святих архангелів Михаїла і Гавриїла в м. Сучава, що не зберігся до наших днів. Відомості про місце й час створення священної книги бачимо в дарчому написі на її сторінках (перед Євангелієм від Луки). Звідти ж дізнаємось, що богослужбове Євангеліє було подаровано до Воскресенської церкви «села острой» (див. додаток наприкінці статті).

Розворот Євангелія 1581 р. На аркуші справа: початок Євангелія від Луки, на аркуші зліва: дарчий напис та малюнок із записом імен для поминання о зравії.

На жаль, остаточно ідентифікувати цей населений пункт важко. Імовірно, дарувальник так іменує поселення, що виникло на місці зруйнованого в 1240 р. монголо-татарами давньоруського Остра. На перший погляд, цю версію дещо нівелює той факт, що в давніх джерелах Остер завжди іменувався містом, «городом на [річці] Острі»², а не селом. Проте слово «село» в дарчому написі могло використовуватися просто в значенні поселення як такого. Після розорення місцевість залишалась деякий час незаселеною. Пізніше з'явилося поселення, що стало називатись то «городом старим Остром, то селом Старогородка»³. На поч. XIV ст. неподалік виникло нове поселення під назвою Остер. Нині село Старогородка є частиною міста Остра. Є свідчення про те, що в XVII–XVIII ст. Старогородка іменувалася селом. Так, в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии» згадується про антимінс із підписом митрополита Київського Варлаама (Ясинського) (1690–1707): «В храм Св. Троицы, придел храма арх. Михаила, новосооруженный мурованный в с. Старогородке»⁴.

Непрямым підтвердженням на користь визначення Остра як місця, куди була подарована книга, може бути той факт, що в Острі протягом XVII–XIX ст. будували храми на честь Воскресіння Христового після того, як попередня церква з таким само іменуванням з тих чи інших причин припиняла своє існування. Приблизно в 1522 р. король Польщі Си-

¹ Ситий І. Реєстр рукописних книг Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського. Скарбниця української культури. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 6.

² Літопис руський за Іпатським списком / Пер. Л. Махновець. Київ: Дніпро, 1989. С. 154.

³ Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская тип-я, 1874. Кн. 5. С. 422.

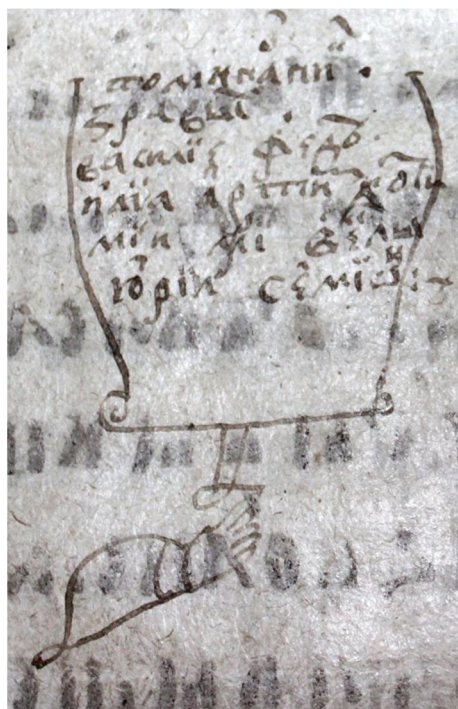
⁴ Там само. С. 423.

гізмунд I віддав Остер Альбрехту Гаштольд – Великому канцлеру литовському, воєводи віленському⁵. За його урядування в остерському замку була побудована церква, найменування якої не згадується: «Замок Остерский, который по разрушении татарами перенесен потом был во время Гаштульда на гору ... на котором то месте этот же Гаштольд каменную церковь построил, которая и до этого времени стоит»⁶. Цілком можливо, що це й могла бути перша Воскресенська церква в Острі, до якої (гіпотетично) і була подарована богослужбова книга.

Топонім «Остра» співзвучний із назвою ще одного відомого старовинного українсько-го міста – Острогом, де також існувала Воскресенська дерев'яна церква, заснована приблизно у др. пол. XVI ст. Вона згадується в документах 1591 р. Була розібрана на межі XIX–XX ст. через ветхість⁷. В особливих статтях-додатках до літописів XV–XVII ст., що починалися словами «А се імена всем градом руським дальним и ближним» Острог іменується «Остро»⁸. Можна припустити, що через зосередження в Острозі усіх сил на видання знаменитої Біблії, ктитор вирішив придбати Євангеліє у майстрів за межами свого міста. Проте безсумнівного підтвердження того, що богослужбову книгу могло бути подаровано в Острог, немає.

Можливим місцем офірування Євангелія може бути й село Остра в жудеці Сучава. Поселення має давню історію. Своїми грамотами господарі Молдавського князівства Штефан IV⁹, Петро Рареш¹⁰, Штефан V Лакуста¹¹ утверджували його за Свято-Успенським Хоростовським монастирем. Ніяких згадок про наявність в селі храму на честь Воскресіння Христового немає. Прийняття цієї версії також ускладнюватиме пояснення того, як книга опинилася в Чернігові.

Відомі імена дарувальників книги – «рабы божїи василіє олесиевич з острой съ женоя своею федею». Ктитор у власноручному записі в книзі застерігає в звичній на той час формі під страхом прокляття, щоб ніхто не смів відібрати Євангеліє від храму, до якого воно було подароване. В кінці дарчого напису він просить молитов священнослужителів біля престолу за себе та своїх близьких, додаючи список імен в намальованому свитку.

Малюнок із записом імен для поминання о здравїї.

Схоже, що книга пережила пожежу. Можливо, це й стало причиною її віддалення від того храму, куди її дарували спочатку. На ній залишилися сліди кіптяви, хоча сама книга не горіла. Вона могла бути облита водою при гасінні вогню. Сторінки в ній нині зіплені цілими блоками. Євангеліє потребує кропіткої високопрофесійної реставрації. Те, що збереглася відкритою сторінка з вихідними даними про неї, є великою вдачею.

Під час дослідження книги в ній було знайдено ще один запис уже XIX–XX ст. на вкладеному аркуші, який розташовується між сторінками, що злиплися (перед Євангелієм від Марка). Після обережної операції вдалося відкрити частину аркуша, не пошкодивши Євангеліє. Це дало можливість отримати нову інформацію про історію книги. На листку був переписаний в скороченому вигляді дарчий напис 1581 р. Є примітка: «немного попорчена сыростью». Також із напису дізнаємось, що останнім місцем перебування Євангелія була Свято-Миколаїв-

⁵ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: Druk «Wieku», 1886. T. VII. S. 667.

⁶ Бузун О. Історія Остерщини (нарис історії). Люстрація Остерського староства. 1628 г. 9 ноября / Ред. О. Ткаченко. Чернігів: Вид. журн. «Сіверянський літопис», 1998. С. 87.

⁷ Вихованець Т. Церква Воскресенська. *Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія*. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2011. С. 457.

⁸ Тихомиров М. Список руських городоу дальних и ближних. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/spysok/spys04.htm>.

⁹ Documente privind istoria României veacul XVI. A Moldova. București: Editura Academiei Republicii Populare Române, 1953. Vol. I (1501–1550). P. 149.

¹⁰ Ibid. P. 347.

¹¹ Ibid. P. 364.

ська церква с. Олбин Остерського повіту. Відстань від Олбина до Остра становить всього лише 20 км. Така близькість двох поселень теж свідчить на користь того, що книга була придбана саме до храму в Острі Чернігівського регіону.

Із клірової відомості про Миколаївську церкву с. Олбин за 1899 р. дізнаємось, що храм був дерев'яний, збудований у 1762 р.¹² Настоятелем парафії був священник Федор Рубановський, висвячений на служіння в ній 8 вересня 1859 р.¹³ Його ім'я бачимо й на вкляде-ному в Євангеліє аркуші – «от свящ. Рубановского». Священник, який на той час прослужив уже сорок років на одному приході, без сумніву, знав абсолютно все про богослужбове начиння свого храму. Але, на жаль, із відомостей за 1899 р. про Євангеліє з Сучави нічого не говориться. Читаємо лише, що церква «утварью достаточна»¹⁴, а «опись церковному имуществу приготовляется»¹⁵.

У «Прибавлении» до «Черниговских Епархиальных Известий» за 1 квітня 1863 р. маємо таку інформацію про церковне начиння храму с. Олбин: «В местном храме св. Николая Евангелие рукописное 1686 г. с припискою: “приписали – в храм воскресения Спаса нашего до села Острой”. Остра могила – в 15 в. от Таращи; Острийки – в 6 в. от Белой церкви. Евангелие принадлежало вероятно храму Острой могилы. Апостол рукописный, где есть приписка: “мосце пане сотнику остерски, мой велце ляскавый мосце!”»¹⁶.

Навряд чи можливий такий збіг, що три книги – рукописні Євангелія з Сучави 1581 р. та 1686 р. з приписами «до села Острой» та рукописний Апостол із приписом до пана «сотника остерського» потрапили до Олбина з різних населених пунктів, назви яких просто мають спільний корінь. Зрозуміло, що всі вони потрапили до Олбина з одного села й храму. На якій підставі автор статті в «Епархиальных Известиях» робить припущення щодо с. Остра Могила (нині Білоцерківський район Київської обл.) як імовірного місцеперебування книги, невідомо.

Це село згадується в документах кінця XVI ст.¹⁷, що хронологічно відповідає віку Євангелія. Краєзнавець та історик Лаврентій Похилевич, автор фундаментальної праці «Сказание о населенных местностях Киевской губернии», яка містить в собі детальні історичні, статистичні, топографічні та церковні відомості, не вказує нічого такого, що могло, хоча б опосередковано, підтвердити вищевказану версію походження книг саме з того села.

Історія с. Остра Могила Таращанського повіту подається спільно з історією с. Любча, які розділяє лише маленький струмок. Храм у Любчі був освячений не на честь Воскресіння Христового, а на честь апостола Іоанна Богослова. Побудований у 1752 р. Про наявність церкви в Острій Могилі взагалі не йдеться. До зведення церкви в Любчі «была построена священником Василием Похилевичем каплица, в которой совершал Богослужение и был первым священником села Любчи зять его Иоанн Дашкевич. До того же времени Любча с Остроу-могилоу причислялись к Богатырской церкви»¹⁸. Лаврентій Похилевич походив зі священницького роду, і як ми бачимо, на цій парафії служили його родичі. Тож, якби в Любчі чи Острій Могилі раніше був Воскресеньський храм, цю історію він знав би напевно і не пропустив би в своїх описах.

У селі ж Острийки Васильківського повіту згадується церква Покрова Пресвятої Богородиці 1650 р.¹⁹ Натомість згадування в рукописному Апостолі «сотника остерського» ще раз свідчить на користь версії м. Остра на Чернігівщині, який був сотенним центром.

У документі 1887 р. з приватної колекції, який є досить детальною відповіддю священника Федора Рубановського на анкету Імператорської академії мистецтв щодо наявності в Свято-Миколаївському храмі с. Олбин речей, які мають художню та історичну цінність, він згадує рукописне Євангеліє 1686 р. та Апостол «неизвестно чьей работы»²⁰, а про Євангеліє з Сучави нічого не говорить, приписуючи, що в храмі більше «ничего из стари-

¹² Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 4986. Арк. 67.

¹³ Там само. Арк. 69.

¹⁴ Там само. Арк. 67.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Остер и его уезд. (продолжение). *Черниговские Епархиальные Известия. Прибавления*. 1863 г. 1 апреля. С. 227.

¹⁷ Історія міст сіл Української РСР: У 26 т. Київська обл. / Голов. редкол. Тронько П. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 616.

¹⁸ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев: Тип-я Киево-Печерской лавры, 1864. С. 444.

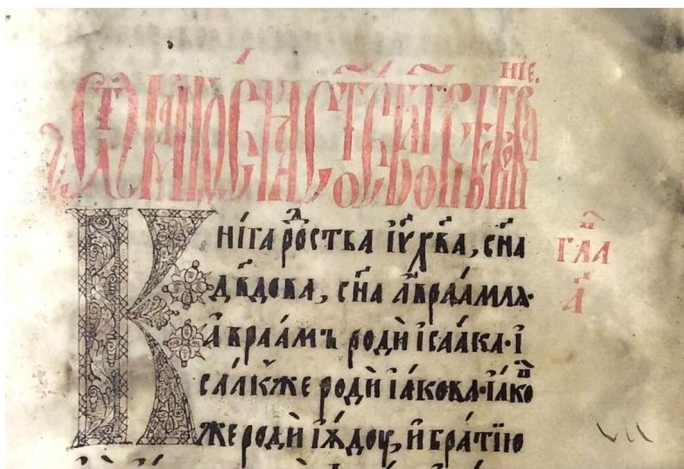
¹⁹ Там само. С. 528.

²⁰ Описание церкви св. Николая в с. Олбин Остерского уезда Черниговской губернии. Ответ императорской Академии художеств о художественных и исторических ценностях, находившихся в этом храме. 1887 г. 14. арк. Арк. 5. Рукопис, приватна колекція. Цей рукопис ми виявили на сайті аукціонів антикваріату: *Auction.ru*. Описаніє церкви в с. Олбин Остерского уезда. URL: https://auction.ru/offer/opisanie_cerkvi_v_s_olbin_osterskogo_uezda-i5489478033.html. Власник документу люб'язно надав інформацію та фото потрібних для цього дослідження аркушів.

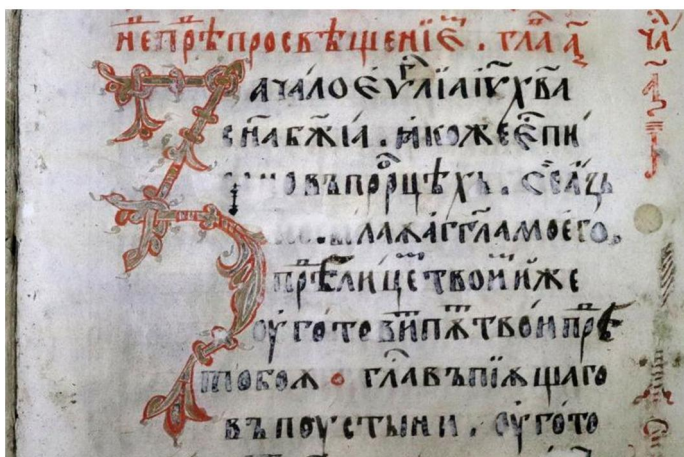
ны не сохранилось»²¹. Тому, можливо, що Євангеліє 1581 р. потрапило до Олбина невідомим нам шляхом лише після 1887 р., пізніше, ніж Євангеліє 1686 р. та Апостол.

Місяцеслов у кінці книги активно використовувався. Залишилися позначки олівцем навпроти днів пам'яті святих відповідних їм днів тижня. Навпроти неділь по П'ятидесятниці та перехідних неділь зазначені відповідні дати. Це дає можливість спробувати визначити час використання книги. Очевидно, що такі помітки робилися в храмі, а не на вже музейному експонаті. Так, наприклад, неділя про митаря та фарисея датована 31 січня. Вказана неділя припадала на цю дату в 1832, 1843 та 1854 рр. Місяць січень написаний як «генварь», а не «январь», тобто за більш давньою формою, яка в ХХ ст. використовувалася рідко. Навряд чи старовинну книгу, яка б уже була «немного попорчена сыростю», використовували на богослужінні та робили б у ній календарні записи. Тому можливо, що книгою в пер. пол. – сер. ХІХ ст. ще користувалися й постраждала вона пізніше.

Євангеліє згадується в каталозі виставки ХІV археологічного з'їзду, яка проходила в Чернігові 1908 р. (у відділі рукописів, № 17)²². Серед джерел надходження експонатів до цього відділу вказано Чернігівське єпархіальне давньосховище, Чернігівська губернська вчена архівна комісія та бібліотека Чернігівської духовної семінарії. Походження того чи іншого рукопису в каталозі не конкретизується. Найвірогідніше, що Євангеліє було передано до Чернігівського єпархіального давньосховища – церковного музею, який був створений 14 жовтня 1906 р., а аркуш із записами, знайдений в книзі, був вкладений в неї при її передачі. На жаль, встановити точний час надходження Євангелія до Чернігівського історичного музею наразі складно. Під час Другої світової війни музей горів (в 1941 р.) і вся документація була знищена.

4А: Початок Євангелія від Матфея.

4Б: Початок Євангелія від Марка.

²¹ Описание церкви св. Николая в с. Олбин Остерского уезда Черниговской губернии...

²² Каталог выставки ХІV археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов: Тип-я Губернского Правления, 1908. С. 4.

Рукописне Євангеліє з Сучави є значною історичною та культурною цінністю. Воно було створене двома майстрами писцями. Це простежується за відмінними почерками, стилістичними та композиційними системами оформлення різних частин книги. Один каліграф написав Євангеліє від Матфея (перші три чверті), Іоанна (другу половину) та вказівник рядових євангельських читань за богослужінням на кожен день року, другий – останню чверть Євангелія від Матфея, повністю Євангелія від Марка та Луки та першу половину Євангелія від Іоанна. Початок Благовісткування від Марка та Луки прикрашені чудовими художніми заставками балканського стилю, а саме орнаментальною плетінкою, що є характерною рисою південнослов'янської книжкової орнаментики. Заголовки починаються словами «Єже от Марка...», «Єже от Луки...». На жаль, першу сторінку Євангелія від Іоанна відкрити неможливо. Перед Євангелієм від Матфея заставки немає. Текст починається словами «От Матфея...». Явно відрізняються стилі оформлення ініціалів двох писців (балканський та візантійський). Береги в першого писця завжди рівні, у другого правий не витримує чіткої лінії. Обидва пишуть текст на сторінці в 19 рядків.

5А: Заставка перед Євангелієм від Марка.

5Б: Заставка перед Євангелієм від Луки.

За приблизними підрахунками дослідників, на написання такої книги могло знадобитися від півроку часу. За день писали приблизно 1,5–2,5 аркуші²³. Музейна книга має 364 аркуші. До того ж треба зважати на час, необхідний для художнього оздоблення книги декоративними заставками та ініціалами. Цілком можливо, що замовник міг квапити з виконанням роботи, тому за написання і взялися два каліграфів. Так, перед Євангелієм від Матфея залишилось чисте місце якраз під заставку, тобто її зображення там планувалось, але сторінку не оздобили декоративно до кінця. Цілком імовірно, що «раб Божий Василій» або хотів приурочити дарування книги до якоїсь конкретної дати чи визначної події, або ж просто домовився з виконавцями роботи забрати її під час своєї наступної поїздки з «Острої» до Сучави.

²³ Запаско Я. Ошатність української рукописної книги. Львів: Фенікс, 1998. С. 28.

На папері проглядаються філіграні двох типів. На одній зображено корону (знайдена лише на одному листі). Цей знак належав паперовій фабриці в Брашові (Трансільванія, Румунія). Найдавніший документ, на якому виявлено таку філігрань, датується 1569 р.²⁴ Через стан книги контури іншої філіграні видно не чітко. На одній її частині ледве проглядається слово, що закінчується літерою «В», можливо, написом «Брашов».

У дарчому записі також є важко читабельні місця. Серед них у реченні «купил сію книгу у илія(?) тетрєвангелие» слова «у илія» ми ставимо під знаком питання, хоча таке прочитання є найбільш прийнятним як за візуальними ознаками, так і за змістовністю. Близько 1560 р. в Сучаві народився майбутній митрополит Молдови Анастасій Крїмка (або Крїмкович). Він був каліграфом та мініатюристом, писав церковнослов'янською мовою. Син сучавського торговця Іони Крїмки. При хрещенні був названий Іллею. Заснований ним на поч. XVII ст. монастир Драгомирна став важливим культурним центром Молдови. В ньому була організована школа мініатюристів та каліграфів. Тому є вірогідність, що Євангеліє з музейної колекції пов'язане з першими кроками митрополита Анастасія в книжковій справі. Також ім'я «илія» ктитор вказує третім в поминальнику після себе та своєї дружини.

Розмір книги 31x19 см. Оклад втрачений.

Додаток 1

Ізволєніем отца и сына и святаго духа и съспосищеніем святой и живоначальной троицы. и всех святых и егоже естъ храм въскрєсенія господа бога и спаса нашего иисуса христа. призволи рабы божїи василіе олесєвич з острой съ жєноя своєю федею. съ размышлєніем невразсуждєнієм(?). о божественных и животворящих тайнах(?) христовых. и о душевномъ спасєнію и купил сію книгу у илія(?) тетрєвангелие. и даде ей во мольбу здравіа своего и жены и чад и за отпущеніе греховъ своих. и приписа ей ко олтарю святому во храм въ храм въскрєсенія господа бога и спаса нашего иисуса христа до села острой. про то ж да никто не имаєт власти сію книгу возяти и продати. от записаннаго ему святаго олтара. а кто б имил ей украсти или злодуи илі поп или діак. тогда сим злочином да будєт проклят от 318-і святых отец еже ей ей анафема да будєт проклят. и будєт имитися и пред страшнымъ судищем христовым. а вы отцы священнїи молимся вам (?)те и исправляйте и въ молитвах своих ктитора книги сіа. ихже подобаєт не оставляти въ мольбах олтарныхъ святой церкве в веки аминь: +

Исписа сіа книга рок божїи на рождєство ꙗф҃гїа: +
в мисте сучавє
при храме святаго архистратига михаила и гаврїила +
поминальник.
зравїи.

Василіе Федь Іліа Артим Хотїй Мїн (?) Вєкль Юрїи Семїон: +

Рукопис у розгорнутому вигляді.

²⁴ Todericiu D. Filigranele hârtiilor fabricate în perioada 1539–1841. *Celuloză și Hârtie*. 1962. Vol. 11. Nr. 8. P. 302.

References

- Buzun, O. (1998). Istoriiia Ostershchyny (narysy istorii) [History of the Ostershchyna (essays of history)]. Chernihiv, Ukraine.
- Svtvi. I. (2004). Reiestr rukopysnykh knyh Chernihivskoho istorvchnoho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho. [Register of manuscript books of the V.V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*, 4. P. 3–37.
- Vykhoanets, T. (2011). Tserkva Voskresenska. Ostrozka akademiia XVI–XVII st. Entsyklopediia [Voskresenska church. Ostroh academy 16th–17th c. Encyclopedia]. Ostroh, Ukraine.
- Zapasko, Ya. (1998). Oshatnist ukrainskoi rukopysnoi knyhy [The elegance of a Ukrainian handwritten book]. Lviv, Ukraine.

Май-Борода Мирослав Сергійович – кандидат богослов'я, доктор філософії, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Mai-Boroda Myroslav – candidate of theology, doctor of philosophy, senior research fellow of the V.V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum (4 Muzeyna St., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: miroslav_mb@ukr.net

HANDWRITTEN GOSPEL OF 1581 FROM SUCEAVA IN THE COLLECTION OF THE CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM

*The purpose of the article is to reveal the history of the handwritten liturgical Gospel created in the city of Suceava (Romania), which is currently kept in the funds of the V. Tarnovskiy Chernihiv historical museum. Special attention is paid to the question of determining, the most likely settlement to whose temple the holy book was donated, based on the analysis of the available documents. The article is based on general scientific **methodological principles** of historicity, integrity and objectivity. They are implemented through the use of historical-critical, analytical and logical methods. **Scientific novelty:** the history of the book and the way it arrived at the museum has not been investigated before. The collected material related to the history of the handwritten Gospel is systematized in the article. The studied material allows us to **conclude** that the most likely place where the Gospel was donated was the Voskresenska church in the city of Oster (now Chernihiv region). It was determined that the liturgical book was written by two master scribes. This can be noticed due to the difference in nuances of handwriting, stylistic and compositional systems of design of various parts of the Gospel.*

Key words: handwritten Gospel, Suceava, Ostra village, Oster, Olbyn village, Voskresenska church.

Дата подання: 17 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 15 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Май-Борода, М. Рукописне Євангеліє 1581 р. із Сучави в колекції Чернігівського історичного музею. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 77–84. DOI: 10.58407/litopis.240109.

Цитування за стандартом APA

Mai-Boroda, M. (2024). Rukopysne Yevanheliie 1581 r. iz Suchavy v kolektsii Chernihivskoho istorvchnoho muzeiu [Handwritten Gospel of 1581 from Suceava in the collection of the Chernihiv historical museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 77–84. DOI: 10.58407/litopis.240109.

Ольга Травкіна

БОРИСОГЛІБСЬКИЙ СОБОР М. ЧЕРНІГОВА У 1618–1648 РР. (до 900-річчя Борисоглібського собору)

DOI: 10.58407/litopis.240110

© О. Травкіна, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5658-2490>

Метою статті є висвітлення історії Борисоглібського собору (поч. XII ст.) м. Чернігова у 1618–1648 рр., коли Чернігово-Сіверщина перебувала у складі Речі Посполитої. **Наукова новизна.** На основі комплексного підходу з використанням писемних джерел і результатів архітектурно-археологічних досліджень Борисоглібського собору проаналізовано перебудови стародавнього храму в пер. пол. XVII ст. та його функціональне використання.

Висновки. Ченці Домініканського ордену, якому був переданий собор, провели роботи стосовно укріплення його конструктивних елементів: були зведені нові кам'яні склепіння храму та велика гранчаста абсида, що могло забезпечити Борисоглібському собору більш надійну збереженість. Відбулися зміни і в декоративних елементах та конструктивних деталях в оздобленні фасадів собору у формах, характерних для барокових католицьких костелів. Собор міг бути місцем, де проводили депутатські сеймики, він став усипальнею для меценатів – шляхти та духовних осіб.

Ключові слова: Борисоглібський собор, ченці-домініканці, реставрація, відбудова.

У 2023 р. виповнилося 900 років від часу першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові (Лл. 1). Відтак, питання дослідження історії стародавнього храму набуває особливої актуальності, зокрема в період 1618–1648 рр., коли Чернігово-Сіверщина входила до складу Речі Посполитої, оскільки в цей час відбулися суттєві перебудови собору.

Джерела про історію Борисоглібського собору в кінці XVI – на поч. XVII ст. досить скупі та обмежені.

Непряним свідченням про стан Борисоглібського собору наприкінці XVI ст., можливо, є відомості, які містяться в книзі купця, мандрівника Мартина Груневега, коли той перебував проїздом у Чернігові 1584 р. Він писав: «Незважаючи на те, що місто складається із поганих дерев'яних споруд, проте видно, що колись воно було одним із славніших. Там сім кам'яних церков, одна майстерної будови за грецьким взірцем і, поза сумнівом, [створена] греками часів Києва¹. Серед цих указаних церков дві доволі великі, але стоять непокріті, оскільки під час минулої війни з королем Стефаном дахи були зірвані та стріляли зі склепінь церков, а середні куполи зовсім обвалилися. Чотири [церкви] стоять ще цілими, але в деяких місцях готові обвалитися, одна повністю впала на землю, вигляд же всередині храмів такий, як з'ясується, [і в церквах] у Валахії та Турції, такого ж дотримуються і в Москві»².

Відомо, що за часів польського короля Стефана Баторія у 1579–1582 рр. Річ Посполита активізувала участь у Лівонській війні. У 1579 р. Чернігів пережив облогу польсько-литовських військ, які наразі не змогли його здобути і відступили, спаливши місто³.

Стосовно ідентифікації храмів, які зазначені в описі Мартина Груневега, то можна припустити, що церква «майстерної будови за грецьким взірцем», це – Спаський собор XI ст., дві інші доволі великі, з яких були зірвані дахи та стріляли зі склепінь, на думку дослідника Олександра Бондара, – Борисоглібський собор та Благовіщенська церква⁴. Він зазначає, що Борисоглібський собор був домінантою над основною частиною напільної сторони фортеці та частково міг із внутрішнього боку прикривати її Любецьку браму⁵. Отже, Борисоглібський собор, імовірно, зазнав ушкоджень під час Лівонської війни, був

¹ Тобто часів Київської Русі.

² Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Сост. А.Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013. С. 177–178.

³ О нападеніи польско-литовских войск совместно с татарами на Чернигов. Чернигову 1300 лет. Сб. док. и мат. / Глав. ред. В.М. Половец. Київ: Наукова думка, 1990. С. 32.

⁴ Бондар О. Чернігів та його фортеця у XVI ст. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 5 (8). С. 155.

⁵ Там само.

зірваний дах на храмі, також привертає увагу повідомлення про обвал середніх куполів цих двох церков.

У той же час, за твердженням Миколи Холостенка, який досліджував храм та був автором проекту його реставрації, центральна стародавня баня з куполом Борисоглібського собору збереглася й ніколи не перекладалася заново⁶.

В описі Мартина Груневега нічого не сказано про існування монастиря при соборі, можливо, його територія обмежувалися дерев'яною невеликою забудовою, яка не привернула уваги автора. Існують відомості про існування Борисоглібського монастиря, починаючи ще з часів Київської Русі⁷.

Невідомо, настільки достовірним є повідомлення Груневега про те, що зі склепінь двох церков Чернігова стріляли під час війни, оскільки він не зазначив джерело цих відомостей. Знову-таки до цієї інформації треба ставитися з обережністю, оскільки, як зазначав сам Груневег, траплялося, що він брав участь у містифікаціях, а його товариші для розваги розповідали слухачам різні небилиці⁸.

Прикордонне місто Чернігів, його храми, монастирі й надалі потерпали від війн, які вели Річ Посполита та Московська держава. Так, у березні 1610 р. київський підкоморій Самійло Горностай напав на Чернігів, спалив місто і Єлецький монастир. Як зазначав, спираючись на свідчення старожилів, Іоаникій Галятовський у книзі «Скарбница потребная» (1676 р.), Чернігів «презмногие лета пустой зоставал» і лише «в дванадцять лет почали знову люди до Чернигова збиратися и будуватися»⁹. Борисоглібський собор, певніше за все, також міг бути ушкодженим і залишатися без догляду. Микола Холостенко вважав, що він згорів під час набігу Горностая¹⁰.

Новий період в історії Борисоглібського собору почався після включення Чернігово-Сіверських земель до складу Речі Посполитої у 1618 р. Поступово на території почала поширюватися правова й адміністративна система польського королівства. Польська влада прагнула відбудувати Чернігів, зокрема фортецю, поживити економічне життя, збільшити кількість мешканців, надаючи привілеї жителям у ремісничій та торговельній діяльності згідно з магдебурзьким правом, яке місто отримало у 1623 р.

Польська адміністрація сприяла поширенню католицизму в краї. Можна припустити, що після розорення Горностаєм Чернігова, коли той запустів, та небажання православних священників, ченців залишатися під польським володарюванням, вочевидь, частина православного духовенства покинула міські церкви й монастирі. Так, Іоаникій Галятовський писав, що «законники московскій» з Єлецького монастиря після пожежі, вчиненої Горностаєм, «пошли в свою землю з московскимъ войскомъ»¹¹. У березні 1626 р. Єлецький монастир став унійним, його очолив архимандрит Кирило Ставровецький. Відомо, що і Спаський собор у Чернігові довгий час пустував; 16 квітня 1631 р. польський король Сигизмунд III призначив настоятелем собору уніата Йозефа Грегоровича¹².

1 грудня 1627 р. Сигизмунд III розпорядився передати Глібоборисівський собор домініканському ордену, а також виділити йому земельні угіддя¹³. У деяких документах XVII ст. Борисоглібський собор названий Глібоборисівським, можливо, у цій назві збереглося старовинне найменування храму. Засновником собору був чернігівський князь Давид Святославич, а князь Гліб у хрещенні мав ім'я Давид. Князь Давид Святославич, заснувавши храм, міг назвати його Глібоборисівським на честь співіменного святого Гліба (Давида), який, вочевидь, був покровителем династії чернігівських князів, на противагу їх суперникам – київським князям Мономаховичам, небесним захисником яких був святий князь Борис.

«За ревізськими книгами» храму належала слобода Мрин – свідчення того, що Глібоборисівський собор володів маєтностями й раніше¹⁴. Окрім цього, домініканському ордену були виділені й інші землі: із 100 волок (одна волока близько 21,36 га), які призначалися для «римського» і «руського» духовенства, 15 волок пропонувалося віддати унійному Єлецькому монастирю та 85 – домініканському ордену. Чернігівський магістрат виступив проти цього розпорядження капітана Яна Куновського. Проте, ігноруючи волю магістрата, земельні угіддя були передані «отцям проповідницького ордену Св. Домініка для кос-

⁶ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*. 1967. № 2. С. 189.

⁷ [Гумилевский Ф.] Борисоглебский, бывший кафедральный монастырь. *Общий обзор Черниговской епархии*. Чернигов, 1861. С. 163–164.

⁸ Мартин Груневег (о. Венцеслав): духовник Марии Мнишек... С. 192–193.

⁹ Галятовский И. Скарбница потребная. Новгород-Северский, 1676. С. 25–26.

¹⁰ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

¹¹ Галятовский И. Скарбница потребная. С. 26.

¹² Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. С. 71.

¹³ [Гумилевский Ф.] Общий обзор Черниговской епархии. С. 164.

¹⁴ Там само.

тела і церкви Гліба і Бориса»¹⁵. Утім зазначалося, що із 100 волок мринських, 60 володів п. Прушевський. За книгами Чернігівського воєводства 1636 р. Борисоглібському монастирю «за ігуменом домініканским с братією» належали села Плоске та Кукшин¹⁶, а також село Козел (нині смт. Михайло-Коцюбинське)¹⁷, с. Киянка та Зайці¹⁸. Не виключено, що Борисоглібський домініканський монастир мав й інші володіння.

Отже, домініканці були більш-менш забезпечені маєтностями. Першим пріором чернігівського домініканського конвенту був у 1627 р. Вацлав Гроловський¹⁹, а всього ченців-домініканців могло бути 25²⁰.

Точно невідомо, коли домініканці взялися за відновлення та реконструкцію Борисоглібського собору, які, за дослідженнями й висновками Миколи Холостенка, були досить капітальними²¹. Можливо, його реставрація та перебудова у формах, характерних для католицьких костелів, відбувалася у кінці 20–30 рр. XVII ст.

Перш за все, були відновлені кам'яні склепіння храму, зруйновані, на думку дослідника, ще під час монголо-татарської навали. Але всі верхні перекриття собору заклали значно нижче первісних. Їх склали із стародавньої, вживаної цегли, ідентичної цеглі з Благовіщенської церкви (1186 р.) (не збереглася) та із руїн споруди, яка знаходилася неподалеку, вочевидь, XII ст., виходячи із сортаменту цегли та за характером форм, близьких до П'ятицької церкви²². Цегла покладена на розчин доволі поганої якості й більш пізнього походження²³.

Під час відновлення склепінь, як вважав Микола Холостенко, були розібрані стародавні закомари, збиті арокні карнизи, влаштований горизонтальний карниз на рівні капітелів колон собору, а також, вочевидь, збиті півколони до рівня землі того часу²⁴. М. Холостенко висловив також припущення, що під час перебудов Борисоглібського собору в костел усі прибудови, які прилягали до собору, були розібрані (тут, вочевидь, малися на увазі галерея із заходу та каплиця з півдня)²⁵. Північна галерея, на думку Миколи Холостенка, була розібрана ще в XIII ст., під час ремонту після монголо-татарської навали²⁶.

Можливо, у цей час капітально перебудували східну частину собору: замість трьох абсид, які існували первісно, споруджена одна велика – гранчастої форми у вигляді трьох граней з вікном у кожній грані, що було характерною рисою пізньоготичних храмів України пер. пол. XVII ст.²⁷ Вочевидь, спорудження великої абсиди у східній частині привело до збільшення площі всього храму.

Дослідник Ігор Ігнатенко стверджував, що цю абсиду також побудували із плінфи вторинного використання на вапняно-піщаному розчині²⁸. У той же час М. Остапенко, використовуючи матеріали досліджень М. Холостенка, зазначав, що нижні частини стін гранчастої абсиди були складені із цегли початку XVII ст., підлога її викладена з цегли XVII ст. по битий цеглі XII ст., а престол римсько-католицького типу знаходився неподалік від її східної стіни²⁹.

До абсиди з півночі та півдня, як свідчать плани XVIII ст. та план Борисоглібського собору пер. пол. XIX ст., примикали прямокутні приміщення ризниці й паламарні, які, судячи з їх форми, також могли бути збудованими домініканцями й використовувалися як ті ж самі закритті³⁰ (Іл. 2).

Окрім цього, до перебудов католицького часу можна віднести видовжені, стрільчаті форми вікна: три – на південному та два – на північному фасадах собору, притаманні спо-

¹⁵ [Гумилевский Ф.] Общий обзор Черниговской епархии. С. 165.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Кондратьев І. Монастирське землеволідіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). С. 147.

¹⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). С. 287.

¹⁹ Там само. С. 70.

²⁰ [Гумилевский Ф.] Общий обзор Черниговской епархии. С. 164.

²¹ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

²² Там само. С. 210.

²³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Підсумки досліджень Борисоглібського собору у Чернігові (1947–48–49 рр.). *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 6.

²⁴ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 189.

²⁵ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження Борисоглібського собору 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 50.

²⁶ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 208.

²⁷ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2015. Вип. 2 (5). С. 106.

²⁸ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності*. Чернігів: Десна Поліграф, 2018. Вип. 2 (5). С. 182.

²⁹ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові. З матеріалів Архітектурної ради Управління в справах архітектури при Раді Міністрів Української РСР. *Архітектурні пам'ятки*. Київ, 1950. С. 67.

³⁰ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем... С. 106.

рудам готичного стилю, про що свідчить графічне зображення фасаду собору першої половини XIX ст. (Лл. 2). Під час розтесування великих вікон на південному фасаді, над його порталом, були перерубані тягові опори розвантажувальних арок, унаслідок чого все навантаження безпосередньо почало давити на арку портала, що призвело до її деформації³¹. Вочевидь, було вирішено з метою укріплення порталу його закласти.

Імовірно, у цей же час був закладений домініканцями і північний портал собору, як вважав М. Холостенко, цеглою XIII ст. на міцному цем'янковому розчині³².

У 1947–1948 рр. у цегляній закладці південного порталу М. Холостенко виявив вісім фрагментів різьблених деталей із вапняка, залитих вапняним розчином із цем'яркою великої міцності й ретельно розклиненими у кладці фрагментами цегли. Як зазначав дослідник, різьблені деталі довелося буквально витягати із суцільної, перетвореної у монумент, закладки отвору. При чому розчин був настільки міцний, що під час вирубування сколювання йшло по цеглі, але ніяк не по розчині³³.

Дослідник вважав, що віднайдені різьблені фрагменти – це дві капітелі з парними зв'язками, які увінчували півколони на фасаді Борисоглібського собору³⁴. Вони на цей час були вже збиті, розколоті й використані в якості забутовки цегляної кладки південного порталу Борисоглібського собору.

Дослідження показало, що перед тим, як потрапити в закладку, різьблені деталі пролежали, вочевидь, деякий час у землі, були забруднені пилом та піском. Про це свідчив і культурний шар, який встиг утворитися за цей час біля порогу порталу³⁵.

Південний портал був серйозно ушкоджений під час розтесування домініканцями великих вікон. Щоб витягти всі різьблені фрагменти в його закладці, спочатку змушені були укріпити портал. Вибиті частини склепінь порталу відновили, паралельно ним додатково зробили розвантажувальні арки, пробиті великі вікна заклали в нижній частині на висоту 2,0 м³⁶.

Після укріплення порталу були витягнуті ще шість різьблених фрагментів.

У 1947 р. під час обстеження порогу центрального, західного порталу Борисоглібського собору на глибині 2,2–2,25 м виявлено ще одного різьбленого каменя із вапняка, розміром 40х60 см із зображенням крилатого звіра зі зміїним хвостом та птахом (за версією М. Холостенка – кутовий камінь порталу)³⁷.

Ще 1860 р. під час розкопу порогу західного порталу храму була також знайдена капітель з плетінкою (т. зв. «чернігівська капітель») і фрагмент півколони від порталу (на сьогоднішній день втрачені)³⁸.

У 1956 р. під час розкопок у нартексі храму, у засипці зрубною гробниці XVII ст., виявлений фрагмент половини капітелі з гривастим звіром (левом), (голова не знайдена)³⁹.

У південній частині трансепта собору знайдені в якості підкладки під лаги підлоги XVII ст. три різьблені фрагменти (при їх складанні вони утворювали кутовий камінь від плиточної капітелі, вочевидь, кутових пілястр собору)⁴⁰.

М. Холостенко вважав, що ці знахідки пов'язані з підлогою та закладками 1627–1628 рр. собору, коли, як зазначалося вище, були розібрані закомари, зроблений горизонтальний карниз до рівня капітелей півколон, а самі півколони збиті до рівня землі того часу.

Отже, за версією дослідника, під час перебудов Борисоглібського собору в католицький костел була розібрана й збита частина первісних конструктивних деталей та декоративне оздоблення храму, при чому різьблені деталі використали в закладці південного порталу та в якості забутовки для підлоги XVII ст.

Оскільки віднайдені різьблені деталі не збереглися *in situ*, то висловлювалися сумніви, чи всі вони походять із Борисоглібського собору, деякі з них могли бути із Благовіщенської церкви або ж Успенського собору Єлецького монастиря, які також мали півколони, що могли завершуватися капітелями⁴¹. М. Холостенко зазначав, що виявлення такої вели-

³¹ Технічний стан конструкцій Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1948 р. *Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній»*. Документальний фонд. КН-1193/9 Дф-1009. Арк. 6.

³² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 18.

³³ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 21.

³⁴ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198, 203.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. Арк. 16.

³⁸ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 198.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Воробьёва Е. Семантика и датировка черниговских капителей. *Средневековая Русь*. Сб. ст. памяти Н.Н. Воронина. Москва: Наука, 1976. С. 176–178.

кої кількості рельєфних фрагментів під час архітектурно-археологічних досліджень саме в Борисоглібському соборі «навіть чи буде переконливим для будь-кого вважати, що такий великий тягар узялися сюди переносити на таку велику відстань, від якої розташовувалися ці храми (Благовіщенський собор та Успенський собор Єлецького монастиря – О.Т.), лише для того, щоб потім кинути їх як баласт біля порогу храму або закласти в мурування, маючи на місці купу цегли із зруйнованих частин храму»⁴².

Дослідник виявив нижні частини півколон на південному, західному і північному фасадах Борисоглібського собору, які були збиті, як він вважав, домініканцями. Коли їх знищували, рівень землі навколо храму уже значно піднявся. Тому залишки півколон він виявив, заклавши розкопи, на глибині приблизно півметра від поверхні землі. На цій глибині діаметр півколон становив 83–85 см⁴³. М. Холостенко вважав, що, визначаючи діаметр півколон у верхній частині, де вони, імовірно, завершувалися капітелями, треба враховувати їх ентазис, оскільки діаметр колони зменшується знизу догори. До речі, ентазис мала й баня Борисоглібського собору. Тому, зазначав дослідник, можна вважати, що розмір півколон Борисоглібського собору у верхній частині становив 79–80 см. М. Холостенко робить висновок, що віднайдені капітелі більше відповідають Борисоглібському собору, до того ж вони виявлені на місці⁴⁴. Зазначимо, що розміри капітелі з парними звірами, яка найкраще збереглася, становлять 73x55x44 см, інші капітелі мають значні втрати та ушкодження.

Необхідно враховувати й той факт, що під час відбудови Борисоглібського собору домініканцями, зведення нових склепін та інших ремонтних мурувань, за версією М. Холостенка, було використано чимало плінфи з розібраних стародавніх споруд; частина плінфи була від розібраної в цей час Благовіщенської церкви⁴⁵. Тобто не можна повністю відкидати думку про те, що деякі різьблені деталі разом із плінфою могли потрапити із Благовіщенської церкви та використані як забутовка в переробках Борисоглібського собору. Під час досліджень Благовіщенської церкви в 1946–1947 рр. були виявлені білокам'яні різьблені фрагменти із зображенням птаха та орнаменту (за версією Б. Рибаківа, який досліджував храм, залишки ківорія в абсиді)⁴⁶.

Дослідник архітектури С. Юрченко, аналізуючи перебудову Борисоглібського собору в часи польського володарювання за графічним зображенням фасаду Борисоглібського собору пер. пол. XIX ст., звернув увагу на ще один цікавий елемент просторового розв'язання – псевдотранsept, утворений завдяки аттикам, зведеним на поперечній осі головної бані⁴⁷ (Іл. 2). На цьому зображенні собору аттик увінчаний пишним бароковим фронтоном. З огляду на те, що подібний за абрисами аттик проглядається на західному фасаді, а також беручи до уваги той факт, що його затуляє восьмигранний тамбур, можна припустити, вважає дослідник, що всі три аттики, розташовані на північному, південному і західному фасадах, вочевидь, могли бути зведеними домініканцями. І про що, припускає С. Юрченко, свідчить їх спорідненість із архітектурою пізнього ренесансу⁴⁸.

Отже, за версією Миколи Холостенка, наприкінці 20–30-х рр. XVII ст. домініканці провели досить серйозні консерваційно-реставраційні роботи стосовно укріплення важливих конструктивних елементів Борисоглібського собору, а саме зведення нових кам'яних склепін, що сприяло, вочевидь, надійному збереженню храму в подальші роки. Під час перебудови собору суттєвих змін зазнала ще одна конструктивна східна частина: була споруджена нова велика абсида. Чим була викликана така необхідність? М. Остапенко, ґрунтуючись на дослідженнях М. Холостенка, стверджував, що «на момент збудування гранчатої абсиди (1620–1630 рр.) древніх абсид уже не було, бо тут знайдені рештки двох поховань, що лежали частково під стінами центральної абсиди. На стіні абсиди є дві симетрично вирубані ніші від цих поховань. Поховання були порушені при будівництві абсиди XVII ст. і перебудовах XIX ст.»⁴⁹. Можна припустити, що необхідність у будівництві нової східної частини викликана руйнуванням стародавніх абсид. Замість трьох абсид спорудили одну велику гранчасту, характерну для тогочасних католицьких храмів з облаштуванням у ній католицького престолу, що, як зазначалося вище, збільшило загальну площу храму.

⁴² Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження 1947 р. Арк. 23.

⁴³ Там само. Арк. 2, 24.

⁴⁴ Там само. Арк. 25.

⁴⁵ Холостенко Н. Исследование Борисоглебского собора в Чернигове. С. 210.

⁴⁶ Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог / Концепція та текст ст. Черненко О., упор., ред. Ярошенко О. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. С. 9.

⁴⁷ Юрченко С. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем... С. 106.

⁴⁸ Там само. С. 107.

⁴⁹ Остапенко М. Дослідження Борисоглібського собору в Чернігові... С. 69.

Отже, були здійснені перебудови не лише конструктивних частин Борисоглібського собору, але відбулася зміна їх форм у стилі, властивій західноєвропейській архітектурі того часу, при цьому знищено зовнішні деталі та оздоблення фасадів, притаманні архітектурі часів Київської Русі. Собор набув вигляду близького до католицьких костелів.

Звертає на себе увагу, що під час відновлення кам'яних склепінь собору була використана плінфа із храмів, споруд Чернігова домонгольського часу. Мабуть, у цей час домініканці не встигли організувати цегельні, які могли б виробляти нову цеглу. У той же час відомо, що король Сигизмунд III дозволив збудувати 10 міських цегельень для кам'яного будівництва⁵⁰. Відомо, що у другій половині XVII ст. у с. Козел, яке належало домініканцям, була цегельня. Чернігівський архієпископ Антоній Стаховський зазначав, що архієпископ Чернігівський Лазар Баранович «многочасное прилежное прошение бывшего тогда игумена Троицкого Лаврентия Крщоновича позволил был владети оным Козлом для вспоможения строящейся тогда Троицкой церкви коштом Барановичовским для привозу кирпича и для воски дров на обжог к печам кирпичным»⁵¹. Домініканці могли врешті-решт налагодити там виробництво цегли, оскільки існують свідчення, наведені вище, про використання, вірогідно, у їхніх перебудовах і цегли XVII ст.

Стосовно розбудови території монастиря, то на сьогодні відсутня достовірна інформація про облаштування домініканцями чернечої обителі, хоча деякі дослідники помилково приписували будівництво кам'яних келій, або ж будинку настоятеля католиками⁵². Єпископ Лазар Баранович у 1661 р. стверджував, що в Чернігові «не мав де і голову прихилити». Він клопотався про покупку дворового місця для єпископа в Чернігові (за тисячу золотих) і ремонт Борисоглібського собору, про книги, ризи, сосуди, панікадила та ікони, серед них – і ікони святих страстотерпців Бориса і Гліба⁵³. Лазар Баранович, вочевидь, планував обрати Борисоглібський монастир єпископською резиденцією, але свідчив, що він на той час був не облаштованим.

П. Кулаковський висловив припущення, що Борисоглібський собор, перероблений у костел, міг бути місцем, де відбувалися депутатські сеймики чернігівської шляхти⁵⁴. Вони мали проходити в Чернігові щороку в перший понеділок після народження Діви Марії⁵⁵. З огляду на це, І. Ігнатенко зазначав, що Борисоглібський собор, який став костелом, дістав ім'я Діви Марії⁵⁶.

Вочевидь, під час перебування Борисоглібського собору у віданні католицьких ченців, храм почали використовувати як місце поховання світської шляхти, можливо, ктиторів, а також духовенства. Практика таких поховань була широко розповсюджена в пер. пол. XVII ст. як у православних, так і у католиків, поховання в останніх зафіксовані і у вівтарній частині храму⁵⁷.

Під час архітектурно-археологічного дослідження Борисоглібського собору у 1948 р. був виявлений досить великий склеп у межах стародавньої центральної абсиди, ближче до південної стіни, його побудовою знищено престол XII ст. (Іл. 3). Склеп складений з уживаної раніше цегли як стародавньої, так і XVII ст. на глиняному розчині. Усередині склепу знайдено троє дорослих і двоє дитячих поховань поганої збереженості: кістки скелетів розклалися, дошки гробів та інвентар також майже повністю згнили. Найкраще збереглося поховання дівчинки 3–4 років, яке стояло в гробу дорослого поховання біля північної сторони склепу: частини шовкової коричневої сукні й шкіряні туфельки на підборах з нього разом із залишками взуття дорослого, залишками шитва каптана з гудзиками, зразками дерева гроба передали до Чернігівського державного історичного музею⁵⁸. У склепі були поховані світські особи, можливо, сім'я шляхтичів-ктиторів, жертводавців Борисоглібського собору, які удостоїлися честі бути похованими у вівтарній – престижній, сакральній частині храму (Іл. 4).

⁵⁰ Чернігів магдебурзький: зб. законодавчих та публічно-правових актів XVII – пер. пол. XVIII ст. / Упор., вст. ст. і покажчики Доманова Г., Коваленко О., Мищик Ю. Чернігів: Десна Поліграф, 2023. С. 40.

⁵¹ Мищик Ю. З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 1997. № 1–2. С. 113.

⁵² Шафонський А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 265; Говденко М. Чернігівський колегіум. *Архітектурна спадщина України*. Київ: НДІТІАМ; Головкивархітектура, 2002. Вип. 5. С. 160.

⁵³ Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви. Москва, 1996. Кн. 7. Т. 12. С. 563–564.

⁵⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). С. 147.

⁵⁵ Там само. С. 149.

⁵⁶ Ігнатенко І. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря... С. 179.

⁵⁷ Кулаковський П. Острозькі храми як місця поховання князів і шляхти у пер. пол. XVII ст. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2011. Вип. 5. С. 122–133.

⁵⁸ Архів М. Холостенка. Борисоглібський собор в м. Чернігові. Дослідження Борисоглібського собору 1948 р. *Національний заповідник «Софія Київська»*. Документальний фонд. ВХ17876/1 КН-5261/32. Арк. 55–57.

Дослідження Борисоглібського собору засвідчило наявність поховань, датованих XVII–XVIII ст., по всій площині собору (Іл. 3). Поховання були поганої збереженості, інші не відкривалися та не досліджувалися. У нартексі виявлено гробницю-зруб, довжиною 2,25 м, висотою 75 см, яка була виготовлена із тесаних дерев'яних дощок шириною 20 см. Окрім черепа, інших кісток скелета поряд не було. На поверхні бруса, яким була перекрита гробниця, знайдена монета «солід», яка в цей час була в обігу в Речі Посполитій та в Україні⁵⁹.

М. Холостенко повідомляв цікавий факт, що навколо Борисоглібського собору в культурному шарі, який відповідав 1620–1630 рр. — часу перебудови його у костел, були виявлені залишки посуду поч. XVII ст., польські друкарські шрифти та орел (від друкарського набору), фрагменти скляного посуду, кахлів⁶⁰. Можливо, польські шрифти належали друкарні Лазаря Барановича, переведеної 1679 р. до Чернігова? Відомо, що в середині 1670-х рр. був придбаний польський шифр для цієї друкарні⁶¹.

Отже, у 1618–1648 рр., під час перебування Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої, стародавній Борисоглібський собор, який, вочевидь, постраждав через тривалі війни між Річчю Посполитою та Московською державою, був відбудований. Борисоглібський собор із монастирем забезпечили земельними угіддями, польський король Сигизмунд III дозволив збудувати міські цегельні для кам'яного будівництва, що дало можливість ченцям Домініканського ордену приступити до капітальної реставрації собору.

Насамперед, були зведені нові кам'яні склепіння храму, які існують до сих пір, та одна велика абсида, замість зруйнованих трьох первісних, що могло забезпечити Борисоглібському собору більш надійну збереженість. Для відбудови Борисоглібського собору, імовірно, були використані будівельні матеріали з інших кам'яних храмів часів Київської Русі, зокрема Благовіщенського собору XII ст., що могло прискорити руйнацію останнього.

Окрім зміцнення та перебудови важливих конструктивних елементів Борисоглібського собору, відбулися зміни і в декоративних елементах та конструктивних деталях в оздобленні фасадів храму у формах, характерних для барокових католицьких костелів. Собор міг бути місцем, де проводилися депутатські сеймики, став усипальною для меценатів — шляхти та духовних осіб.

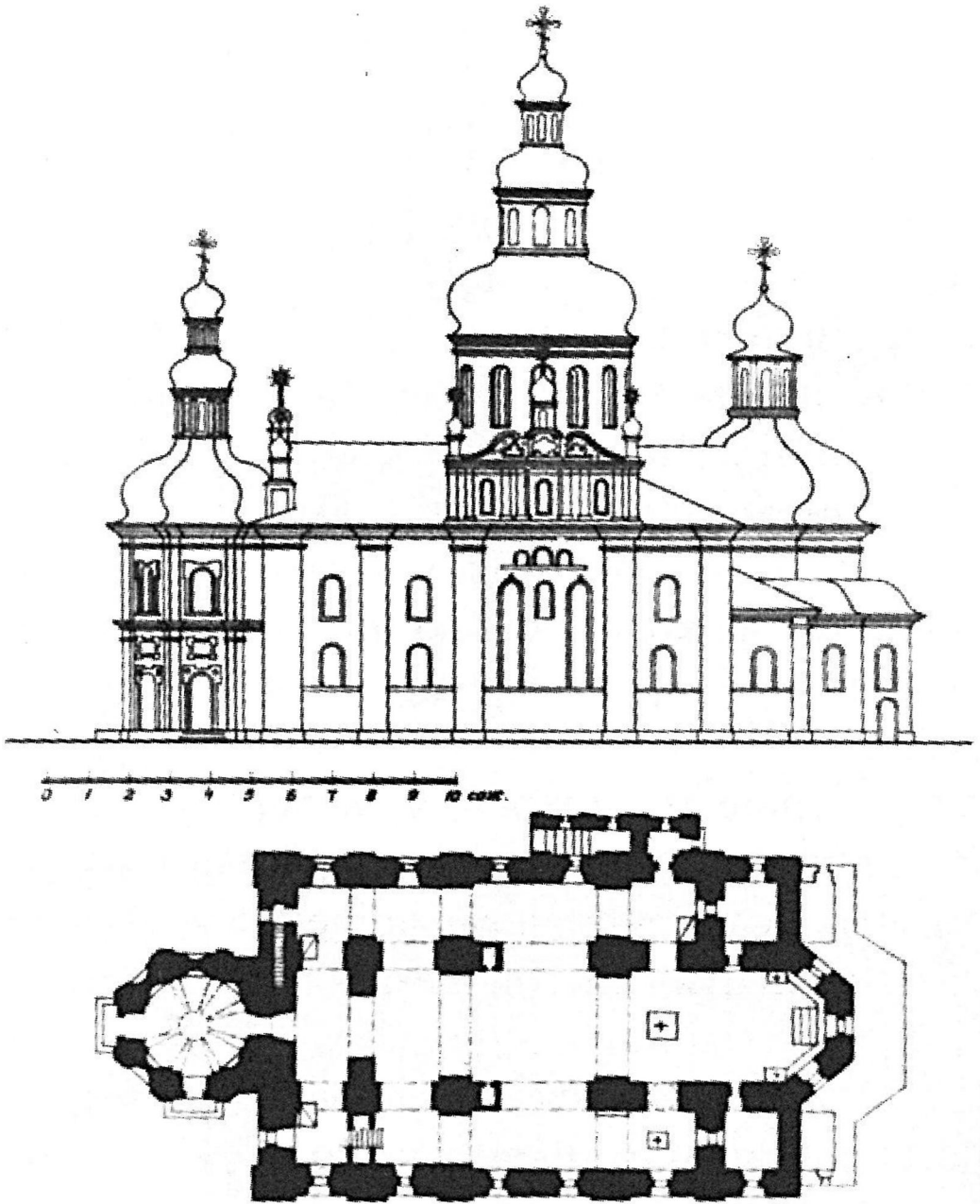

Іл. 1. Борисоглібський собор у Чернігові. XII ст.
Реставрація М.В. Холостенка, 40–50-ті роки XX ст.

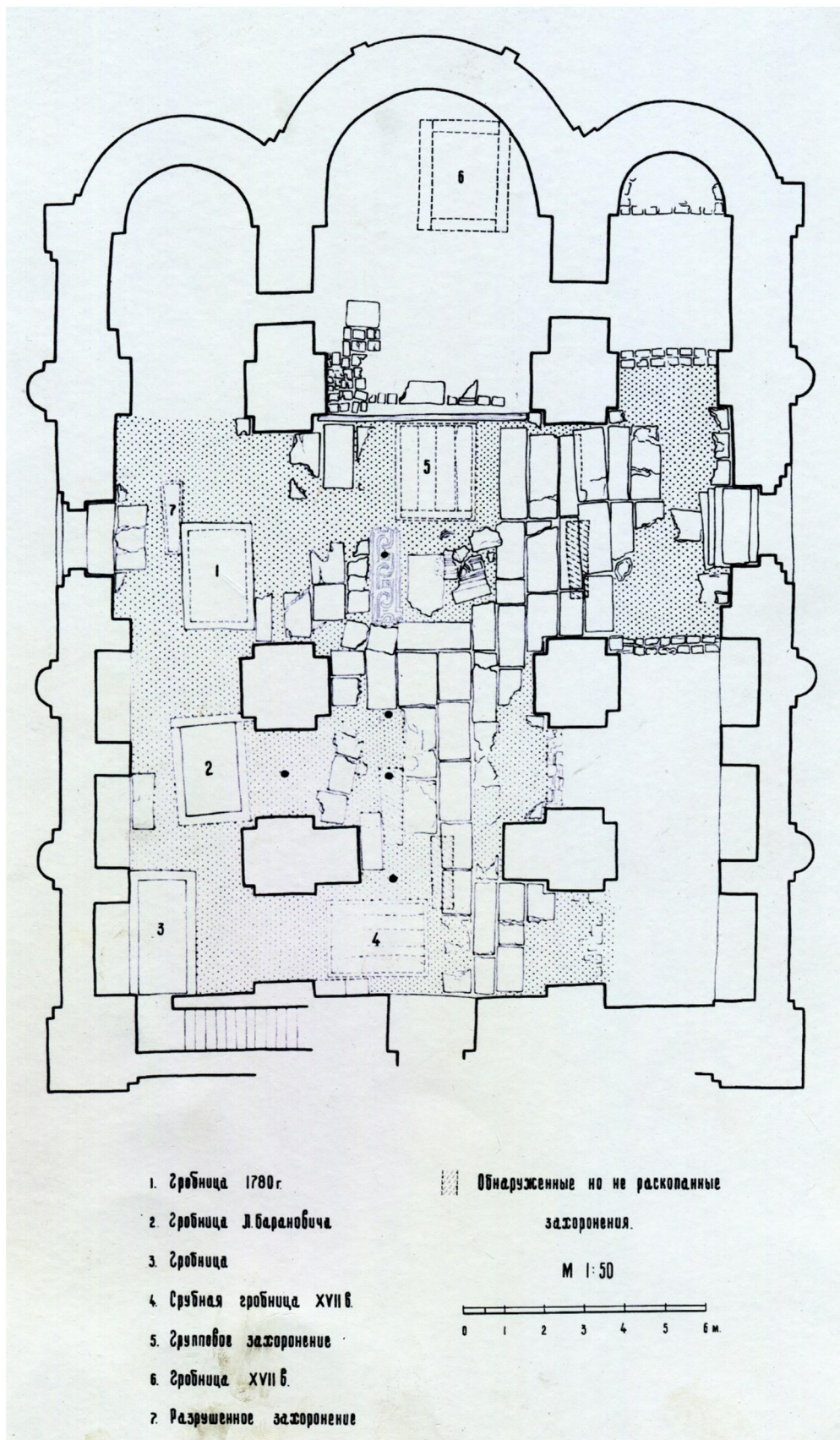
⁵⁹ Холостенко М. Щоденник. Борисоглібський собор. Жовтень 1956 р. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/33. Арк. 37.

⁶⁰ Архів М. Холостенка. Щоденник розкопок Борисоглібського собору в м. Чернігові. 1848–1950 рр. Національний заповідник «Софія Київська». Документальний фонд. Інв. № КН-5261/32. Арк. 4.

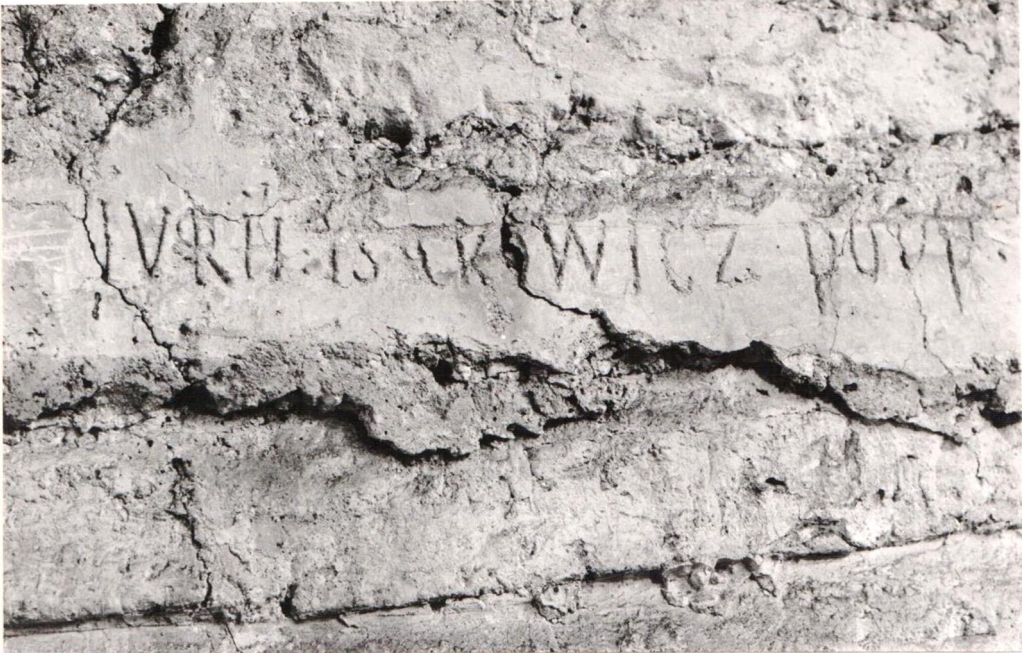
⁶¹ Письма Преподобного Лазаря Барановича с примечаниями. Изд. 2. Чернигов, 1865. С. 203–204.

Іл. 2. План і фасад Борисоглібського собору. Кресленики першої половини XIX ст.

Ил. 3. Схема розміщення поховань у Борисоглібському соборі за дослідженнями М.В. Холостенка.

Іл. 4. Напис на склепіннях хор Борисоглібського собору XVII ст.

References

- Bondar, O. (2018). Chernihiv ta yoho fortetsia u XVI st. [Chernihiv and its footrest in the 16th c.]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 5, P. 152–160. Chernihiv, Ukraine.
- Domanova, H., Kovalenko, O., Mytsyk, Yu. (2023). Chernihiv mahdeburzkyi: zbirnyk zakonodavchykh ta publichno-pravovykh aktiv XVII – per. pol. XVIII st. [Chernihiv of Magdeburg: a collection of legislative and public legal acts of the XVII – the first half of the XVIII c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Hovdenko, M. (2002). Chernihivskiy kolehium [Chernihiv collegium]. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy – Architectural heritage of Ukraine*, 5, P. 153–169. Kyiv, Ukraine.
- Hrunevch, M. (2013). Dukhovnyk Maryni Mnyshek. Zapysky o torhovoï poezdke v Moskvu v 1584–1585 hh. [Marina Mnishchek's confessor. Notes on a trade trip to Moscow in 1584–1585]. Moscow, Russia.
- Ihnatenko, I. (2015). Sporudy Chernihivskoho Borysoglibskoho monastyria ta yikh oboronne pryznachennia [Buildings of the Chernihiv Borysogliub cathedral and their defensive purpose]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2, P. 175–196. Chernihiv, Ukraine.
- Kondratiev, I. (2015). Monastyrskye zemlevolodinnia XVII–XVIII st. na terytorii Liubetskoi okoloty [Monastic land tenure on the territory of the Lubec region in the 17th–18th c.]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2, P. 147–150. Chernihiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2006). Chernihovo-Sivershchyna u skladi Rechi Pospolytoi (1618–1648) [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Commonwealth (1618–1648)]. Kyiv, Ukraine.
- Kulakovskiy, P. (2011). Ostrozki khramy yak mistsia pokhovannia kniaziv i shliakhty u per. pol. XVII st. [Ostroh churches as burial places for princes and gentry in the first half of the 17th c.]. *Naukovi zapysky. Seriya «Istorychne relihiieznavstvo» – Scientific notes. Series «Historical religious studies»*, 5, P. 122–133. Ostroh, Ukraine.
- Mytsyk, Yu. (1997). Z novykh dzherel do istorii tserkovnoho zemlevolodinnia na Chernihivshchyni XVII–XVIII st. [From new sources to the history of church land tenure in the Chernihiv region in the 17th–18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, P. 100–116. Chernihiv, Ukraine.
- Chernenko, O., Yaroshenko, O. (Ed.). (2019). Pamiatky monumentalnoi arkhitektury Pivnichnoho Livoberezhzhia XI–XIII st. [Sights of monumental architecture of the Northern Left Bank of the 11th–13th c.]. Chernihiv, Ukraine.
- Yurchenko, S. (2015). Perebudova Borysoglibskoho soboru v Chernihovi Lazarem Baranovychem ta yii vplyv na arkhitekturu khramiv Hetmanshchyny [Reconstruction of Borysogliub cathedral in Chernihiv by Lazar Baranovych and its influence on the architecture of Hetmanate churches]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv antiquities*, 2 (5), P. 105–113. Chernihiv, Ukraine.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, Україна, 14000).

Travkina Olga – the candidate of historical sciences, the manager of the department of museum, scientific and fund activity of «Ancient Chernihiv» National historical and architectural reserve, (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, Ukraine, 14000).

E-mail: travkinaoi@ukr.net

BORISOGLIB CATHEDRAL OF CHERNIHIV IN 1618-1648 (to the 900th anniversary of the Borisoglib Cathedral)

The purpose of the article is to cover the history of the Borisoglib cathedral of the early 12th c. of Chernihiv in 1618–1648, when Chernihiv-Sivershchyna was part of the Polish-Lithuanian Commonwealth. **Scientific novelty.** Applying a comprehensive approach with the use of written sources and results of architectural and archeological studies of the Borisoglib cathedral, the restructuring of the ancient temple in the first half of the 17th c. and its functional use are analyzed.

Conclusions. Monks of the Dominican Order, to which the cathedral was transferred, carried out work on the strengthening of its structural elements: new stone vaults of the temple and a large granular apse were erected, which could provide the Borisoglib cathedral with more reliable preservation. There were also changes in the decorative elements and structural details in the decoration of the facades of the cathedral in the forms characteristic of Baroque Catholic churches. The cathedral could be the place where the deputies were held, it became an embarrassment for patrons – nobility and clergy.

Key words: Borisoglib cathedral, Dominican monks, restoration, reconstruction.

Дата подання: 3 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 29 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна, О. Борисоглібський собор м. Чернігова у 1618–1648 рр. (до 900-річчя Борисоглібського собору). *Сіверянський літопис*. 2024. № 1 С. 85–95. DOI: 10.58407/litopis.240110.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2024). Borysohlibskiy sobor m. Chernihova u 1618-1648 rr. (do 900-richchia Borysohlibskoho soboru) [Borisoglib cathedral of Chernihiv in 1618–1648 (to the 900th anniversary of the Borisoglib cathedral)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 85–95. DOI: 10.58407/litopis.240110.

Юрій Данилець

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ І ТОВАРИСТВ НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ ТА В СХІДНІЙ СЛОВАЧЧИНІ (1920–1930-ті рр.)

DOI: 10.58407/litopis.240111

© Ю. Данилець, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0592-3907>

Православна Церква на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині в 1920–1930-ті рр. пережила процес інституційної розбудови. В суспільстві вирувала «релігійна війна» між греко-католиками та православними, а також відбувалося протистояння двох юрисдикцій: сербської та константинопольської. Усі ці фактори послаблювали та дезорганізовували православний рух. Важливим об'єднавчим фактором виступили братства та товариства, котрі ставили собі за мету нести просвітницьку складову в селянські маси. **Мета статті** – з'ясувати передумови, зміст та наслідки діяльності православних братств і товариств у визначених хронологічних рамках та географічних межах. **Методологічну** основу дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності. Автор реалізував їх, застосувавши **методи** аналізу та синтезу, логічний, історико-порівняльний, ретроспективний. **Наукова новизна**. Вперше проаналізовано утворення та діяльність православних братств і товариств, які діяли на території Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині. **Висновки**. У 1920–1930-х рр. на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині виникло декілька православних товариств і братств. Відчутну роль у їхній діяльності відігравали священники та мияри – білоемігранти, котрі опинилися в межах ЧСР та активно влилися в життя православної Церкви. Братства ставили собі за мету просвітницьку та виховну діяльність, працюючи тісно з православними парафіями. Більшість товариств і братств так і не змогли розгорнути активну діяльність. Головними причинами цього явища було недостатнє фінансування організації, які сподівалися лише на членські внески та пожертви благодійників. Однак на цей період православне населення було бідним. Селяни у першу чергу займалися зведенням культових споруд, церковних домів, опікою над духовенством тощо. Вони не мали вільних коштів та підтримку братств. Священники також перебували в скрутному матеріальному становищі. До того ж варто наголосити, що більшість братств стояли на русофільських позиціях, ідеалізували минуле Російської імперії, пропагували монархічні настрої серед населення та заперечували його український характер.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, Східна Словаччина, православна Церква, братства, товариства, 1920–1930-ті рр.

Православний рух у східних комітатах Австро-Угорщини, які зараз складають Закарпатську область України та Пряшівський край Словаччини, зародився на поч. ХХ ст., спонукою стала низка причин: соціально-економічні, політичні, національні, релігійні. Угорська адміністрація бачила в цьому явищі прояв панславізму та жорстко переслідувала православних. Проти активних учасників руху було організовано низку судових процесів, найбільш відомий із них відбувся протягом 1913–1914 рр. в м. Мараморш-Сигот (нині Sighetu Marmației в Румунії). Репресії мали зворотний ефект і вже після включення цих земель до складу Чехословаччини (далі – ЧСР) в 1919 р. до православ'я долучилося десятки тисяч селян. Перший чехословацький перепис 1921 р. зафіксував 60986 православних (11% населення) на Підкарпатській Русі (офіційна назва Закарпаття у складі ЧСР)¹. У Східній Словаччині православних налічувалося всього 2206 чол. (0,2% населення Словаччини)². Фактично ці два регіони були населені переважно українцями та складали єдине культурне ціле. У науковій літературі цю територію інколи називають історичним Закарпаттям³.

У юрисдикційному плані православні парафії складали дві групи. У 1921 р. було засновано Карпаторуську Автономну Православну Церкву в складі Сербської Православної

¹ Statistický lexikon obcí v Republice československé. Uřední seznam míst podle zákona ze dne 14. dubna 1920, čís. 266 Sb. zák. a nař. IV. Podkarpatská Rus. Praha: Státní úřad statistický, 1928. S. 45.

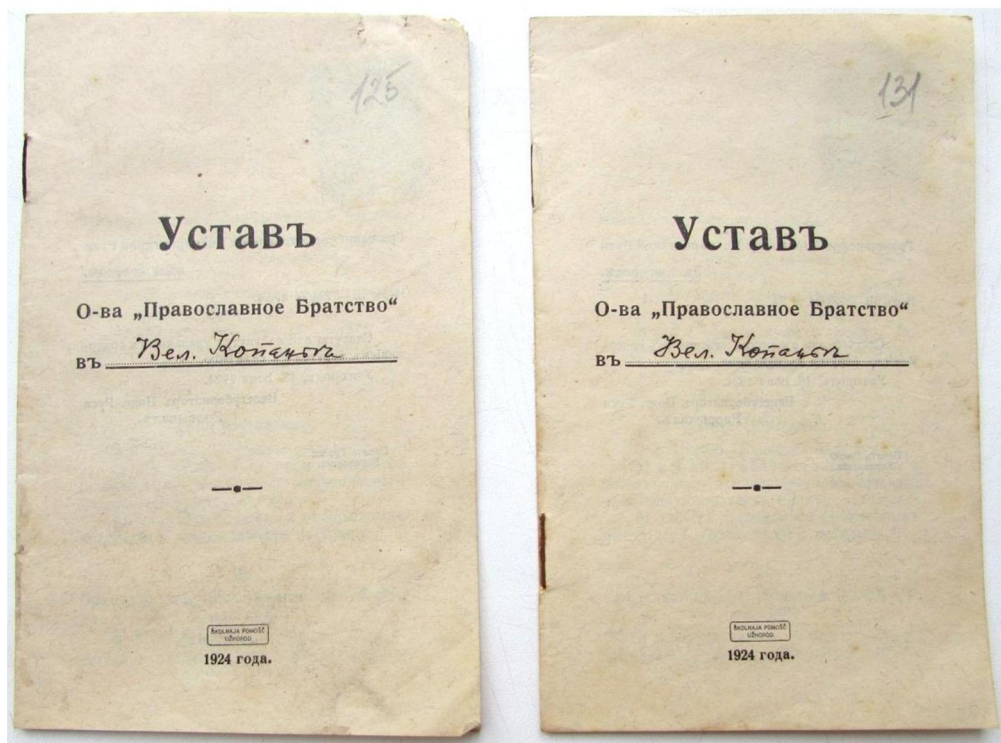
² Kovačič J. Pravoslávna cirkev na Slovensku za prvej Československej republiky: dizertačná práca. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2019. S. 43.

³ Тиводар М. Історичні назви Закарпатського краю. Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. Київ, 2013. С. 137–156.

Церкви (далі – СПЦ)⁴. У 1923 р. Вселенський патріархат заснував у ЧСР Празьку архієпископію, надавши їй томос про автономію⁵. Зрештою празький уряд визнав на території країни сербську юрисдикцію, що надало її прихильникам державну підтримку, але не пододало церковне розділення. Протягом 1921–1931 рр. Синод СПЦ керував громадами на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині за допомогою делегатів, котрі періодично приїздили в єпархію⁶. Наприкінці 1931 р. було засновано Мукачівсько-Пряшівську єпархію з постійною резиденцією⁷.

На території історичного Закарпаття створення братств і товариств мало певну традицію. Ще в 1864 р. в м. Ужгород було засновано культурно-освітнє товариство св. Василя Великого. Воно мало москвофільський напрямок і виступало проти політики мадяризації та латинізації, яку активно впроваджував Будапешт⁸. Так чи інакше, відроджене на поч. ХХ ст. православ'я продовжило вже наявну традицію.

Православне духовенство та миряни на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині почали засновувати братства на поч. 1920-х рр. У зв'язку з відсутністю зареєстрованого статуту православної єпархії та неможливістю оформлення земельної власності, в 1924 р. у населених пунктах розпочався процес масового створення православних братств. Духовною консисторією в м. Хуст було розроблено типовий статут братства, що складався з 8 пунктів (місцеперебування братства, мета та засоби для її досягнення тощо)⁹. Бланк статуту було розтиражовано в друкарні «Школьная помощь» в м. Ужгород і розіслано на парафії. Члени православної громади вписували назву свого населеного пункту на першій та другій сторінках, проводили установчі збори та додавали на останню сторінку підписи засновників братства (Іл. 1–2). Потім відповідний пакет документів надсилали до окружного уряду та реєстрували в Цивільному управлінні Підкарпатської Русі в м. Ужгород. Слід визнати, що ці братства утворювалися формально й не виконували всі ті функції, які прописувалися в статуті.

Іл. 1. Титульний аркуш типового статуту братства, 1924 р.

⁴ Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у пер. пол. ХХ ст. Ужгород, 2009. С. 83–100.

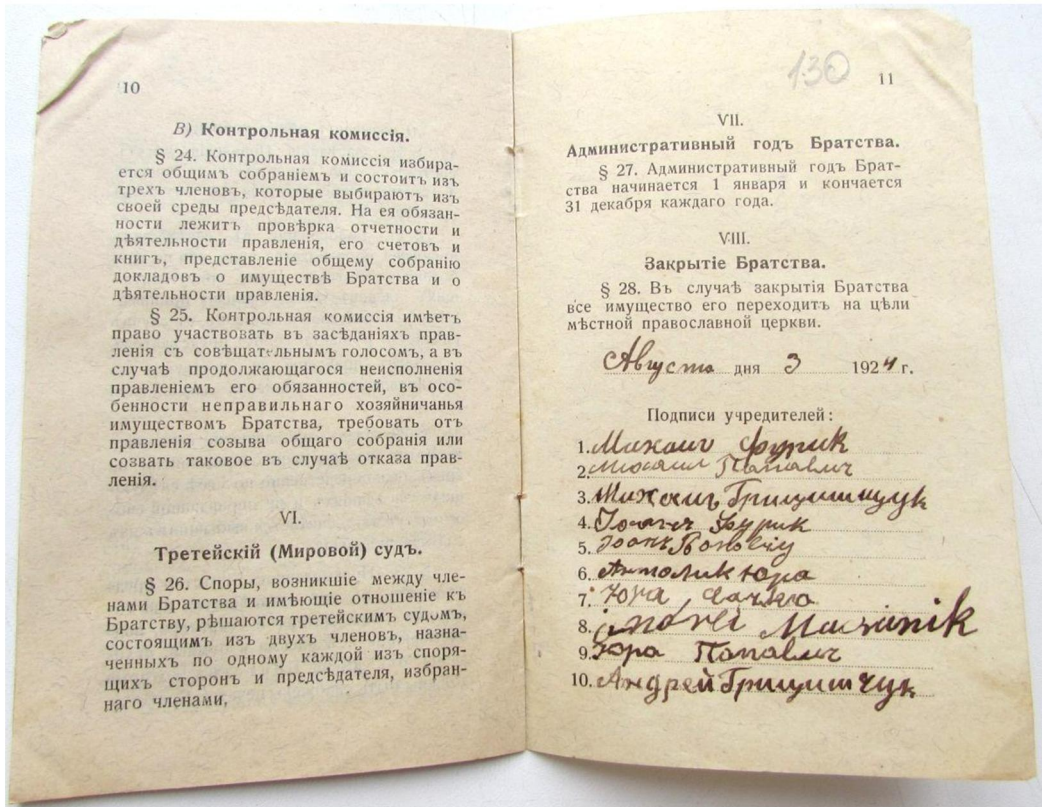
⁵ Tomos saŕhradského patriarchy Meletia. *Dokumenty archiepiskopa Sawatije*. URL: https://orthodox.or.cz/tomos/tomos-kon1.htm?fbclid=IwAR2lllXOyGCsYZ0Izm1i78faEt45N8bxppW-IRnGMjzgi1d0e8eSiC_E3hQ#k3

⁶ Досифей (Васич) (1921–1926 рр.), Іриней (Чирич) (1927 р.), Серафим (Йованович) (1928–1930 рр.), Йосиф (Цвійович) (1930–1931 рр.).

⁷ Дамаскін (Грданічка) (1931–1938 рр.), Володимир (Раїч) (1938–1945 рр.)

⁸ Світлик Н. Общество святого Василя Великого і книготоргівля в Австро-Угорській імперії в кінці XIX ст. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія: Історичні науки*. 2017. № 3. С. 33–47; Данилець Ю., Світлик Н. Общество св. Василя Великого. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ, 2022. Т. 24: О. С. 76.

⁹ Державний архів Закарпатської області. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 1978. Арк. 125–130.

Іл. 2. Останній аркуш типового статуту братства, 1924 р.

У квітні 1925 р. православним духовенством було засновано товариство на честь свв. Кирила та Мефодія. Його головною метою мало стати піклування про священницькі сім'ї на випадок хвороби або смерті годувальника. Планувалося надавати допомогу пастирям похилого віку. У разі смерті священника товариство брало на себе зобов'язання опікатися сиротами (забезпечення належного виховання та освіти). Стратегічним завданням організації ставилося заснування інтернату для дітей священників в одному із міст Підкарпатської Русі¹⁰. Фактично товариство так і не розпочало своєї активної діяльності, оскільки, як виявилось згодом, його створення було більше спробою об'єднати духовенство конфліктуючих юрисдикцій.

1 липня 1928 р. газета «Православная Карпатская Русь» надрукувала проект статуту товариства «Православний церковно-видавничий фонд». Кошти фонду «1) призначалися виключно на церковно-культурні потреби Підкарпатської Русі та Східної Словаччини. А саме: а) для видання «Проповідницького Листка», який своєчасно доставлятиме матеріал для священників для проповідницької, пастирської та місіонерської діяльності; б) для видання брошур, статей та підручників для самоосвіти духовенства з предметів спеціально-богословських та історичних; в) для видання шкільних підручників та посібників із Закону Божого. 2) Церковний видавничий фонд складається з паїв та добровільних пожертвувань. 3) Пай визначається 100 крон чехословацьких (далі – КК). Кожен член може вносити більше одного паю. 4) Зберігається церковно-видавничий фонд у банку»¹¹. Контроль над збором коштів покладался на комітет, який спочатку обирався членами-засновниками, а надалі загальними зборами та затверджувався єпископом.

Перші пожертви до церковно-видавничого фонду надійшли від єпископа Серафима (Йовановича), архимандритів: Олексія (Кабалюка), Матвія (Вакарова), Віталія (Максименка), ігумена Амфілохія (Кемінь), священника Михайла Розмана¹². За повідомленнями в пресі, вже у вересні 1928 р. у розпорядженні церковно-видавничого фонду містилося 2824 КК.

¹⁰ Общество православного духовенства имени св. Кирилла и Мефодия в Карпатской Руси. *Церковная правда*. 1925. Травень. С. 52.

¹¹ Православный церковно-издательский фонд (проект). *Православная Карпатская Русь*. 1928. 1 липня. С. 1.

¹² Первые пай в Православный церковно-издательский фонд. *Православная Карпатская Русь*. 1928. 1 липня. С. 1.

Члени фонду поділялися на: 1) почесних, які вносили 500 Кч, 2) дійсних, які вносили 200 Кч (особи, що вступили у перший рік заснування товариства, іменувалися також членами-засновниками), 3) звичайних членів, які вносили менші пожертвування. Передбачалося встановити відрахування із церковних парафій і монастирів від продажу свічок та інших церковних предметів¹³. Товариство брало на себе зобов'язання два рази на рік організувати святкові літургії: на одній зі служб молитися за упокій колишніх членів організації та їхніх родичів, а на іншій – за здоров'я та добробут чинних членів братства з сім'ями. Такі літургії передбачалося проводити регулярно, допоки лише буде існувати єпархія. Щоб підтримати товариство, єпископ Серафим видав окреме розпорядження, в якому закликав духовенство та церковні комітети організувати добровільний «тарілочний збір» у храмах, а також іншими способами активно підтримувати організацію. Архієрей наголошував, що після розробки та затвердження статуту товариства, було б доцільно створити його відділи на парафіях¹⁴.

У жовтневих номерах за 1928 р. газета «Православная Карпатская Русь» надрукувала статут товариства «Православне релігійно-просвітницьке братство на Підкарпатській Русі та в Словаччині», центральний офіс якого розташовувався при Єпархіальному управлінні в м. Хуст. Головною метою братства декларувалося зміцнення православної віри та розширення освіти серед православних Підкарпатської Русі та Словаччини. Для реалізації програми братства використовувався вже створений «Церковно-видавничий фонд», а на відсотки від банківського вкладу планувалося видавати газету чи журнал. Водночас основний капітал витрачати заборонялося. Другим пунктом програми вказувалося друкування навчальних книжок для учнів, із можливістю безкоштовного поширення примірників серед бідноти¹⁵. Наступні пункти статуту стосувалися друкування та розповсюдження книжок, брошур і листків релігійно-морального змісту; допомоги бідним учням у продовженні навчання в університетах ЧСР та закордоном.

І нарешті, найбільший резонанс набуло заснування 12 липня 1929 р. в м. Ужгород та 28 липня 1929 р. в с. Ладомірово на Пряшівщині «Братства св. Володимира для охорони руської культури та відновлення Православ'я на Карпатах»¹⁶. У «Статуті» вказувалося, що резиденція братства розташовується в м. Ужгород, а головною метою організації є «об'єднання всіх руських людей, що люблять руський народ і руську культуру для того, щоб спільними силами працювали для підняття руської освіти та відновлення православ'я між південнокарпатським руським народом»¹⁷. Тобто, емігранти із колишньої царської Росії та місцеві русофіли намагалися прищеплювати місцевим українцям свою культуру за допомогою Церкви. Вони стояли на помилковій позиції, вважаючи закарпатців частиною російського народу.

Поставленої мети братство планувало досягти: «а) роботою в головному (центральному) офісі братства: 1) організацією наукових занять, спрямованих на вивчення життя і творчості південноруського народу та його краю в минулому і теперішньому, вивченням та організацією художньої діяльності нашого народу; 2) заняттями в галузі православно-християнського богослов'я та питань східної церковної культури, вивчення релігійного стану руського народу на Карпатах; 3) популяризацією цієї народної роботи; 4) облаштуванням загальнодоступної наукової та церковної (богословської) бібліотеки; 5) організацією населення та використанням усіх відповідних засобів для того, щоб підняти загальний рівень освіти руського народу в Карпатах, особливо шляхом загального керівництва просвітньою роботою, яка відбуватиметься на місцях, у крайових відділеннях братства. Сюди належить випуск різноманітних видань, влаштування курсів для підготовки керівників роботою на місцях; 6) відкриттям братського середнього навчального закладу (гімназії) з російською мовою навчання, правами державних середніх шкіл та братського пастирського богословського училища для дітей православного руського народу на Карпатах; 7) моральною та матеріальною підтримкою церковних діячів, руських вчених та художників, які працюють на користь створення у нас науки та мистецтва; 8) моральною та матеріальною підтримкою південнокарпатських руських; 9) керівництвом фундаціями та іншим майном, які будуть надходити до відання братства для підтримки поставлених ним завдань. Б) Діяльністю у місцевих відділеннях: 1) влаштуванням загальнодоступних (народних) бібліотек та читалень; 2) влаштуванням загальноосвітніх читань та гуртків; 3) поширенням знань про досягнення науки та мистецтва; 4) поширенням знань про православно-

¹³ Православний церковно-издательский фонд. *Православная Карпатская Русь*. 1928. 1 вересня. С. 3.

¹⁴ Єпархіальна Распоряжения. *Православная Карпатская Русь*. 1928. 1 жовтня. С. 3.

¹⁵ Уставъ братства исповѣдывающих православное вѣроисповѣданіе в Подкарпатской Руси и на Словакіи. *Православная Карпатская Русь*. 1928. 1 жовтня. С. 3.

¹⁶ Открытіе Свято-Владимірскаго Братства. *Православная Карпатская Русь*. 1929. 1 серпня. С. 1.

¹⁷ Там само.

християнську літературу та східну церковну культуру ...; б) підтримкою та пропагуванням діяльності головного відділення Братства»¹⁸.

У друкарні в с. Ладомирово було видано невелику книжечку під назвою «Братство св. Володимира», в якій більш широко розкривалися головні завдання організації та методи їх реалізації. У пресі було надруковано оголошення з роз'ясненням, як стати членом братства. Насамперед кандидат мав написати заяву, яку він надсилав разом із чеком до правління братства. Встановлювалася плата: для звичайних членів братства вступний внесок складав 10 К₴ та 12 К₴ – річний внесок. Члени-засновники – вступний 200 К₴ та 12 К₴ за рік, та члени-засновники без необхідності сплати щорічних внесків – 1000 К₴. Допускався вступ до братства осіб не православного віросповідання. Для них вступні внески складали також 10 К₴, але щорічні вдвічі більше – 24 К₴. Для членів братства запроваджувалися пільги на друковані видання та знижка на річну підписку газети «Православная Карпатская Русь»¹⁹.

28 листопада 1929 р. у м. Хуст відбувся з'їзд православних громад Підкарпатської Русі та Східної Словаччини. Після офіційної частини зборів єпископ Серафим (Йованович) запросив до слова голову Пряшівського відділення «Братства св. Володимира» – ієромонаха Серафима (Іванова). Останній розповів про головні завдання братства, зокрема, чимало уваги приділив організації курсів в окремих населених пунктах. Цього ж дня єпископ Серафим проголосив себе почесним членом братства і вніс до каси 1000 К₴. Записалися як члени-засновники та внесли по 200 К₴ архимандрити: Олексій (Кабалюк), Амфілохій (Кемінь) та Боголіп (Церковник)²⁰. Також членами-засновниками стали губернатор Підкарпатської Русі Антоній Бескид, директор Підкарпатського банку Михайло Риган, ієромонах Михайло з польської Лемківщини, д-р Євген Подгаєцький та єпископ Горазд (Павлик) із Праги, ігумен Варнава (Лучко) та священник Сила Третьяк із США, священник Андрій Лагола із Югославії, інженер Михайло Спасовський із Тегерана, Василь Грязнов із Мукдена, місцеві ієромонахи: Арсеній (Зейкан) та Пантелеймон (Кундря). Братство розпочало відкривати свої відділення на Підкарпатській Русі й закордоном, наприклад у США та Югославії²¹.

1 листопада 1929 р. газета «Православная Карпатская Русь» надрукувала оголошення про ініціативу членів «Братства св. Володимира» організувати безплатні церковно-просвітницькі курси, головною метою яких мала стати просвіта населення. Планувалося проводити курси в окремих населених пунктах терміном від 3 до 6 днів, залежно від місцевих умов. Програма курсів складалася з таких позицій: «1) викриття помилок греко-католиків і сектантів (суботників, баптистів тощо) та доказ істинності св. Православ'я; 2) найважливіші події з історії Православної Церкви, історії боротьби за Православ'я у Карпатах; 3) сучасне становище Православ'я у всьому світі та у нас у Карпатах; 4) найважливіші події з історії руського народу взагалі й у нас у Карпатах зокрема; 5) практичні завдання Свято-Володимирського братства; 6) обговорення церковно-релігійних потреб місцевого характеру»²². Планувалося, що до читання лекцій залучатимуть 2–3 братчиків-місіонерів, які працюватимуть за сприяння місцевих діячів. Усі витрати на проведення лекцій братство брало на себе. Церковним комітетам лише доручалося подбати про приміщення для занять та ночівлю для лекторів. Газета пропонувала писати з приводу організації курсів до духовної місії в с. Ладомирово на Пряшівщині. Цей факт засвідчує, що керівний центр братства зосередився в руках ієромонаха Серафима (Іванова)²³. Принагідно зауважимо, що о. Серафим прийняв чернечий постриг у Пантелеймонівському монастирі на Афоні в серпні 1926 р.²⁴

17–19 серпня 1930 р. у с. Іза було проведено перший з'їзд членів братства. Про його організацію заздалегідь писалося в пресі, навіть було видано спеціальне розпорядження по єпархії із закликом «пропонувати парафіянам чи церковній раді обрати своїх представників на цей з'їзд»²⁵. 17 серпня 1930 р. роботу з'їзду відкрив тимчасовий керівник братства ієромонах Серафим, який запропонував обрати голову та секретаря зборів. Почесним головою було обрано архимандрита Олексія (Кабалюка), який заміщав єпископа, голо-

¹⁸ Уставь братства св. Владимира. *Православная Карпатская Русь*. 1928. 15 липня. С. 4.

¹⁹ Какъ стать членомъ Братства. *Православная Карпатская Русь*. 1929. 1 серпня. С. 4.

²⁰ Выступление Св. Владимирскаго Братства въ Густѣ на съѣздѣ делегатовъ отъ православныхъ общинъ 28–15 ноября 1929 г. *Православная Карпатская Русь*. 1929. 15 грудня. С. 1, 4.

²¹ Там само.

²² Свято-Владимирское Братство организуетъ курсы ревнителѣй. *Православная Карпатская Русь*. 1929. 1 листопада. С. 1.

²³ Серафим (Іванов) (1897–1987 рр.), архієрей РПЦЗ, архієпископ Чиказький і Детройтський.

²⁴ К юбилею Преподобнаго Серафима Архiepископа Чикагско-Детройтскаго и Средне-Американскаго. *Православная Русь*. 1986. № 14 (1323). С. 3–4.

²⁵ Распоряженіе по Епархіи за № 33. *Православная Карпатская Русь*. 1930. 15 липня. С. 4.

вою – д-ра Володимира Гомічкова, секретарями – професорів Георгія Геровського та Івана Гарднера²⁶.

Робота з'їзду проходила по заздалегідь розробленому плану. Спочатку було виголошено кілька лекцій, потім відкритим голосуванням проводилися вибори постійного керівництва братства. Головою братства було обрано архимандрита Віталія (Максименка), членами правління: архимандрита Олексія (Кабалюка), д-ра В. Гомічкова, М. Ригана, К. Прокопа (депутат парламенту), Г. Геровського, ієромонаха Серафима (Іванова), В. Величка (староста м. Хуст), священника М. Розмана, В. Гайду, О. Сівака та ще кількох осіб, імена яких газета не повідомила. Головою контрольної комісії було обрано сенатора Іларіона Цуркановича. Після виборів на загальне обговорення було винесено питання необхідності ширшого залучення нових членів та розробки проекту доповідної записки про необхідність заснування на Підкарпатській Русі духовної семінарії²⁷. Наступного дня, 18 серпня 1930 р., відбулося перше засідання центрального правління братства св. Володимира, на якому головував архимандрит Олексій (Кабалюк). Присутні обрали помічників голови правління (архимандрит Олексій (Київський), В. Гомічков, М. Риган), секретаря (Г. Геровський) та скарбника (О. Сівак). За підрахунками преси, на перших зборах братства в с. Іза було присутньо декілька сотень делегатів²⁸.

Наступне засідання правління братства відбулося в м. Ужгород 25 грудня 1930 р. На засіданні порушили питання ознайомлення населення з метою та завданнями братства. Присутні ухвалили рішення від 1 січня 1931 р. зменшити наповнину вступний внесок (з 10 до 5 Кб), а також розпочати видання «дешевих та корисних книг дня народу». Президія ухвалила постанову відкрити в м. Ужгород канцелярію братства, яка розмістилася на вул. Підградська 10. Цікава інформація про намір братства розробити ескіз значка, виготовлення якого доручалося одній празькій фірмі. За повідомленням газети «Православная Карпатская Русь», значок «буде круглий, із зображенням Св. князя Володимира у кольорах»²⁹.

Від 1932 р. у газеті «Православная Карпатская Русь» було створено окрему рубрику під назвою «Сторінка Св. Володимирського Братства». Раніше в ній з'являлися поодинокі повідомлення про діяльність братства під назвою «Відділ Братства св. Володимира». У цій рубриці друкувалася інформація про діяльність відділень братства у різних селах Підкарпатської Русі та Пряшівщини, заклики про вступ до організації, вітання тощо.

15 травня 1932 р. правління Володимирського братства надрукувало звіт, який містив інформацію про діяльність організації за три роки. Вказувалося, що попри заснування братства влітку 1929 р., воно не могло розгорнути свою діяльність через затримку із затвердженням статуту. Отже, реальну роботу організація розпочала тільки після ізяньського з'їзду в серпні 1930 р. За два роки кількість братчиків збільшилася до 300 осіб, відкрилися кілька відділень по селах та закордоном. За словами правління братства – «грошових надходжень було, на жаль, дуже мало...», що відбивалося на ефективності роботи. Аналіз невеликого звіту говорить про те, що керівництву братства не вдалося розгорнути широку роботу. Головною причиною цього явища, як вказувалося вище, була катастрофічна нестача фінансування. Як вихід із ситуації пропонувалося налагодити контакти з емігрантськими організаціями в США, які б змогли взяти патронат над окремими відділеннями братства. У статті гадуються обрання постійного єпископа на Мукачівсько-Пряшівську кафедру. На його підтримку братчики поклали велику надію³⁰.

Попри досить хороший старт, наступні роки братство не показувало активної діяльності. Очевидно, це було пов'язано із хіротонією архимандрита Віталія (Максименка) в 1934 р. в єпископи та його від'їзд до США. На посаді настоятеля монастиря св. Іова Почаївського його замінив ігумен Серафим (Іванов), зведений митрополитом Антонієм (Храповицьким) у сан архимандрита. Владика Віталій прагнув залишити духовну місію в с. Ладомірово у своєму прямому підпорядкуванні, створивши метох Північноамериканської єпархії РПЦЗ³¹. Єпископ Дамаскін вважав ці дії втручанням на канонічну територію СПЦ, що викликало конфлікт з архимандритом Серафимом як із главою місії, друкарні та братства св. Володимира.

²⁶ Въринъ С. Первый Организационный Съезд Свято-Владимирского Братства въ с. Изъ. *Православная Карпатская Русь*. 1930. 15 вересня. С. 4–5.

²⁷ Там само.

²⁸ Правленіє Св.-Владимирского Братства. Свято-Владимирское Братство. *Православная Карпатская Русь*. 1932. 15 травня. С. 7.

²⁹ Отдѣль Братства св. Владимира. *Православная Карпатская Русь*. 1931. 1 лютого. С. 1, 4.

³⁰ Правленіє Св.-Владимирского Братства... С. 7.

³¹ Бурега В. Чернеча спільнота святого Іова Почаївського в Ладомірово та її вплив на церковне життя російської еміграції у ХХ ст. *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру ім. архимандрита Василія (Проніна)*. 2015. № 4. Ужгород: Всеукраїнське вид-во «Карпати». С. 128.

У пресі нам вдалося віднайти ще дві згадки про спроби створити нові братства та товариства на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині. Зокрема, 15 листопада 1932 р. «Православная Карпатская Русь» повідомила про заснування 16 жовтня того ж року в м. Хуст «Товариства для підняття та поширення православної руської культури». Товариство ставило собі за мету відкриття курсів для підготовки до іспитів на рівні вчительської семінарії. «Курси працюватимуть за планом та програмою вчительської семінарії, тож після 4-х років роботи учні будуть підготовлені до вчительської матури». Планувалося запрошувати на курси досвідчених викладачів, професорів із місцевих навчальних закладів. Редакція повідомляла, що вже виявило бажання записатися на курси 40 осіб, які готові платити 100 Кс на місяць за навчання та мали необхідну кваліфікацію для вступу до семінарії³². Слід зазначити, що курси справді були створені, а їхні випускники отримали дипломи на рівні гімназій.

23 березня 1935 р. газета «Православная Русь»³³ надрукувала основні положення статуту «Хрестового братства Покрови Пресвятої Богородиці». Керівництво братством брала на себе братія обителі св. Іова Почаївського в с. Ладомирово. Аналіз мети братства говорить виключно про його російську спрямованість. Засновники братства закликали молитися за єдність РПЦЗ, воцерковлення життя російських біженців та ін.³⁴ Інформацію про активну діяльність цієї організації не виявлено.

Отже, у міжвоєнний період на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині було створено низку православних товариств і братств. Значну роль у їхній діяльності відігравали священники та миряни – білоемігранти, котрі опинилися в межах ЧСР та активно влилися в життя православної Церкви. Братства переважно ставили собі за мету просвітницьку та виховну діяльність, переплітаючи свої завдання із діяльністю парафій. Більшість товариств і братств активну діяльність розгорнути так і не змогли. Головною причиною цього було недостатнє фінансування організацій, які сподівалися лише на членські внески та пожертви благодійників. У цей період православне населення було бідним. Селяни найперше займалися зведенням культових споруд, церковних домів, опікою над духовенством тощо. Вони не мали вільних коштів на підтримку братств. Священники також перебували в скрутному матеріальному становищі. Крім того, до 1931 р. церковні громадські організації не могли спиратися на архієреїв, котрі лише періодично навідувалися у свої єпархії. З утворенням Мукачівсько-Пряшівської єпархії ситуація стабілізувалася, однак напружені стосунки між єпископом Дамаскіним і очільником духовної місії в с. Ладомирово поклали край активній діяльності однієї із найбільших організацій – «Братства св. Володимира». Також варто наголосити, що більшість братств стояли на русофільських позиціях, ідеалізували минуле царської Росії, пропагували монархічні настрої серед населення та заперечували його український характер.

References

Bureha, V. (2015). Chemecha spilnota sviatoho Iova Pochaiivskoho v Ladomyrovo ta yii vplyv na tserkovne zhyttia rosiiskoi emigratsii u XX st. [The monastic community of St. Iov of Pochaiivskiy in Ladomyrovo and its influence on the Church life of the Russian emigration in the 20th c.]. *Naukovi zapysky Bohoslovsko-istorychnoho naukovo-doslidnoho tsentru imeni arkhimandryta Vasyliia (Pronina) – Scientific notes of Archimandrite Vasily (Pronin) Theological-historical research center*, 4, P. 119–135. Uzhhorod, Ukraine.

Danylets, I. (2009). Pravoslavna tserkva na Zakarpatti u per. pol. XX st. [Orthodox Church in Zakarpattia in the first half of the 20th c.]. Uzhhorod, Ukraine.

Danylets, I., Svitlyk, N. (2022). Obshchestvo sv. Vasyliia Velykoho [St. Basil the Great society]. Kyiv, Ukraine.

Svitlyk, N. (2017). Obshchestvo sviatoho Vasyliia Velykoho i knyhotorhivlia v Avstro-Uhorskii imperii v kintsі XIX st. [The society of St. Basil the Great and the book trade in the Austro-Hungarian empire in 19th c.]. *Sotsium. Dokument. Komunikatsiia. Serii: Istorychni nauky – Society. Document. Communication. Series: Historical sciences*, 3, P. 33–47.

Tyvodar, M. (2013). Istorychni nazvy Zakarpatskoho kraiu [Historical names of Zakarpattia region]. Kyiv, Ukraine.

³² Общество для поднятия Православной Русской Культуры. *Православная Карпатская Русь*. 1932. 15 листопада. С. 3.

³³ Із 7 січня 1935 р. газета «Православная Карпатская Русь» виходить під назвою «Православная Русь».

³⁴ Крестовое Братство Покрова Пресвятыя Богородицы. *Православная Русь*. 1935. 10 березня (стар. ст.). С. 3–4.

CREATION AND ACTIVITY OF ORTHODOX BROTHERHOODS AND SOCIETIES IN PIDKARPATSKA RUS AND EASTERN SLOVAKIA (1920s–1930s)

In the 1920s and 1930s, the Orthodox Church in Pidkarpatska Rus and Eastern Slovakia went through the process of institutional development. The society experienced a «religious war» between Greek Catholics and Orthodox Christians, as well as a confrontation between two jurisdictions: Serbian and Constantinople. All these factors weakened and disorganized the Orthodox movement. An important consolidating factor was brotherhoods and associations that set themselves the goal of bringing the educational component to peasant masses. **The purpose of the article** is to find out prerequisites, content and consequences of activities of Orthodox brotherhoods and societies in the specified chronological framework and geographical boundaries. The methodological basis of the research is the principles of historicism and objectivity. The author implemented them by applying methods of analysis and synthesis, logical, historical-comparative, retrospective. **Scientific novelty.** For the first time, the formation and activity of Orthodox brotherhoods and societies that operated on the territory of Pidkarpatska Rus and in Eastern Slovakia was analyzed. **Conclusions.** In 1920–1930, a number of Orthodox societies and brotherhoods emerged in Pidkarpatska Rus and Eastern Slovakia. A significant role in their activities was played by white emigrant priests and laymen who found themselves within the borders of the Czechoslovak Socialist Republic and actively joined the life of the Orthodox Church. The brotherhoods set themselves the goal of teaching and educational activities, working closely with Orthodox parishes. Most societies and fraternities were never able to develop their activities. Main reasons for this phenomenon were insufficient funding of organizations that relied only on membership fees and donations from benefactors. However, during this period, the Orthodox population was poor. Peasants primarily tried to build religious buildings, church houses, care for the clergy, etc. They did not have free funds and the support of brotherhoods. The clergy was also in a bad position. It should be emphasized separately that the majority of brotherhoods took Russophile positions, idealized the past of the Russian empire, promoted monarchical sentiments among the population and denied its Ukrainian character.

Key words: Pidkarpatska Rus, Eastern Slovakia, Orthodox Church, brotherhoods, societies, 1920s–1930s.

Данилець Юрій Васильович – кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (пл. Народна 3, м. Ужгород, 88000, Україна).

Danylets Iurii – candidate of historical studies, docent of State higher educational establishment «Uzhhorod national university» (3 Narodna Square, Uzhhorod, 88000, Ukraine).

E-mail: jurij.danilec@uzhnu.edu.ua

Дата подання: 5 листопада 2023 р.

Дата затвердження до друку: 3 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Данилець, Ю. Створення та діяльність православних братств і товариств на Підкарпатській Русі та в Східній Словаччині (1920–1930-ті рр.). *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 96–103. DOI: 10.58407/litopis.240111.

Цитування за стандартом APA

Danylets, I. (2024). Stvorennia ta diialnist pravoslavnykh bratstv i tovarystv na Pidkarpatskii Rusi ta v Skhidnii Slovachchyni (1920–1930-ti rr.) [Creation and activity of Orthodox brotherhoods and societies in Pidkarpatska Rus and Eastern Slovakia (1920s–1930s)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 96–103. DOI: 10.58407/litopis.240111.

УДК 271.4-523.6(477.87)«1738/1810»+930.253:352

Олександр Монич

●

АРХЕОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД РЕПРЕЗЕНТОВАНИХ І ПУБЛІКАЦІЯ НОВИХ ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ БУКОВЕЦЬКОГО МОНАСТИРЯ 1738–1810 рр. (за фондovими зібраннями Державного архіву Закарпатської області)

DOI: 10.58407/litopis.240112

© О. Монич, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1264-2305>

Мета дослідження полягає в аналізі репрезентованих та нововиявлених джерел з історії Буковецького монастиря у 1738–1810 рр., внесенні коректив в наявні парадигми про історичний розвиток осередку та ревіталізації головних епізодів історії релігійного центру. Нашими завданнями при цьому є верифікація та коригування основних гіпотез щодо дати заснування монастиря; дослідження основних етапів інституційної розбудови осередку; доповнення сталих біограм настоятелів та насельників; введення в науковий обіг нових документів з історії обителі. **Методологічну основу** дослідження становить використання принципів історизму, аналізу, синтезу, порівняння, об'єктивного та неупередженого опрацювання документів, а також використання спеціальних методів (евристики) і залучення допоміжних дисциплін (археографії). **Наукова новизна** роботи полягає в оприлюдненні нових відомостей про заснування монастиря та доповненні сталих знань про розвиток осередку та діяльність його фундаторів. У доробку вперше вводяться в науковий обіг три нові документи Державного архіву Закарпатської області кінця XVIII – поч. XIX ст. **Висновки:** виявлені та опрацьовані документи констатують, що монастир був одним із давніх осередків Мукачівської єпархії. Роль діяльності монастиря в зрізі культурних, місіонерських, соціально-політичних, освітніх та еклізіяно-державних, а особливо в розбудові чернецого життя єпархії у XVIII–XIX ст. була винятковою. Презентовані джерела свідчать, що сучасні тематичні доробки не є вичерпними, а точкові тематичні праці – відсутні. Представлені джерела ДАЗО доповнюють наявні та з'ясовують нові факти історії монастиря, розширюють коло відомостей про фундаторські наділи, роблять можливим відтворення списку чернецтва і настоятелів, сприяють дослідженню тем: монастирського документообігу, нерухокої та архітектурної спадщини, церковно-канонічної належності осередку, а також діяльності ігуменів.

Ключові слова: документ, монастир, храм, єпископ, настоятель, монах, печатка.

Першоджерело завжди було й досі залишається запорукою автентичного відтворення будь-якого історичного факту чи процесу. Документальна історія має важливе значення в процесі вивчення церковного минулого.

З-поміж діяльності багатьох давніх чернечих осередків Мукачівської єпархії у XVIII ст. вагомим є вивчення інституційного та адміністративно-структурного розвитку монашого життя сучасної Словаччини. Головними монастирями цього краю, які мають давню історію, є Буківська та Краснобрідська обителі.

Мета й завдання статті – це передусім археографічний огляд уже репрезентованих, а також нововиявлених джерел з історії Буківського монастиря. Беручи до уваги ціль публікації, залишимо поза межами дослідження відомі факти й події, пов'язані з розвитком монастиря протягом 1738–1810 рр.

Головним змістом публікації є порівняльний текстологічний аналіз відомих науковому загалу документів, які вже були предметом окремих фахових досліджень, а також введення в науковий обіг нових джерел, що зберігаються у фондovих зібраннях Державного архіву Закарпатської області.

Передача тексту – головне в археографії, від цього залежить і зміст документа. Однак на точність передачі впливає багато факторів. Саме тому предметом нашої розвідки стало текстологічне порівняння наявного документального матеріалу, а також дешифрування й аналіз нововиявлених джерел.

Наявні дослідження, які віталізують історію появи та розвитку одного з древніх чернецих осередків Пряшівщини (колишній комітат Шарош¹), презентують його діяльність цілісно й достатньо вичерпно. У когорті відомих дослідників, які точково або ж дотично займалися вивченням питання зачаткування та етапів розвитку чоловічого монастиря в с. Буківці, слід виокремити праці о. Іоанкія Базиловича², о. Михайла Лучка³, о. Анатолія Кралицького⁴, Е. Unghváry⁵, о. Василя Гаджеги⁶, Р. Athanasius G. Welykuj⁷, о. С. Сабола⁸, о. Михайла Ваврика⁹, о. Василя Проніна¹⁰, о. Атанасія Пекара¹¹, о. Олександра Барана¹², Іштвана Удварі¹³, Віктора Кічери¹⁴ тощо. Узагальнене дослідження діяльності монастиря міститься в монографії о. Jozafáta V. Timkoviča, OSBM¹⁵.

Перелік фондových документів з історії Буківської обители, що знаходяться в зібраннях Державного архіву Закарпатської області (далі – ДАЗО), уперше було опубліковано в 2021–2022 рр. у серії «Джерела з історії Мукачівської єпархії» авторського проекту зведеного предметно-тематичного каталогу документів ДАЗО «Давні монастирі Мукачівської єпархії»¹⁶.

Окремі вищенаведені праці¹⁷ через різноманітні чинники (мета досліджень, відсутність у них джерел ДАЗО, концептуальні цілі) презентують діяльність обители у XVIII ст. досить однобоко й оглядово, без поглибленого аналізу джерел та наявної історіографії. Уперше спроба вичерпної історії монастиря зроблена в праці о. Jozafáta V. Timkoviča,

¹ Шарош, Шароський комітат (угор. Sáros vármegye, лат. comitatus Sarossiensis) – історичний комітат у північно-східній частині Угорського королівства, що межував з австрійською провінцією Галичина (до 1772 р. – частина Польщі) на півночі, комітатом Спиш на заході, Абауй-Торна на півдні, а також Земплинським комітатом на сході. Існував до 1919 р.

² R.P. Joannicio Basilovits. Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits, Olim Ducis De Munkacs, Pro Religiosis Ruthenis Ordinis Sancti Basilii Magni, In Monte Csernek Ad Munkacs, Anno MCCCLX. *Factae: Exhibens Seriem Episcoporum Graeco-Catholicorum Munkacsiensium, cum praecipuis eorundem aliorumque Illustrium Virorum Gestis, e variis Diplomatis, Decretisque Regiis, ac aliis Documentis authenticis potissimum concinnatam.* Pars Tertia. Cassoviae: Ex Typographia Ellingeriana, 1799. 139 s.

³ Лучкай М. Історія карпатських русинів: У 6 т. / Редкол.: Сак Ю. та ін. Ужгород: Закарпаття, 2002. Т. III. 328 с.; 2003. Т. IV. 328 с.

⁴ Кралицький А. Русські монастири на Угорській Русі. *Временник Института Стравропийського съ Мѣсяце-словомъ на годъ 1872.* Львовъ, 1871. С. 114–120.

⁵ Unghváry E. «A Bukócz-hegyi monostor története», *Adalékok Zemplénavármegye történetéhez.* III. Sátoralja-Ujhely, 1898. S. 253–254; 287–289; 322–324; 356–357; 362; IV. Sátoralja-Ujhely, 1899. S. 22–24; 56–58; 88–89; 116–117.

⁶ Гаджега В. Додатки до історії русинів і руських церков в був. жупі Земплинській. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді за 1930–1931 р.* Річник VII–VIII / Під ред.: Дра Василя Гаджеги та ін. Друкарня О. Василян в Ужгороді, 1931. С. 1–167; Річник IX ... Книгопечатня Юлія Фелдешія в Ужгороді, 1932. С. 1–67; Річник X ... Друкарня О. Василян в Ужгороді, 1934. С. 17–120; Річник XI ... Друкарня О. Василян в Ужгороді, 1935. С. 17–182; Річник XII ... Друкарня О. Василян в Ужгороді, 1937. С. 37–83.

⁷ P. Athanasius G. Documenta Pontificum Romanorum. *Historiam Ucrainae illustrantia.* (1075–1953). Romae: Basiliani, 1954. Ser. II. Sectio III. Vol. II. 1700–1953. XII, 667 s.

⁸ Сабол С. Причинки до історії Провінції св. Кирила і Методія в Чехословаччині. *Записки ЧСВВ.* Romae, 1982. Секція II. Т. XI (XVII). Вип. I–IV. S. 227–240.

⁹ Ваврик М. По Василянських монастирях. Торонто, 1958. 486 с.; Його ж. Стан Чина в Василянській «Золотій добі» (1750–1772 рр.). *Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка.* Рим, 1979. Т. XL. Сер. II. Секц. I. С. 38–49.

¹⁰ Пронин В. Історія Православної Церкви на Закарпатті. Кандидатська робота архимандрита Василя (Пронина) «Історія Мукачівської єпархії (с древнейших времен до Первой Мировой войны 1914 г.)». Изд. 2-е. Свято-Николаевский Мукачевский монастырь. ОРП «Філокалія», 2009. 524 с.

¹¹ Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. *Записки ЧСВВ.* Вид. 2-ге. Рим–Львів: Вид-во Отців Василян «Місіонер», 1997. Сер. II. Секц. I. Т. I: Єрархічне оформлення. 232 с.; Т. II. Внутрішня історія. 492 с.; Т. III: Монаше життя. Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2014. 224 с.

¹² Баран О. Єпископ Андрей Бачинський і церковне відродження на Закарпатті. Канада, 1963. 63 с.; Його ж. Нариси історії Пряшівщини. Канада: Вінніпег, 1990. 149 с.

¹³ Удварі І. Збірка жерел про студії русинського писемства. I. Кириличні убійники мукачівського єпископа Андрія Бачинського. Ніредьгаза, 2002. 237 с.

¹⁴ Кічера В. Інституційна розбудова провінції Чину василян на Закарпатті у період правління мукачівського єпископа Андрія Бачинського (1773–1809). *Русин.* 2008. № 3–4 (13–14). С. 76–83.

¹⁵ Jozafát V. Timkovič. *Letopis Bukovského monastira (Bukovej Hory) a historické zmeny o iných baziliánskych monastiroch na východnom Slovensku.* Prešov: Rád sv. Bazila Veľkého, 2004. 304 s.

¹⁶ Давні монастирі Мукачівської єпархії (1360–1800) / Упор. Мониц О. Зведений предметно-тематичний каталог документів Державного архіву Закарпатської обл. Серія «Джерела з історії Мукачівської єпархії». Ф. 64. Оп. 1, 4, 5; Ф. 151. Оп. 1, 5, 6, 22, 25. Ужгород: РІК-У, 2021. 392 с.; Ф. 64, Оп. 2, 3, 4, 5; Ф. 151, Оп. 6, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25. Ужгород: РІК-У, 2022. 360 с.

¹⁷ Лучкай М. Історія карпатських русинів... Т. III. С. 265; Ваврик М. По Василянських монастирях... С. 251–253; Пронин В. Історія Православної Церкви... С. 363–364; Кічера В. Інституційна розбудова провінції Чину василян... С. 77–80.

OSBM¹⁸. Однак автор більшу частину наведеного джерельного матеріалу (дарчі грамоти, повідомлення) подає за працями о. Василя Гаджеги, що зберігалися у формі рукопису й знаходилися або в приватних бібліотеках, або ж у фондах Державного історичного архіву¹⁹.

Основна джерельна база, яка презентує головні фундаційні документи монастиря, сьогодні зберігається у фондах ДАЗО (раніше знаходилася в Лелеському конвенті (Словаччина)).

Нові, виявлені нами архівні справи, відсутні у вищезгаданих наукових розвідках.

Сучасна джерельна база значно корегує сталі відомості про чернечий осередок і по-новому презентує його історичний розвиток на екваторі XVIII – поч. XIX ст.

Основу публікації склали головним чином документи двох фондів ДАЗО: № 64 (Мукачівський монастир отців Василіан) та № 151 (Правління Мукачівської греко-католицької єпархії). У праці предметно проаналізовано 12 архівних джерел²⁰, які, без сумніву, є головними в початковій історії монастиря на Буковій горі.

Три з вищезгаданих документів вводяться в науковий обіг уперше²¹.

Нові джерела ДАЗО доповнюють наявну документальну базу. Сподіваємося, що їх наявність у науковому обігу сприятиме більш поглибленому вивченню історії обителі. Указані документи заповнюють певні прогалини в історії розвитку монастиря та аргументовано корегують сталі висновки.

Загалом архівні матеріали, що стосуються еклізіїної історії колишнього комітату Шарош, розширюють тематичний круг досліджень чернецтва Мукачівської єпархії у вказаний період.

Історія виникнення Буківського монастиря сягає зламу XVII–XVIII ст., коли в Мукачівській греко-католицькій (з 1646) та Марамороській православної (1690–1739) єпархіях стрімко розвивалися давні та новоутворені чернечі осередки. Безумовно, кожен із них має широку локаційну історію. Монаші обителі обидвох контр-центрів діяли в кількох комітатах Угорського королівства (Берег, Мараморош, Сату Маре, Угоча, Унг, Шарош та Земплин). Сучасна територія вказаних єпархій, у якій діють давні монастирі, розділена між кількома країнами Європи, а саме: Румунією, Угорщиною, Словаччиною та Україною.

На території сучасної Словаччини діють два давні чоловічі монастирі – Краснобрідський Свято-Духівський²² (колишній комітат Земплин) та чоловічий монастир на честь Воздвиження Хреста Господнього (знаходиться в селі Буківці, Стропковського округу Пряшівського краю в Словаччині)²³. Зауважимо, що з аналогічною локаційною назвою існував ще один Буківський монастир, однак його розташування ідентифікується із с. Букова Старосамбірського району Львівської обл. в Україні²⁴.

Появу чоловічого монастиря на Буковій горі (майже ідентичною є історія виникнення Краснобрідської обителі)²⁵ дослідники пов'язують із давнім народним переказом про зцілення сліпця від води з цілющого джерела, яке було на місці майбутнього монастиря²⁶. Уперше усний переказ про виникнення монастиря на Буковій горі письмово зафіксував о. Базилович²⁷. Згодом на місці зцілення жителі с. Букова побудували каплицю на честь Преображення Господнього. Першим пустельником, який обрав це місце для усамітнення, молитви і подвижництва, був Арсеній Босак²⁸. Архівні джерела свідчать, що цей чернець-пустельник належав до грецького обряду «*religiosus Greci ritus eremita*», на відміну від о. Іринарха Ясельського, який належав до унійного грецького обряду «*ritus unitor[um] ex indultu prenominati*»²⁹. За часів його перебування на Буковій горі (наприкінці XVII ст.) за допомогою богомольців на території майбутнього чернечого осередку був побудований невеликий дерев'яний корпус із храмом, за словами о. Кралицького – «здобное обитали-

¹⁸ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastyra... S. 5–204.

¹⁹ Ibid. S. 6, 50, 111–114.

²⁰ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 64. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 3; Спр. 349. Арк. 1; Спр. 1151. Арк. 2; Оп. 4. Спр. 42. Арк. 7; Оп. 5. Спр. 190. Арк. 6; Спр. 249. Арк. 1; Спр. 270. Арк. 1; Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 2; Спр. 587. Арк. 2; Спр. 588. Арк. 6; Спр. 655. Арк. 4; Спр. 670. Арк. 2.

²¹ Там само. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 249. Арк. 1; Спр. 270. Арк. 1; Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 2.

²² Мониш О. Краснобрідський Свято-Духівський чоловічий монастир в пер. пол. XVIII – на поч. XX ст. (за мат. ДАЗО). *Pravoslavy Biblijny Almanach*. Gorlice, 2018. S. 148–167.

²³ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 54–57.

²⁴ Бегей О. До історії Буківського монастиря святого Йосафата отців Василіан. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна*. 2014. № 1119. Вип. 18. С. 19–23.

²⁵ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 47; Пронин В. *История Православной Церкви...* С. 362.

²⁶ Гаджега В. Додатки до історій русинів і руських церковей... Рбчник Х. С. 55.

²⁷ R.P. Joannicio Basilovits. *Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits...* S. 101–102.

²⁸ Ibid. S. 102; Гаджега В. Додатки до історій русинів і руських церковей... Рбчник Х. С. 55; Пронин В. *История Православной Церкви на Закарпатье...* С. 363; Jozafát V. Timkovič. *Letopis Bukovského monastyra...* S. 35.

²⁹ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 1.

ще»³⁰. Якою була доля обителі після смерті пустельника Арсенія, практично невідомо, хоча, за словами о. Кралицького, селяни й «хлопотали найти себѣ якого другого монаха»³¹.

Загалом історія цього монастиря вже глибоко й системно досліджена³², і, без сумніву, сягає значно ранішого періоду, ніж XVIII ст.³³

Для скрупульознішого ознайомлення з історією обителі звернемося до археографічного аналізу наявних та нововиявлених джерел з історії монастиря.

Активний розвиток Буківського монастиря розпочинається близько 1730 р. з приходом на Чернечу гору прокуратора одного з василіанських монастирів у Галичині – ієромонаха Іринарха Ясельського (*observant quemdam Religiosum de Ordine S. Basilii M. Gallitianum certi cujusdam Monasterii Procuratorem, casu illac transeuntem, nomine Irinarchum Jaszelszky*), який почав незабаром розбудову обителі разом із двома галицькими ченцями³⁴.

Джерельна реконструкція розвитку монастиря значною мірою пов'язана з появою в с. Буковець о. Ясельського. З моментом передачі отцю-василіанину монастиря місцевими солтисами, більш вичерпно можна ознайомитися завдяки документам ДАЗО. Крім географічних та топографічних деталей, джерела ДАЗО описують історичне тло, на якому розвивався монастир.

Ключові джерельні відомості про початковий період розвитку монастиря отримуємо з грамоти представників с. Буківці про передачу монастиря в управління ієромонаху Іринарху Ясельському³⁵. Текст рукопису зберігається у фондах ДАЗО³⁶. Варіативну копію тексту рукопису грамоти в авторській транскрипції подає о. Василій Гаджега³⁷. За словами о. Тимковича, існує й раніша версія вищенаведеної грамоти, яка була написана по-латині й датувалася 16 січня 1738 р.³⁸ Варіативний текст цієї грамоти наводиться автором відповідно до рукопису, що зберігається в Центральному державному історичному архіві у м. Львові³⁹.

У результаті пошукової роботи у фондах ДАЗО нами було виявлено новий додатковий фундаційний документ під назвою «Історична довідка про заснування Буківського монастиря в Шариській жупі» від 8 жовтня 1738 р., який значно доповнює й оновлює історичні відомості про обитель на початках її існування. Ураховуючи його важливість, ми вперше публікуємо це джерело.

Рукописний текст під назвою «Историческая справка об основании Буковского монастыря в Шарышской жупе» розміщений на 2 аркушах, написаний по-латині й датується 08.10.1738 р.⁴⁰ Те, що цей текст є автентичним оригіналом, не підлягає сумніву. Оригінальність документа підтверджують два круглі сургучні сфрагіси (Ø 2 см) червоного кольору, а також оригінальні підписи авторів документа – графа Томаша Сірмая і його префекта Матвія Нярая⁴¹. Підтвердження оригінальності вищенаведеного рукопису через виділення «#» подано іншим почерком на другому аркуші. У кінці замітки стоїть дата 25.02.1740 р., оригінальний підпис: Comes Thomas Szirmau та кругла печатка на червоному сургучі, діаметром 2 см.⁴²

За основним змістом «історична довідка», на перший погляд, практично дублює грамоту жителів Буківців від 18.08.1738 р., однак перекладений документ репрезентує нові відомості про діяльність монастиря у вказаний час. Послідовність і порядок викладеного тексту не схожі на текст грамоти від 18.08.1738 р.

Крім нових відомостей, унікальним у документі від 08.10.1738 р. є оригінальний підпис фундатора монастиря. З огляду на важливість виявленого документа для подальшого вивчення історичного буття Буківського монастиря, уперше наводимо його дослівний текст⁴³.

³⁰ Кралицький А. Русскіи монастыри на Угорской Руси... С. 119; Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 54–55; Пронин В. История Православной Церкви... С. 363.

³¹ Кралицький А. Русскіи монастыри на Угорской Руси... С. 119.

³² Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastyra... S. 5–204.

³³ Гаджега В. Додатки до історії русинів і руських церковей... Рбчник X. С. 55.

³⁴ R.P. Joannicio Basilovits. Brevis Notitia Fundationis Theodori Koriathovits... S. 102; Кралицький А. Русскіи монастыри на Угорской Руси... С. 119; Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 55.

³⁵ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 349. Арк. 1.

³⁶ Там само.

³⁷ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastyra... S. 47–50.

³⁸ Ibid. S. 44.

³⁹ Ibid. S. 111–112.

⁴⁰ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 2.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ За допомогу в дешифруванні нововиявлених, опублікованих у цій статті текстів латинською мовою та їхньому перекладі на українську мову, автор публікації щиро дякує лінгвісту Ростиславу Паранько.

«1| I.

Non dubito bene notum esse quibus interest, p[osse]ssionem Bukov in hocce inclitto comitatu Sarosienſi ſituattam, illuſtriſſimum dominum comitem de Szirma Bessenyo et Czernek, dominum Thomam Szirmay ſuae ſ[acra]tiſſimae caeſareae regiae[ue] m[ai]eſ[ti]t[is] conſiliarium camerarium ac incl[iti] comitatus huius Sarosienſis ſupremum comitem <?> (tit[uli]) concernentem iure hereditario. In cuius poſſeſſionis tentoris parte, datur parvum monaſterium, in Bukovska Hurka n[un]cupatum. Eius monaſterii primus fundator erat ſcultetus p[o]ſſeſſionis Bukov Alexius Bily vocitatus circiter ante annos 50. Siquidem vero prenominaſſe monaſterium per voraginem ignis conſumatum fuiſſet iterum in loco proprio ſucceſſores prenominaſſe Alexii Bili aliud monaſterium noviter edificari curarunt. In quo etiam ſancte, et bone vite certus religioſus Greci ritus eremita, uſque ad conſumationem vitae ſuae permanebat, poſt obitum vero ipſius uſq[ue] ad preſens monaſterium illud ſpirituſali persona vacabat, ſiquidem nec edificium competens penes monaſterium illud pro retentione eremite dabat[ur]. Actu vero ſucceſſores Alexii Bili uti Alexius et Michael Bily ſubditi alte tituſati illuſtriſſimi domini comitis <?> Domino Deo iuvante eum iuvamine etiam alior[um] ſubditor[um] ſuae illuſtriſſime dominationis cum iam pro reſidentia cubacula edificaeſſent, tandem Spiritus Sancti gratia motus, reverendus pater Irinarchus Iaſzelszki ordinis ſancti Baſilii Magni Greci ritus unitor[um] ex indultu prenominaſſe illuſtriſſimi domini comitis locumtenentis infrabuſcripti, ita etiam patronum monaſterii eidem et tocius comunitatis Bukow unanimi voto ſufficienter expeditus, Romam peregrinavit, [1v] Romae vero a ſanctiſſimo pontifice, ſive beatiſſimo patre Clementi Duodecimo pontifice maximo pro monaſterio in Hura Bukovska plenarias indulgentias pro feſto ſancti Petri et Pauli obtinuit et atulit. Roma vero cum ſufficientibus teſtimonialib[us] faeliciter redux depoſuit ſemet ad locum prenominaſſe ubi etiam vitam ſuam in devotionibus conſumere volet, cum permiſſione illuſtriſſimi domini comitis ac hereditarii domini p[o]ſſeſſionis ei[us]dem. Cui etiam licitum erit pro ſibi adiuncto, ſocium ſuſcipere, hoc tamen adito, ut prenominaſſe vitam ſuam ita ducat prout ſpiritualem perſonam concernit, haut concernere poterit. Homines iuvenes, ſimplices, ut ſuos filios, confeſſioni inſtruat, in ſacrificiis miſſae et orationib[us] negligens non ſit. Datus penes monaſterium illud hortus parvus arbuſculus per predeceſſorem illius eremitam planſatus, hoc etiam illi pro tali g[ene]rali iuvamine reſolvitur et ceditur. In cuius rei robur literas haſce teſtimoniales ipſius reverentiae extradedi. Datum in caſtelo Zboroviensi illuſtriſſimi domini comitis de Szirma Bessenyo et Czernek, domini Thomae Szirmai (tit[uli]). Anno 1738 die 8 menſis [Octo]bris.

Mathias Nyarai ſepius alte tituſati illuſtriſſimi domini comitis domini Makovicienſis proviſor ac plenipotentiarius.

M[anu] p[ro]pria

|2| II.

Acta hicce medio g[ene]roſi d[omi]ni Mathiae Nyaray proviſoris mei in dominio Makovicienſi ratione introſerti eremicolae definita et ſcripto tradata, qua dominus haereditarius loci illius, approbo et confirmo. Tarcza 25 Febr[uarii] 1740.

Comes Thomas Szirmai

M[anu] p[ro]pria»⁴⁴.

Переклад тексту документа від 08.10.1738 р. – українською:

«1| I.

Не сумніваюся, що всім, кого це стосується, відомо, що поſліть Буків, розташована в цій славетній Шарошській жупі, належить за дідичним правом всеſвітлішому панові графові Сірми, Бешеньє та Чернека, панові Томі Сірмаєві, раднику й коморнику преосвященної цісарсько-королівської величності та верховному жупану цієї славетної Шарошської жупи <?> (титули). іУ частці держателя цієї поſлості є невеликий монастир, званий на Буківській гірці. Першим фундатором цього монастиря близько 50 років тому став шолтис поſлості Буків, званий Олексієм Білим. І хоча вищеназваний монастир згорів у пожежі, наступники вищеназваного Олексія Білого подбали й наново збудували на тому самому місці новий монастир. У ньому до кінця свого життя перебував певний чернець-пустельник грецького обряду, який вів святобливе й благочестиве життя. Від його кончини й дотепер монастир був позбавлений духовної особи, бо й відповідної споруди для мешкання пустельника в цьому монастирі не було. І коли наступники Олексія Білого, а саме Олексій і Михайло Білі, піддані вищетушованого всеſвітлішого пана графа <?>, із Господньою Божою поміччю та за підмогою інших підданих його всеſвітлішого панства збудували житлові келії, превелбний отець Іринарх Яселський, натхненний благодаттю Святого Духа чину святого Василя Великого унійного грецького обряду, з дозволу нижчепідписаного намісника вищеназваного пана графа, а також з одностайного схвалення покро-

⁴⁴ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 1–2.

вигляду монастиря та всієї буківської громади, належно споряджений вирушив у подорож до Рима, [1 зв.] а в Римі виклопотав і здобув у святишого Понтіфіка, блаженнішого отця верховного Понтіфіка Климента XII, для монастиря на Буківській горі повний відпуст на празник святих Петра і Павла. Щасливо повернувшись із Рима з належними посвідками, він осів у вищеназваному місці, де з дозволу всевітлішого пана графа, дідичного пана цієї посілості, хотів би провести своє життя в набожності. Йому також буде дозволено взяти собі [соція – ?]. З тим, однак, що вищеназаний Іринарх Ясельський вестиме своє життя так, як належить або належатиме духовній особі. Молодих та простих людей навчатиме, як власних синів, сповіді; не буде недбалим у відправі літургій та молитвах. При монастирі є невеликий сад, який засадив деревцями його попередник пустельник; цей сад також передається й уступається йому на загальну підмогу. На зміцнення цієї справи я видав цю посвідку його велебності. Дано в Зборівському замку всевітлішого пана графа Сірми, Бешеньє та Чернека, пана Томи Сірмая (титули). 8 жовтня 1738 р.

Матей Нярай, провізор і уповноважений Маковицького володіння часто вищетитулованого всевітлішого пана графа.

Власною рукою.

[2] П.

Учинене тут за посередництвом пана Матея Нярая, мого провізора у Маковицькому володінні, визначене й викладене на письмі, я, як дідичний володар цього місця, схвалюю та затверджую. Гарца, 25 лютого 1740 р.

Граф Тома Сірмай.

Власною рукою.»⁴⁵

Ураховуючи датування джерела, можемо логічно припустити, що маємо справу з окремим документом, написаним на основі двох, уже наявних. Тобто 16.01.1738 р. був написаний оригінал грамоти жителів с. Буківці латинською мовою, 18.08.1738 р. із цього оригіналу зроблена копія або ж переклад церковнослов'янською мовою, а 08.10.1738 р. на основі попередніх двох варіантів на латині була складена «історична справка» про Буківський монастир.

Цілком імовірним є й те, що остання варіація грамоти або ж «історична довідка» була створена як ще один окремий додатковий документ, який засвідчував належність монастиря графу Сірмаю. Вірогідно, граф, який був шариським жупаном у 1720–1761 рр.⁴⁶, зробив кілька оригінальних грамот і «довідку», щоб зафіксувати в історії свій внесок у розбудову монастиря, а також убезпечити його від матеріальних посягань і конфіскації. Таке припущення підтверджується й тим, що «довідку» своїм підписом і печаткою затвердив і граф, і його вищевказаний префект, або ж провізор його Маковицьких володінь, Матвій Нярай (латин. – Mathiae Nyaray, словацьк. – Matiš Nyári / Nyáry)⁴⁷.

Отже, протягом 1738 р. були сформовані три важливі документи, що дають цікавий матеріал до вивчення Буківського монастиря на ранніх стадіях його відродження в першій пол. XVIII ст.

Загалом завдяки грамоті 1738 р. ми отримуємо перші, документально зафіксовані відомості, які детально відтворюють початковий період діяльності монастиря.

Наявна інформація з грамоти жителів с. Буковець, а також відомості «історичної довідки» дозволяють зробити попередні висновки. Територія монастиря була в красивій місцині, знаходилася в Шариській жупі та належала місцевому графу Томашу Сірмаю. Першим фундатором монастиря близько 50 років був шолтис Олексій Білий, його наступники, фундатори Олексій і Михайло Білі, продовжили справу розбудови монастиря. Після руйнівної пожежі монастир довгий час був у запустінні, у ньому не велося монаше життя. З давніх часів монастирем піклувалися ктитори (шолтеси) і фундатори, які за відсутності ченців до й після пожежі наглядали за цим місцем. У цьому монастирі певний час перебував чернець-пустельник грецького обряду, який проводив тут благочестиве життя. Станом на 1738 р. тут був дерев'яний храм на честь святих апостолів Петра і Павла. У 1738 р. Римський Понтіфік Климент XII на свято апостолів Петра і Павла дає монастирю привілей «відпустового» місця. Документи свідчать, що 1738 р. відбулася передача цієї обителі в користування нового настоятеля, ієромонаха унійного грецького обряду ЧСВВ, Іринарха Ясельського. Останній перед Богом і людьми дає обітницю залишатися в осередку до своєї смерті й робити все можливе задля його розвитку. Усебічну допомогу й сприяння наміснику в розбудові обителі обіцяють громади та їхні нащадки з трьох сіл. Монастирю передаються кілька земельних ділянок, монастирський ліс, сад тощо. Жителі села вимага-

⁴⁵ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 1–2.

⁴⁶ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastya... S. 58.

⁴⁷ Ibid. S. 58.

ють від монахів строгого життя згідно з іночеськими законами⁴⁸, у разі порушення правил життя в монастирі й намісник, і ктитори мають право відправити монахів на виправлення або до Егерського архієпископа, або до Мукачівського єпископа.

Наголосимо також, що детальний текстологічний та археографічний аналіз грамоти в транскрипції о. Василя Гаджеги в порівнянні з її виявленим аналогом у фондах ДАЗО показує, що версія о. Гаджеги значно інформативніша й швидше за все є оригіналом. У ній подається передусім дата: 18.08.1738 р., указано більше прізвищ та імен ктиторів монастиря, а також наводиться відомість про перший, документально фіксований храм. Імовірно, на це вказує й відсутність оригінального сфрагісу та підпису. Копія грамоти, виявлена нами в зібранні ДАЗО, є однією з пізніших копій фундаційної грамоти. Копія ДАЗО суттєво відрізняється за інформативністю тексту. У ній відсутня кінцева вставка латинською мовою. Зворот цієї копії – пустий, нічим не завірений аркуш паперу.

Подальший історичний розвиток Буківської обителі в 1740–1800 рр. літописно продовжився після призначення настоятелем монастиря о. Іринарха, який передусім домагається звільнення монастирської землі від підпорядкування й залежності світської влади⁴⁹. На початковому етапі розбудови монастир стрімко здобуває прихильність вірян. Отець Ясельський навіть «задумав привабити на Букову гірку всіх маковицьких богомольців, які вже здавна паломничали на славний Святодухівський відпуст при Краснобрідському монастирі»⁵⁰.

Задля ствердження свого духовного осередку о. Ясельський звернувся до Папи Римського Климента XII⁵¹. Результатом цього звернення стало те, що Понтифік 7 травня 1738 р. передусім видає свідоцтво «про відпущення гріхів» одноосібно монаху ордену Василіан о. Іринарху⁵². Другим кроком було рішення від 17 травня 1738 р., яким той же Папа надав Буківському монастирю «до 10 років» статус відпустового осередку в день Зіслання Святого Духа⁵³.

Узагалі початковий розвиток обителі практично в літописному форматі стисло подається у вищенаведеній так званій «Історичній довідці» про заснування Буківського монастиря в Шароській жупі, що датується 8 жовтня 1738 р.⁵⁴

Згідно з архівними документами, головним фундатором обителі був власник розлогої Маковицької домінії граф Фома Сірмай (Thoma Szirmai), який за умови його посмертного поминання передав монастирю «75 гектарів орної землі та 5 гектарів ліса, забезпечивши його всім потрібним до ведення сільського господарства»⁵⁵.

На зберіганні у фондах ДАЗО є кілька фундаційних документів, які підтверджують участь графа Сірмая в розбудові монастиря. Одночасно в кількох документах зафіксована перша офіційна дата, коли граф Сірмай наділив монастир землями й значними угіддями. Це сталося в липні 1742 р.⁵⁶

У фондах ДАЗО зберігається справа, яка містить у собі 2 копії дарчої грамоти про дарування земельної ділянки графа Сірмая василіанському монастирю в с. Букоц. Крайніми датами джерела є 05.06.1744–05.09.1745 рр.⁵⁷

Текст кожної копії грамоти дублюється із незначними орфографічними і стилістичними відмінностями. Усі копії написані різним почерком. На початку вказаних дарчих копій зазначено так: «*Laudetur Iesus Christus! Infra scriptus notum omnibus facio, & singulis, quibus interest quod in Anno 1742 Mense Julio, dum Excellentissimus, ac illustrissimus Dominus Comes, Dominus Thomas Szirmai, de Szirma Besenyő, et Csernek, Sacra Regiae Majestatis Intimus Actualis Consiliarius, Camerarius, Eques aureatus, ac Incltyti Comitatus hujusce Sárosiensis Supremus Comes, nec non Haereditarius Dominus Domini Makovichiani, fuisset in Oppido Zboro*»⁵⁸.

⁴⁸ Наскільки строго дотримувалися ці моральні правила, можна судити з листа монаха Буківського монастиря, в якому він спростовує адресовану йому підозру в крадіжці монастирських речей: ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 670. Арк. 2.

⁴⁹ Пронин В. История Православной Церкви... С. 363–364.

⁵⁰ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 55.

⁵¹ Климент XII – 246-ий Папа Римський, понтифікат якого тривав з 12.07.1730 по 06.02.1740 рр.

⁵² ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 588. Арк. 6.

⁵³ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 587. Арк. 2; Лучкай М. Історія карпатських русинів... Т. III. С. 265; Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. II. С. 374–376; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... С. 51.

⁵⁴ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 2.

⁵⁵ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 55.

⁵⁶ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 7; Оп. 1. Спр. 270. Арк. 3; R.P. Joannicio Basilovits. Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits... С. 102; Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 55; Пронин В. История Православной Церкви... С. 364; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... С. 57.

⁵⁷ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 7. Арк. 1–1 зв.; 4–4 зв.; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... С. 58.

⁵⁸ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 1, 4, 6; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... С. 60.

Ці ж копії містяться в праці о. Тимковича, які автор наводить за о. Гаджегою⁵⁹. У монографії о. Тимкович подає із вищенаведеними копіями в об'єднаному документі окремих додаткових документів, який абсолютно різниться за змістом. Дослідник, цитуючи працю о. Гаджеги, в одному тексті об'єднав дві різні копії різних документів.

Факт поєднання різних документів в одному тексті о. Тимковича підтверджують два виявлені джерела, розміщені у двох окремих справах зібрань ДАЗО.

У фондовій справі Ф. 64, оп. 4, спр. 42 містяться чотири копії, названі в заголовку як одна грамота. Насправді між ними на аркуші 3–3 зв. і 5–5 зв.⁶⁰ зберігається зовсім інший документ у двох копіях, про що свідчить його заголовок і зміст. Разом із тим цей документ знаходиться також у двох копіях в іншій виявленій окремій справі Ф. 64, оп. 5, спр. 190 під назвою «Свидетельство настоятеля монастыря ордена Премонстреев в г. Лелес, данное настоятелю Букоцкокого монастыря Данилковичу Гедеоу об утверждени дарственной грамоты графа Сирмая Томаша от 1742 года по с. Тарца»^{61, 62}.

Отже, один і той же документ є у двох копіях у двох окремих справах.

Той самий 1742 р.⁶³ як період початку благодійної та фундаторської діяльності графа з с. Зборов⁶⁴ фіксується ще в одній копії грамоти графа Фоми Сірмая про дарування земельних ділянок монастирю на горі Букова в Шароській жупі⁶⁵. Копія грамоти була зроблена 5 червня 1744 р. і додатково завірена 5 лютого 1746 р.⁶⁶

1742 р. як початок фундаційної діяльності графа Сірмая фіксується також у вищенаведеному «Свідощті» настоятеля монастиря ордена Премонстрейв, крайніми датами якого є 31.08.1768–22.07.1794 рр.⁶⁷

Із копій установчої грамоти 1742 р. стає відомим кілька фактів як доповнення: активна розбудова монастиря тривала в період правління Римського Папи Клімента XII, генерального вікарія Егерського єпископа Георгія Фоглара та Мукачівського греко-католицького єпископа Георгія Блажовського.

Одним із нових джерел є виявлена у фондах ДАЗО так звана «Розписка прикажчика поміщика графа Томаша Сірмая в с. Гажлин про виявлення в архіві поміщика документів фундації графів по Буковецькому монастирю» від 8 серпня 1822 р. Її дешифрування та переклад публікуємо вперше.

Копії грамот, зроблені 5 червня 1744 р. і 9 вересня 1745 р., були виявлені також прикажчиком поміщика Томаша Сірмая, Даниїлом Машицьким, який жив у с. Гажлин⁶⁸. Згідно з «розпискою» від 8 серпня 1822 р., він виявив вищенаведені два документи фундації графа Буковецькому монастирю в архіві поміщика⁶⁹.

Як впливає з джерела, виявлені документи (від 05.06.1744 і 09.09.1745 рр.) Машицький видав брату Іллі з Буковецького монастиря, інші документи з історії монастиря 07.03.1788 р. були передані свідницькому обліковцеві (rationista) Емерику Вайнаровичу, який був уповноваженим Івана Ладомерського⁷⁰. Привертає увагу замітка «розписки» про те, що 09.09.1745 р. граф Сірмай лише «затвердив» дарчу грамоту від 05.06.1744 р.⁷¹ Тобто існує археографічний прецедент на подальше, більш скрупульозне дослідження грамоти від 05.09.1745 р.

Дешифрований і перекладений текст документа від 8 серпня 1822 р. публікується вперше.

«Infrascriptus vigore praesentium recognovit quod sub hodierno venerando fratri Eliae monasterii venerabilis de Bukocz duo documenta praelaudatum monasterium ferientia per infrascriptum exquisita, et quidem: primum de a[n]no 1744 d[e] d[i]e [quin]ta Iunii in castello Zboroviensi emanatum, tandem d[e] d[i]e 9 Septembr[is] 1745 Tarcza per illustrissimum dominum comitem Thomam de Szirma confirmatum, demum d[e] d[i]e 22 Augusti in (Viskocz <?>) transumptum et per ord[inarium] iudlium Georgium Feg(j)irvary, et subiurassorem Carolum

⁵⁹ Ibid. S. 59–61.

⁶⁰ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 4. Спр. 42. Арк. 3–3 зв.; 5–5 зв.

⁶¹ Ториса (лат. Tarcza, Tarczae, угор. Tarcsa, словац. Torgusa) – село в Словаччині, Сабинівському окрузі Пряшівського краю. Розташоване в північно-східній частині Словаччини в Шариській височині в долині Ториси.

⁶² ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 190. Арк. 7.

⁶³ Там само. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 1, 3.

⁶⁴ Зборов або Зборів (словац. Zborov) – село в Словаччині, Бардіївському окрузі Пряшівського краю. Розташоване в північно-східній частині Словаччини, у північній частині Низьких Бескидів в долині потоку Каменець.

⁶⁵ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 3.

⁶⁶ Там само. Арк. 2.

⁶⁷ Там само. Оп. 5. Спр. 190. Арк. 1.

⁶⁸ Гажлин (словацк. Hažlin) – село в Словаччині, Бардіївському окрузі Пряшівського краю. Розташоване в північно-східній частині Словаччини, у Низьких Бескидах у долині р. Гажлінка.

⁶⁹ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 270. Арк. 1.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... S. 58, 61.

T(J)ahy ordinatum, secundum vero d[e] d[i]e [<?>] 7 Martii 1788 rationistae Szvidnicensi Emerico Vainarovics per plenipotentiarium Ioannem Ladomerszky extradatum resignaverit. Hic Hazslin[i] 8 Augusti 1822.

Daniel Massicz[ki] illustrissimi d[om]ini comitis Thomae de Szirma bonorum Makovicz provisor»⁷².

Переклад українською:

«Нижчепідписаний силою цієї грамоти визнає, що сьогодні уступив преподобному братові Іллі з превелебного Буковецького монастиря два документи, що їх відшукав нижчепідписаний, котрі стосуються вищезгаданого монастиря, а саме: перший – виданий 5 червня 1744 р. в Зборівському замку, який потім, 9 вересня 1745 р., у Тарці затвердив всесвітліший пан Тома з Сірми, нарешті 22 серпня трансумували і спорядили ординарний суддя (iudlius) Георгій Феєрварі і присяжний (subiurassor) Кароль Та(Я)гі; другий – що його [<?>] 7 березня 1788 р. видав свідницькому обліковцеві (rationista) Емеріку Вайнаровичу уповноважений Йоан Ладомерський. Тут у Гажлині 8 серпня 1822 р.

Даниїл Машицький, провізор маєтку Маковець всесвітлішого пана графа Томи з Сірми»⁷³.

Беззаперечним свідченням передачі щедрих земельних ділянок монастирю є «Свідоцтво» настоятеля монастиря в с. Буківці про дарування монастирю землі графом Сірмай. Рукописний документ, що зберігався також у Сірмай – Бешеньовському архіві⁷⁴, був виявлений нами й у фондах ДАЗО. Він розміщений на 2 аркушах формату А 6 і датується 15 серпня 1787 р.⁷⁵ Джерело підписане о. Олександром Ставровським та ченцями монастиря: Мілетієм [Шантор <?>], Валеріаном [Аркіновієс <?>] та Іларіоном [Паркієвієс <?>]⁷⁶.

Поява «Свідоцтва» пов'язана із загрозою ліквідації монастиря в період секуляризаційної реформи імператора Йосипа II (1780–1790). Передбачаючи ймовірне закриття монастиря у вказаний вище день, місяць і рік, граф Сірмай запросив до себе в маєток усіх буковських монахів на чолі з ігуменом Олександром Ставровським. З метою забезпечення обителі від повного знищення після закриття та уникнення конфіскації царем маєтків, на цій зустрічі фундатор заявив, що при найгіршому сценарії розвитку подій усі маєтки знову повинні повернутися до графа⁷⁷. Це й засвідчує «Свідоцтво».

Побоювання графа Сірмая щодо закриття монастиря не справдилися. Буківський монастир не був ліквідований у 1788 р.⁷⁸ Причиною цьому стала як освітня діяльність монастирської школи⁷⁹, так і географічний чинник. Біля обителі знаходилася міжнародна королівська дорога, яку в народі називали «Jozefinke». Локаційна користь монастиря полягала в тому, що, курсуючи цим шляхом, біля обителі зупинялася королівська пошта та інші подорожні⁸⁰.

За фінансової підтримки графа Сірмая та прихожан монастиря на території обителі розпочалося будівництво кам'яного храму. Одним із активних будівничих цього храму був чоловік на ім'я Зелус⁸¹. Разом із храмом був споруджений кам'яний корпус із п'ятьма кімнатами та окремою келією з коморою для настоятеля, а також розлогою їдальною з кухнею⁸². Добудований величний храм був освячений у день Воздвиження Хреста Господнього в 1796 р. Мукачівським єпископом Андрієм Бачинським⁸³.

У період будівництва храму ігумен та всі насельники монастиря відмовилися від юрисдикційного підпорядкування Мукачівському єпископу, а також головному протоігумену: «він уперто відкидав всякий нагляд над собою місцевого протоігумена, як теж і свою залежність від Мукачівського єпископа, до влади якого в тому часі належала також Букова гірка»⁸⁴. У призмі вивчення причин відмови від підпорядкування єпископу ціка-

⁷² ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 270. Арк. 1.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Ungvár E. «A Bukócz-hegyi monostor története»... T. IV. S. 23.

⁷⁵ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1151. Арк. 2.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastya... S. 98.

⁷⁸ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 12. Спр. 2571. Арк. 4–4 зв.

⁷⁹ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 56; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastya... S. 98–99, 108–109; Монич О. Монастирські школи Мукачівської та Марамороської єпархій (XVIII–XIX ст.) як освітня парадигма духовного виховання. *Духовно-інтелектуальне виховання і навчання молоді в XXI ст.* / Редкол.: В. Бабиц та ін. Харків: ВННОТ, 2022. Вип. 4. С. 829–832.

⁸⁰ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastya... S. 99.

⁸¹ Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье... С. 364.

⁸² R.P. Joannicio Basilovits. Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits... S. 103.

⁸³ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 56.

⁸⁴ Там само. С. 55–56; Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье... С. 364.

вим для подальшого опрацювання є виявлений лист від 07.11.1740 р., у якому ігумен Буківського монастиря виражає цілковиту вірність Мукачівському єпископу⁸⁵.

За відмову підпорядкуватися церковній владі цей монастир був названий «упрямим местом»⁸⁶. З часом непокора мукачівському владиці стала причиною того, що о. Ясельський був змушений разом із ченцями повернутися до Галичини. Про «усунення Ясельського з Букової гірки постарався тогочасний Мукачівський єпископ Мануїл М. Ольшавський»⁸⁷. Деталі цього неприємного інциденту доволі скрупульозно прокоментовано в праці о. Йосафата Тимковича⁸⁸. У цілому, причини непокори о. Ясельського встановити важко, однак все-таки певні вказівки на них є. Так, за словами о. Анатолія Кралицького, ієромонах Ясельський, «будучи челоуьк чужий, хотя очень изрядный, зависти не хотеть ни отъ начальства Чина Угорской области, ни отъ епархiальной власти, то вмѣсто него заведены угорскiи монахи изъ Мукачевского монастыря»⁸⁹. Отець Василій Гаджега причину переходу ігумена Ясельського бачить так: «Но коли з протягом часу о. Ясельський не хотів вступити в тутешній чин св. Василя В. і повинуватися єпископу, насильно оддалили его из еще недоконченое будовль а монастырь мукачѣвский докончив будовлю р. 1796»⁹⁰.

Отже, реальною причиною переведення з Букової гори о. Іринарха, який був прокуратором одного з василіанських монастирів у Галичині «*observant quemdam Religiosum de Ordine S. Basili M. Gallitianum certi cujusdam Monasterii Procuratorem*»⁹¹, була його відмова від вступу в місцевий чин святого Василя Великого.

Після усунення о. Іринарха його наступником став о. Гервасій Камінський⁹².

З екватору XVIII ст. при обителі діяла відома чотирьохрічна початкова школа⁹³.

Станом на 1767 р. Буківський монастир входив разом з іншими сімома великими обителями (Мукачево, Маріяповч, Красний Брід, Малий Березний, Імстичово, Бороняво, Біксад) до самостійної провінції св. Миколая з протоігуменським осідком на Чернечій горі в м. Мукачево⁹⁴.

Одним із нових документів, який теж був виявлений при пошуковій роботі у фондах ДАЗО, є грамота про освячення Хрестовоздвиженського храму Буківського монастиря Мукачівським єпископом Михайлом Брадачем 12 червня 1810 р. Документ вводиться у новий обіг уперше.

Згідно з джерелами та науковими розвідками, протягом XVIII ст. в Буківському монастирі почергово діяли три храми, хоча першою за давністю (до XVIII ст.), на думку о. Пекара, була каплиця, споруджена на честь Преображення Господнього⁹⁵. Тобто історично фіксованих храмів було чотири. Однак більшість джерел указує на те, що в 40–90-х рр. XVIII ст. на території обителі діяли три храми: церква Сходження Святого Духа⁹⁶, храм на честь святих апостолів Петра і Павла⁹⁷ та Хрестовоздвиженський храм⁹⁸.

Перші три давні храми були дерев'яні, останній – кам'яний. За сприяння графа Сірмая будівництво мурованого храму розпочалося в 1742 р.⁹⁹ Завершення будівництва стін і даху цього храму фіксується в 1744 р.¹⁰⁰ Остаточне закінчення спорудження Хрестовоздвиженського храму відбулося за настоятеля монастиря о. Арсенія Коцака, при якому в 1796 р. добудовано до стін храму вежу з дзвіницею¹⁰¹. Отець Гаджега стверджує, що будова храму в 1796 р. відбулася за сприяння Мукачівського монастиря¹⁰².

⁸⁵ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 655. Арк. 4.

⁸⁶ Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье... С. 364.

⁸⁷ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 56.

⁸⁸ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ya... S. 73–81.

⁸⁹ Кралицький А. Русскіи монастыри на Угорской Руси... С. 120.

⁹⁰ Гаджега В. Додатки до історії русинів і руських церковей... Рбчник Х. С. 55.

⁹¹ R.P. Joannicio Basilovits. Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits... S. 102.

⁹² Ibid. S. 97.

⁹³ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 56.

⁹⁴ Ваврик М. Стан Чина в Василянській «Золотій добі»... С. 49.

⁹⁵ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. II. С. 375–376; Т. III. С. 54, 57; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ya... S. 163.

⁹⁶ Лучкай М. Історія карпатських русинів... Т. III. С. 265; Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 55; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ya... S. 51–55, 84–85, 163.

⁹⁷ ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 1 зв.; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ya... S. 51, 53, 55.

⁹⁸ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. II. С. 375–376; Т. III. С. 56; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ya... S. 53; 55; 163.

⁹⁹ Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье... С. 364.

¹⁰⁰ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ya... S. 53.

¹⁰¹ R.P. Joannicio Basilovits. Brevis Notitia Foundationis Theodori Koriathovits... S. 103; Кралицький А. Русскіи монастыри на Угорской Руси... С. 120; Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ya... S. 99.

¹⁰² Гаджега В. Додатки до історії русинів і руських церковей... Рбчник Х. С. 55.

Сьогодні на території монастиря знаходяться дві церкви: кам'яний храм Воздвиження Хреста Господнього й така ж каплиця на честь Святого Хреста. Колишніх храмів на честь Святого Духа та святих апостолів Петра Павла вже немає¹⁰³.

Дослідник церковної історії о. Пекар стверджує, що освячення кам'яного храму на честь Воздвиження Хреста Господнього звершив Мукачівський греко-католицький єпископ Андрій Бачинський у 1796 р.¹⁰⁴ Однак жодних аргументів чи документів, які підтверджують цей факт, автор не наводить.

Правдоподібним, на наш погляд, є таке пояснення цього твердження. У вказаному 1796 р. за посередництва Мукачівського монастиря було завершено будівництво вежі храму. Логічно припустити, що тогочасний Мукачівський єпископ Бачинський міг звершити чин «Малого» освячення добудованого храму. Однак чин «Великого» освячення храму було звершено пізніше іншим єпископом.

У фондах ДАЗО нами було виявлено «Повідомлення» про освячення храму Буківського монастиря, що датується 12 червня 1810 р.¹⁰⁵ Звершив це освячення наступник Бачинського – Мукачівський греко-католицький єпископ Михайло Брадач¹⁰⁶.

Ураховуючи важливість цього документа для вивчення минувшини Буківського монастиря, публікуємо його в авторському дешифруванні. Джерело вводиться в науковий обіг уперше.

«Во Лѣто Господне #АССІ (1810) месяца Іунія дня VI (12) Церковъ Воздвиженія Честнаго Креста ѡбители Буковскія ѡсвятить великоможный Господинъ Михаилъ Брадачъ ѡсвященный Епископъ Доролійскій [Дорилійскій або Дорилейскій – О.М.]¹⁰⁷ Дієцезіи Мункачовскія(я) Суфраганъ, Авва от Шаръ или Шар – Моностра¹⁰⁸, Капітулы Мункачовскія(я) Канонік и Препозит и прчь (прочее) Правящу Кафолическую Церковъ Пію Седмомъ Папѣ Римскому, царствующу надъ оутрами Царю Пресвѣтлому Францѣску Второму. Радящу Мукачовскою дієцезією Превелебнѣйшому Господину Іоанну Кутка¹⁰⁹, Авва от Бигаръ, Вікарію Епарах(иа)льному и прчь (прочее): При присутствіи Многихъ Пароховъ, и от Чина Святаго Василя Великаго сирѣчь: Всечестнымъ Отцемъ Авра(а)мію Колесарь Красно–Бродскому, Ірїнарху Котраді Буковскому ігуменомъ(ну): Парфенію Колесарю, Іоѡсифу Деміа(мя)новічъ(чу), Нілу Константінъ, Ісаію Дадаі Іеромонахомъ со прочіими Монахъ ѡбыватели Буковского Монастирю. Присутствующимъ многимъ священникомъ сирѣчь: Андрею Руби, Пароху Кружловскому и Вице Архїдіакону Собора Буковскаго, Василию Кутка, Пароху Чабинскому и Вице Архїдіакону Собора Лаборскаго, Іоанну Дурчакъ, Пароху Волшавскому и Вице Архидиякону Собора Вироновскаго (Врановскаго – <?> О.М.), Андрею Кампо, ихъ Великости Вышше именованнаго Епископа Каплану и Секретару и прчь (прочее): При освященіи предреченныя Церкви содѣйствующим и инымъ многимъ Священникомъ и мирскимъ людемъ присутствующимъ.

Во сіе же время во иныхъ Монастыряхъ сущимъ: Іоаннію Базиліовичъ Прото Ігумену Мукачовскому, и Ігуменомъ: Манассію Андрейковичъ Повчанскому, Інокентію Даниловичъ Малоберезницкому, Павлу Молнаръ Імстичовскому, Веніаміну Лавкаі Біксадському.

Михайлъ Брадачъ, Епископъ Дорилінскій, Суфраганъ Мукачовскій и Генеральный вікарій»¹¹⁰.

Рукопис грамоти написаний уживаним на поч. ХІХ ст. почерком. Цей стиль використовувався під час оформлення документообігу, ним писали відповідні церковні та державні документи. Орфографічний аналіз документа дозволяє стверджувати, що головний текст «Повідомлення» написаний окремою, невідомою нам особою. Почерк підпису сут-

¹⁰³ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... S. 53.

¹⁰⁴ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. ІІІ. С. 56.

¹⁰⁵ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 249. Арк. 1.

¹⁰⁶ Брадач Михайло – з 08.01.1809 р. титулярний єпископ Дарилєнський, керував Мукачівською єпархією як генеральний вікарій у 1809–1815 рр. Після його управління із західної її частини була утворена Пряшівська єпархія (1818). Дет. про нього див.: Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье... С. 357–358; Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. І. С. 80–81, 189.

¹⁰⁷ Michael Bradacs, Episcopus tit. Borylensis, et Coadiutor Episcopi Munkacsiensis Andreae Bacynskyj (1773–1809). Див.: P. Athanasius G. Documenta Pontificum Romanorum... S. 323; Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье... С. 357–358.

¹⁰⁸ Єпископ Михайло Брадач також мав титул абата, абатства святого Андрія де Шаярі, інакше Шаар-Моноштра. Див.: Лучкай М. Історія карпатських русинів... Т. ІV. С. 272.

¹⁰⁹ Священник Іван Кутка – із 1777 р. секретар Мукачівського єпископа Андрія Бачинського, канонік, вікарій Мукачівського єпископа. Після смерті єпископа Бачинського о. Кутка Іван у 1809 р. призначений капітульним вікарієм у духовних справах по Мукачівській єпархії. Дет. про нього див.: Лучкай М. Історія карпатських русинів... Т. ІV. С. 245, 272–273, 296; Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье... С. 355–356; Баран О. Єпископ Андрей Бачинський... С. 59–61; Баран О. Нариси історії Пряшівщини... С. 48–49.

¹¹⁰ ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 249. Арк. 1.

тево відрізняється від основного тексту й указує на те, що його автором був безпосередньо єпископ Брадач. Підпис завірнений сфрагісом овальної форми (діаметром 2 см.), що поставлений на червоному сургучі.

Опис печатки: На печатці є зображення єпископського герба. Зовнішнє кільце герба прикрашене рослинним орнаментом. Посередині герба на троні сидить людина, яка тримає схрещені на грудях руки. У правій руці особа тримає меч (або щось схоже на тростину, у якій римські воїни дали оцет при розп'ятті Христа). У лівій руці людина тримає, як показує виражене зображення, спис із тонким наконечником. Трохи вище від середини печатки у правому куті є зображення архієрейської мітри з хрестом на її верху. Навпроти, з лівої сторони – зображення архієрейського жезла з двома змінними головами, усередині якого у верхній його частині є хрест. Зверху над зображенням особи є чіткий відбиток єпископського капелюха. На сфрагісі людина зображена сидячою в гербі щитовидної форми, з тонкими смугами на задньому фоні. Під особою всередині щитовидного герба є зображення підкови. Ніяких ініціалів на печатці не виявлено. Печатка дуже схожа з ідентичним сфрагісом, який використовував в тому ж часі єпископ Андрій Бачинський. Види його гербових печаток опубліковані в праці Іштвана Удварі¹¹¹.

Із документа дізнаємося, що освячення храму відбулося за присутності багатьох парафіяльних священнослужителів та отців ЧСВВ (Чина Святого Василя Великого). Серед останніх були: о. Авраамій Колесар – настоятель Краснобрідського монастиря, Іринарх Котрадій, ігумен Буківського монастиря, а також Парфеній Колесар, Йосип Демянович, Ніл Константин, Ісає Дадаї та інші насельники монастиря. При освяченні храму єпископові Михайлу співслужили тогочасні парохі та архідіякони: Андрій Рубі – парох Кружловський та Віцеархидіякон Буковський, Василій Кутка – парох Чабинський та Віцеархидіякон Лаборський, Іван Дурчак – парох Олшавський та Віцеархидіякон Врановський, Андрій Кампо – капелан і секретар єпископа. Також було й багато інших священнослужителів і вірян. Із повідомлення також дізнаємося, що протоігуменом монастирів ЧСВВ на той час був Іоанікій Базилевич, ігумен Мукачівського монастиря, настоятелем Маріяповчанського монастиря був Манасія Андрейкович, Малоберезнянського – Інокентій Данилович, Імстичівського – Павло Молнар і Бікадського – Веніамін Лавкай.

Архівне джерело повідомляє, що ігуменом Буківського монастиря в 1810 р. був Іринарх Котрадій¹¹². На думку о. Тимковича, о. Іринарх був ігуменом монастиря в 1804 р., а в 1810 р. посаду настоятеля обіймав о. Василій Крісовіч¹¹³.

Факт освячення храму на поч. XIX ст. ще раз доказує, що цей монастир разом з іншими монастирями Мараморошу не був закритий унаслідок секуляризаційної реформи цісаря Йосипа II у 1788 р. Як уже зазначалося, причинами цього були освітня діяльність монастиря, а також його розташування біля міжнародної дороги, так званої «йозифінки»¹¹⁴.

Огляд джерел і наукової літератури з теми дослідження дозволяє зробити попередні висновки щодо окресленої проблематики.

Без сумніву, весь корпус наявного джерельного матеріалу ДАЗО (установчі документи: дарчі грамоти, пам'ятні листи, заповіти, акти, документи про нерухомість, папські та єпископські булли й грамоти, історичні та фундаційні описи), а також авторські нариси та монографії сьгодні широко репрезентують тему дослідження.

Епоха екватору XVIII – поч. XIX ст. в еклізіїній історії Мукачівської греко-католицької єпархії була визначальною в багатьох сенсах. Розвиток єпархії в часи мукачівських єпископів Йосипа де Камеліса (1689–1706), Геннадія Бізанція (1716–1733), Степана Ольшавського (1733–1737), Гавриїла Блажовського (1738–1742), Мануїла Ольшавського (1743–1767), Івана Брадача (1768–1772) і за періоду правління єпархією Андрія Бачинського (1773–1809) був спрямований на всі вектори еклізіїного життя одиниці. Одним із головних пріоритетів єпископату була розбудова й становлення чернечого життя.

Буківський чоловічий монастир на екваторі XVIII – XIX ст. переживає один з найкращих періодів свого становлення й розквіту. Біля витоків заснування монастиря могли бути ченці грецького, тобто православного, обряду. На це вказує джерельна відмінність статусів ченця-пустельника Арсенія та його наступника о. Ясельського: «greci ritus» та відповідно «ritus unitorum». Першими фундаторами монастиря був місцевий шолтес Олексій Білий та його наступники Олексій і Михайло Білі. Велика заслуга в розбудові монастиря належить головному щедрому фундаторові обителі графу Фомі Сірмаю. Завдяки його допомозі монастир збагачується земельними ділянками, він особисто буде кам'яний храм і

¹¹¹ Удварі І. Збирька жерел про студії русинського писемства... С. 192–194.

¹¹² ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 249. Арк. 1.

¹¹³ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monast'ra... S. 198–199.

¹¹⁴ Кічера В. Інституційна розбудова провінції Чину василіан на Закарпатті... С. 77.

житловий корпус для ченців, піклується про просвітницьку та освітню діяльність осередку.

Документальна база свідчить, що монастир своєю історичною минувиною сягає давнішого часу, аніж XVIII ст. Діяльність о. Іринарха Ясельського, який прибув у 1738 р., була спрямована на розбудову й упорядкування монастиря, що вже діяв.

Значимість обителі в соціально-політичному, культурно-просвітницькому та релігійно-місіонерському житті єпархії у XVIII ст., безумовно, була великою. Про це свідчать надання монастирю в 1738 р. Римським Понтифіком статусу «відпустового» осередку, існування при обителі монастирської школи, епізод занепокоєння церковної та світської влади великою присутністю вірян на монастирських відпустах¹¹⁵, а також, без сумніву, фактом уникнення закриття монастиря у 1788 р.

Щодо моменту освячення головного кам'яного Хрестовоздвиженського храму монастиря в 1796 р., то, на нашу думку, єпископ Андрій Бачинський у цьому році звершив чин малого освячення монастирського храму. Чин великого освячення храму обителі був звершений 12.06.1810 р. єпископом Михайлом Брадачем (1808–1814).

Уведений у науковий обіг документ – «повідомлення» про освячення храму – вносить окремі корективи до сформованих знань про діяльність монастиря на поч. XVIII ст. Відомості, відображені у джерелі, вкотре підтверджують тези окремих авторських наративів про складні взаємовідносини між єпископом Брадачем і його конкурентом по кафедрі – каноніком о. Іваном Кутка¹¹⁶, який був присутнім під час освячення храму. Джерело 1810 р. фіксує ім'я ігумена Буківського монастиря – о. Іринарха Котрадія, який, на думку о. Тимковича, був ігуменом монастиря раніше, у 1804 р., а в 1810 р. посаду настоятеля обіймав о. Василій Крісовіч¹¹⁷. Отже, архівне джерело редагує авторську неточність. Разом із тим документ надає інші важливі відомості. Зокрема, ми дізнаємось окремі прізвища та імена тогочасних архідияконів Шариського та Земплинського комітетів, ігуменів окремих монастирів ЧСВВ, а також ім'я чинного протоігумена монастирів ЧСВВ – о. Іоанкія Базиловича. У цілому джерело містить у собі унікальні відомості про діяльність монастиря на поч. XIX ст.

Отже, завдяки виявленню джерелам маємо унікальну можливість більш цілісного дослідження церковно-адміністративної діяльності обителі в одному з комітетів Угорського королівства. Водночас нові джерела накреслюють нові завдання для дослідників. До них можна віднести, наприклад, пошук додаткових матеріалів, які б остаточно підтвердили висновки, оприлюднені на основі виявлених джерел. Крім того, ці документи, на наше переконання, потребують більш широкого стилістичного, орфографічного та археографічного дослідження. Загалом перед дослідниками відкривається широке поле для дискусії та подальшого вивчення історії Буківського монастиря у вказаний період.

Актуальним для подальшого дослідження також є маловідомий факт звернення о. Ясельського до Римського Папи Климента XII, у результаті якого Понтифік 7 травня 1738 р. видав свідоцтво «про відпущення гріхів» одноосібно о. Іринарху. Заслугує на вивчення й рішення від 17 травня 1738 р., яким той же Понтифік надав Буківському монастирю статус відпустового осередку в день Зіслання Св. Духа. Виявлені документи зберігаються у фондах ДАЗО.

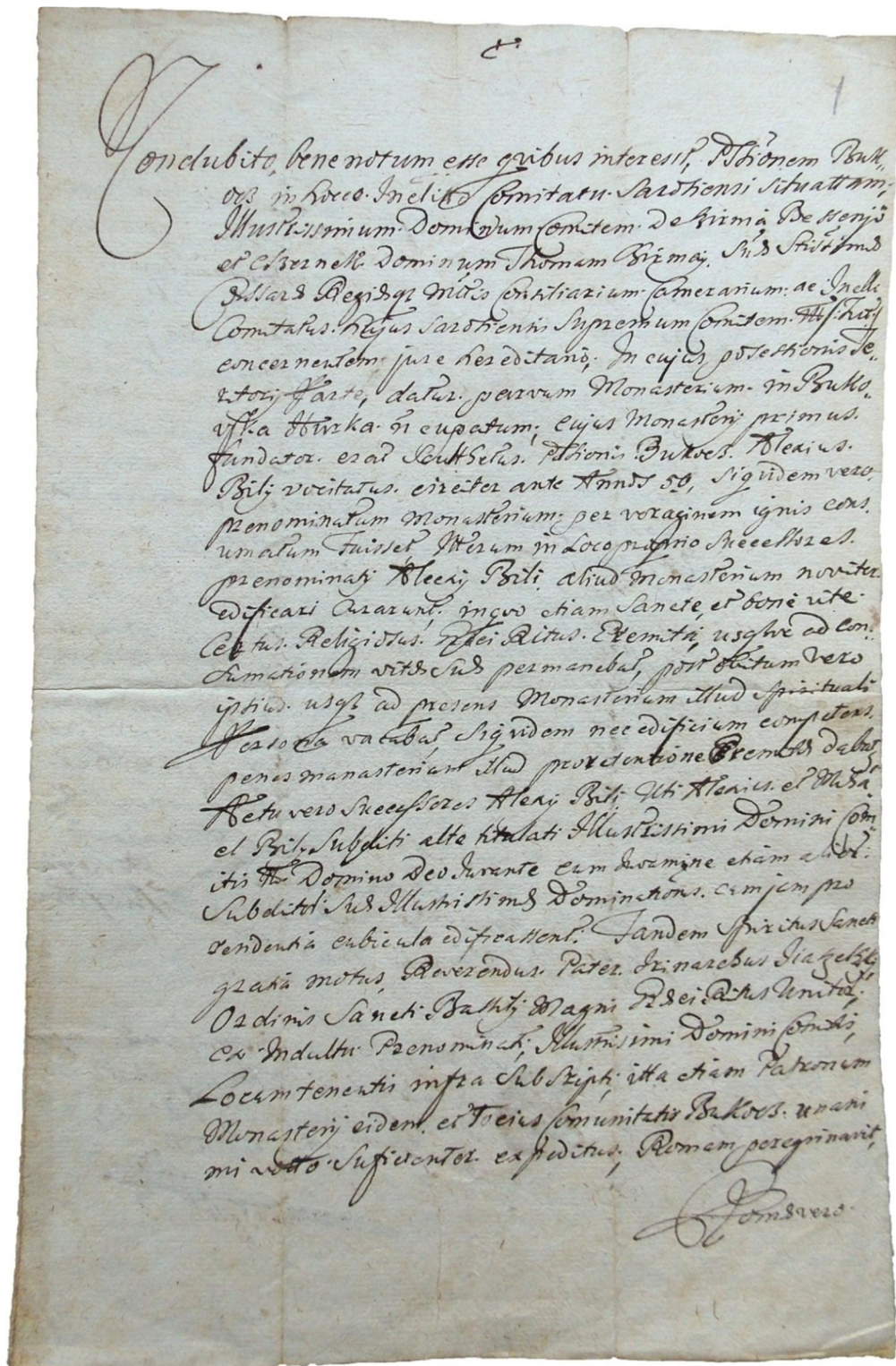
¹¹⁵ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... S. 91–93; Удварі І. Збірка жерел про студії русинського писемства... С. 51–53.

¹¹⁶ Атанасій В. Нариси історії Церкви Закарпаття... Т. III. С. 79–81.

¹¹⁷ Jozafát V. Timkovič. Letopis Bukovského monastýra... S. 198–199.

Додатки.

Публікація документів ДАЗО про Буківський монастир

Історична довідка про заснування Буківського монастиря в Шариській жупі (08.10.1738).
 ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 1.

Coma vero à Sanctissimo Pontifici, sive Beatissimo Patre
Clementi Duodecimo. Pontifici Maximo. pro Mon-
asterio in Hura Bukovska plenarias Indulgentias et
pro Festo Sancti Petri et Pauli obtinuit. Scilicet
Quia vero eam sufficientibus testimoniis, fuerit
et adue. deposita de mi ad locum prenomiatum ubi
etiam vitam suam in devotionibus consumere videt.
Com. permissione. Illustrationi Domini Comitis ad Resid-
itaj; Domini Thonis ejusdem, qui etiam licentiam
pro vbi ad iurata, socium suscipere. Ad tamen ad
et Renominatus. In marebus. Scilicet ut tamen
stra ducat pro ut spirituales. Per hanc. emere ut
hanc. concedere potest. Reminer. juvenis, Simplicis
Wsp. filius, confessioni instans, in sacrificiis Marty et
orationibus, negligens non dicit. Data. Dones monasteri-
um illud. Ritha. parvas. exbusulis per predecessorem.
illius. Domitiam. plenarias. hoc epim. illi. pro tali. quali
juvamine. ventura. et cetera. In Ajis. rei. ad
Leteras. hanc. Termini. des. ipsius. Reverentibus
Etrudeti. Datum. in. Castello. Horovicen-
Illustrationi. Domini. Comitis. De. hanc. ma. Resid-
et hanc. Domini. Thonis. Comitis. et hanc. hanc.
1748. Die. 8. mensis. Julii.

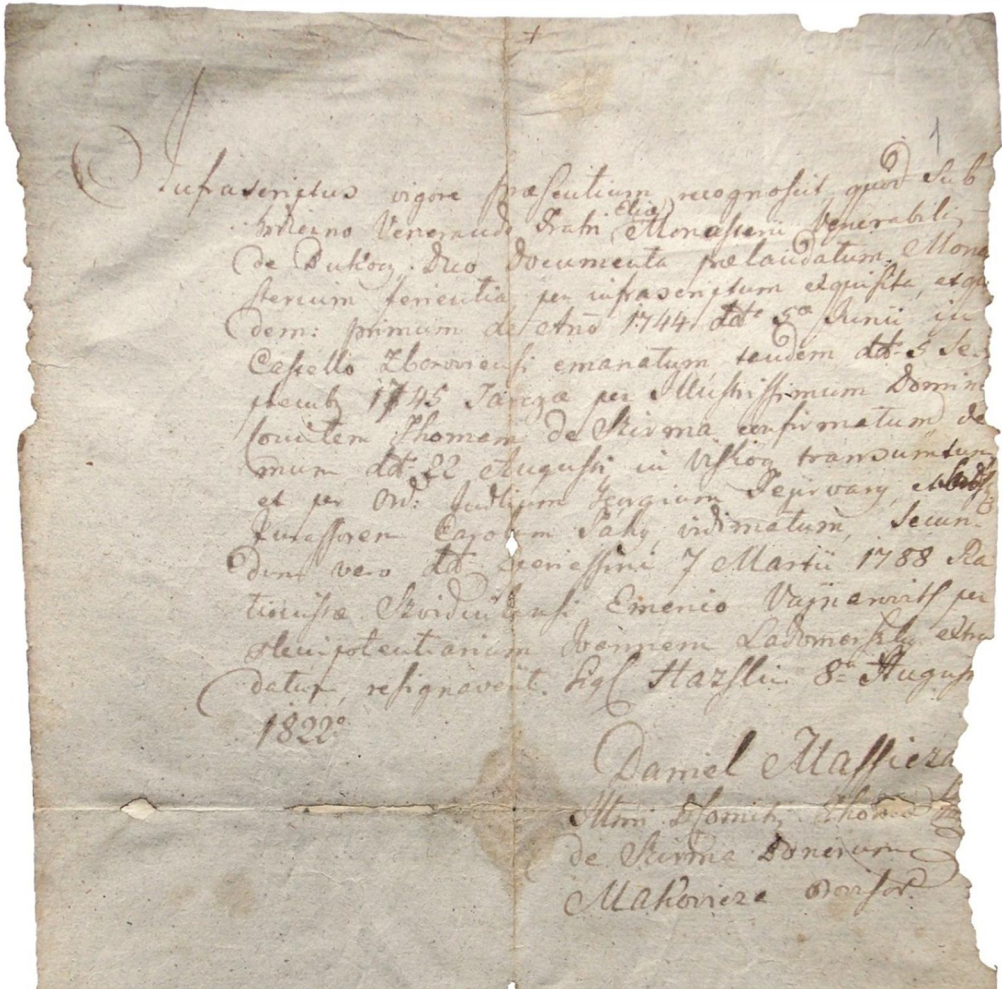
Matthias. Czarni. Sepius. atte. Scilicet
Illustrationi. Domini. Comitis. Do-
mini. Bukoviciensis. Dones. et.
Plenipotentiarius.

Історична довідка про заснування Буківського монастиря в Шариській жупі (08.10.1738).
ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 1 зв.

Acta, hinc medio Profr. Dni Matthea Nyaraj Provisoris mei
in Domino Bukoviciensi ratione inobesti Cremicolas defi-
nita & scripto tradita, qua Dominus hereditarius loci illius,
approbo & confirmo Tarora 25 Febr 1740.

Comes Bonus Licimaj

Історична довідка про заснування Буківського монастиря в Шариській жупі (08.10.1738).
ДАЗО. Ф. 151. Оп. 1. Спр. 581. Арк. 2.

Розписка прикажчика поміщика графа Сірмая в с. Гажлин про виявлення документів в архіві поміщика фундації графів по Буківському монастирю (08.08.1822). ДАЗО. Ф. 64. Оп. 5. Спр. 270. Арк. 1.

References

- Behei, O. (2014). Do istorii Bukivskoho monasteria sviatoho Yosafata ottziv Vasyliian [To the history of the Bukiv Monastery of St. Josaphat of the Basilian fathers]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. Karazina – Bulletin of V. Karazin Kharkiv national university*, 1119, 18, P. 19–23. Kharkiv, Ukraine.
- Kichera, V. (2008). Instytutsiina rozbudova provintsii Chynu vasylian na Zakarpatti u period pravlinnia mukachivskoho yepyskopa Andriia Bachynskoho (1773–1809) [Institutional development of the Chinu basilian province in Zakarpattia during the reign of Mukachevo bishop Andrii Bachynskiy (1773–1809)]. *Rusyn – Rusyn*, 3–4 (13–14), P. 76–83.
- Luchkai, M. (2002). Istoriiia karpatskykh rusyniv: U 6 t. [History of the Carpathian rusyns: In 6 vol.]. Uzhgorod – Ukraine.
- Monych, O. (2018). Krasnobridskyi Sviato-Dukhivskiy cholovychyi monastyr v pershii pol. XVIII – na poch. XX st. (za mat. DAZO) [Krasnobrydsky Holy Spirit men’s monastery on the first half of the 18th – at the beginning of the 20th c. (on the materials of the DAZO)]. *Prawoslawny Biblijny Almanach – Orthodox Biblical Almanac*, I, P. 148–167.
- Monych, O. (Ed.). (2021). Davni monasteri Mukachivskoi yeparkhii (1360–1800) [Ancient monasteries of the Mukachevo diocese (1360–1800)]. Uzhgorod – Ukraine.
- Monych, O. (2022). Monastyrski shkoly Mukachivskoi ta Maramoroskoi yeparkhii (XVIII–XIX st.), yak osvithnia paradyhma dukhovnoho vykhovannia [Monastic schools of the Mukachevo and Maramoros dioceses (18th–19th c.), as an educational paradigm of spiritual education]. *Dukhovno-intelektualne vykhovannia i navchannia molodi v XXI st. – Spiritual and intellectual education and training of youth in the 21st c.*, 4, P. 829–832.
- Pronin, V. (2009). Istorija Pravoslavnoj Cerkvi na Zakarpate [History of the Orthodox Church in Zakarpattia]. Mukachevo, Ukraine.

Монич Олександр Іванович – PhD, ThDr, протоієрей, аспірант кафедри археології, етнології та культурології, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (площа Народна, 3, м. Ужгород, Україна, 88000).

Monych Oleksandr – Ph.D., Th.Dr., archpriest, postgraduate student of department of archeology, ethnology and cultural studies, State higher education institution «Uzhhorod national university» (Narodna Square 3, Uzhhorod, Ukraine, 88000).

E-mail: oleksandr.monych@uzhnu.edu.ua

ARCHEOGRAPHIC REVIEW OF THE REPRESENTED AND PUBLICATION OF NEW SOURCES ON THE HISTORY OF BUKOVETSKY MONASTERY 1738–1810 (according to the stock collections of the State Archive of Zakarpattia region)

The aim of the research is to analyze represented and newly discovered sources from the history of the Bukovets monastery in 1738–1810, to make corrections to existing paradigms about its historical development and to revitalize main episodes of the history of the religious center. At the same time, our tasks are the verification and correction of the main hypotheses regarding the date of the foundation of the monastery; study of the main stages of its institutional development; addition of existing biographies of abbots and residents; introduction of new documents on the history of the monastery into scientific circulation. The methodological basis of the research is the use of the principles of historicism, analysis, synthesis, comparison, objective and impartial processing of documents, as well as the use of special methods (heuristics) and the involvement of auxiliary disciplines (archaeography). The scientific novelty of the work consists in the publication of new information about the foundation of the monastery and the addition of existing knowledge about its development and activities of its founders. For the first time, three new documents of the State archives of Zakarpattia region of the end of the 18th – the beginning of the 19th c. are introduced into scientific circulation. Conclusions: the discovered and processed documents state that the monastery was one of the ancient centers of the Mukachevo Eparchy. The role of the monastery's activities at the intersection of cultural, missionary, socio-political, educational and ecclesiastical-state aspects, and especially in the development of the monastic life of the Eparchy in the 18th–19th c. was exceptional. Presented sources show that existing thematic works are not exhaustive, and specific thematic works are absent. Presented sources of the State archives in Zakarpattia region supplement the existing ones and clarify new facts about the history of the monastery, expand the circle of information about the foundation endowments, make it possible to reproduce the list of monks and abbots, contribute to the study of following topics: monastery document circulation, immovable and architectural heritage, ecclesiastical and canonical affiliation of the religious center, as well as activities of heaumen.

Key words: document, monastery, temple, bishop, abbot, monk, seal.

Дата подання: 25 жовтня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 22 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302: 2015

Монич, О. Археографічний огляд репрезентованих і публікація нових джерел з історії Буковецького монастиря 1738–1810 рр. (за фондovими зібраннями Державного архіву Закарпатської області). *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 104–121. DOI: 10.58407/litopis.240112.

Цитування за стандартом APA

Monych, O. (2024). Arkheografichnyi ohliad reprezentovanykh i publikatsiia novykh dzherel z istorii Bukovetskoho monastyria 1738–1810 rr. (za fondovymy zibranniamy Derzhavnoho arkhivu Zakarpatskoi oblasti) [Archeographic review of the represented and publication of new sources on the history of Bukovetsky monastery 1738–1810 (according to the stock collections of the State Archive of Zakarpattia region)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 104–121. DOI: 10.58407/litopis.240112.

Сергій Шумило

**НЕВІДОМІ ЕФІОПСЬКІ ЛИСТИ
ІЄРОСХИМОНАХА АНТОНІЯ (БУЛАТОВИЧА)
за березень–жовтень 1911 р.
з архіву Андріївського скиту на Афоні**

DOI: 10.58407/litopis.240113

© С. Шумило, 2024. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

Метою публікації є введення до наукового обігу восьми невідомих листів ієросхимонаха Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р., які були надіслані ним з Ефіопії на Афон ігумену Андріївського скиту схіархимандриту Ієроніму (Силіну). Цю кореспонденцію віднайдено автором статті під час роботи з архівом Андріївського скиту в 2018 р. *Методологічні засади* дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності, діалектичному підході до історичних явищ. Відповідно до поставленої мети й завдань було використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних, спеціальних *методів* дослідження. *Наукова новизна* полягає в тому, що вперше до наукового обігу уведено «ефіопські» листи ієросхимонаха Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р. На основі аналізу записів у цих документах розкрито подробиці четвертої подорожі о. А. Булатовича до Ефіопії, які дотепер через брак джерел були вкрай скупи та суперечливі. Зазначається, що Булатовичем як очевидцем у листах повідомлено важливі свідчення про стан здоров'я ефіопського імператора Менеліка II (1844–1913), який тоді перебував у вкрай важкому стані, через що ширилися чутки, що він давно помер, а від його імені начебто править двійник. Із листів дізнаємося, що о. А. Булатовича було допущено до імператора для проведення молебня про одужання. Вказується, що під час перебування в Ефіопії Антоній Булатович намагався занувати тут православну місію та монастир або Подвір'я Афонського Андріївського скиту, куди мав плани переселити з Афону ченців-однорядців. Наголошено, що завдяки виявленню невідомим листам о. Антонія, по-новому розкриваються подробиці як його четвертої подорожі до Ефіопії, так і причин погіршення стосунків з ігуменом Андріївського скиту, що суттєво вплинуло на подальший перебіг подій, зародження «ім'яславського» руху та спалаху «афонської смути» в 1912–1913 рр., на чолі якої був Антоній (Булатович).

Ключові слова: Антоній Булатович, Менелік II, Ієронім Силін, Борис Чемерзін, ім'яслав'я, Ефіопія, Абіссинія, Афон, Свята Гора, Андріївський скит, Ватопед, Ватопедський монастир.

У статті вперше публікуються вісім невідомих листів з Ефіопії на Афон за березень–жовтень 1911 р., укладених вихідцем із дворянської родини поміщиків Лебединського повіту Харківської губернії (нині Сумська область), колишнім командиром гусарського ескадрону та дослідником Ефіопії, а на той момент уже афонським ченцем ієросхимонахом Антонієм (в миру Олександром Ксавер'євичем Булатовичем; 1870–1919). Листи адресовані ігумену Андріївського скиту на Афоні схіархимандриту Ієроніму (Силіну; 1866–1920)¹, під духовним керівництвом якого Булатович став священником і проживав деякий час у цій святогірській обителі.

Перш ніж перейти до розгляду листів о. Антонія (Булатовича), необхідно побіжно згадати як про нього, так і про події, що передували появі цих документів, а також обставини, за яких їх було вперше знайдено нами в 2018 р.

Дослідник Ефіопії, «хвацький гусар» та афонський ієросхимонах на прізвисько «Мазепа»

Біографія вихідця зі Слобожанщини, лідера «ім'яславського» руху та колишнього афонського ієросхимонаха Антонія досліджувалась досить докладно та неодноразово різними авторами. Напевно, жоден афонський чернець не удостоювався такої уваги не лише в церковних, а й у світських колах як на початку ХХ ст., так і в наш час. Навіть у знаменитому романі «Дванадцять стільців» у «Оповіданні про гусара-схимника» як прототип

¹ Схіархимандрит Ієронім (Силін). Монахологии русских обителей на Афоне. Серия: Русский Афон XIX–XX в. / Под ред. иером. Макария (Макиенко). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 18–19.

І. Ільф та Є. Петров за основу взяли біографію Булатовича². А Валентин Пікуль присвятив йому оповідання «Гусар на верблюді»³.

Життя та діяльність О.К. Булатовича досить докладно розглянуті в роботах І. Кацнельсона та Г. Терехової⁴, Т. Сеніної⁵, І. Алфеева⁶, С. Половинкіна⁷, С. Шумила⁸, С. Котницької⁹, О. Киселева¹⁰, Г. Іжицької¹¹ та ін. Крім того, про Булатовича в різний час писали Ф. Кріндач¹², О. Панкратов¹³, Р. Зальтцер¹⁴, О. Михайлов¹⁵ та ін.

Незважаючи на те, що відомо про Булатовича чимало, деякі моменти його біографії досі залишаються недостатньо вивченими.

Основні біографічні відомості про о. Антонія дуже часто запозичуються з його особистих свідчень, щоденників і листів. Найбільш відомі з них – записки про його перші три експедиції до Ефіопії¹⁶. Деякі подробиці про себе він повідомляє у своїй полемічній брошурі «Моя боротьба з ім'яборцями»¹⁷. Однак ці відомості нерідко мають суб'єктивний характер і потребують критичного аналізу та перевірки. Проте досі системно й цілісно не опрацьовано всі архівні джерела.

Водночас пошук та вивчення архівних документів допомогли би виявити багато невідомих чи прикрашених фактів біографії цієї людини¹⁸.

Широко відомим в Російській імперії О. Булатович, який ще під час служби в лейб-гвардії гусарському полку отримав від товаришів по службі прізвисько «Мазепа»¹⁹, став

² Ільф І., Петров Е. Двенадцать стульев. Золотой теленок. Москва, 2000. С. 88–89.

³ Пікуль В. Гусар на верблюді. Тайный советник. Исторические миниатюры. Москва: АСТ, Вече, 2002.

⁴ Кацнельсон И., Терехова Г. По неизвестным землям Эфиопии. Москва, 1975; Його ж. А.К. Булатович – гусар, землекоп, схимник. В кн.: Булатович А.К. С войсками Менелика II. Москва, 1971. С. 3–31.

⁵ Сенина Т. (монахиня Кассия). Последний византиец. Религиозно-философская мысль иеросхимонаха Антония (Булатовича) и ее византийский контекст. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2013. 448 с.

⁶ Алфеев Иларион, митр. Священная тайна Церкви: Введение в историю и проблематику имяславских споров. Изд. 3-е, испр. Санкт-Петербург, 2013. 912 с.

⁷ Половинкин С. Хроника Афонского дела. *Начала*. 1995. № 1–4. С. 7–42; Його ж. Антоний Булатович. *Православная Энциклопедия*. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2001. Т. 2. С. 618–620.

⁸ Шумило С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича) на имя императора Николая II как источник к истории скита «Черный Вир» и «имяславских споров» на Афоне. *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2020. № II (95). С. 94–117.

⁹ Котницька С. Отець Антоній (О. Булатович). Суми: Ярославна, 2009. 70 с.

¹⁰ Киселев А. Белые пятна в биографиях Булатовичей. Сумы: Изд-во «Киселев и Ко», 2014. 172 с.

¹¹ Іжицький Г. Імяславець: Очерк о духовном и жизненном пути Александра Ксаверьевича Булатовича. Харьков: Майдан, 2013. 176 с.

¹² Кріндач Ф. Русский кавалерист в Абиссинии. Из Джибути в Харар. Санкт-Петербург: Тип-я товарищества «Общественная польза», 1897. 105 с.

¹³ Панкратов А. Гусар-схимник. Беседа сотрудника «Русского слова» А. Панкратова с иеросхимонахом Антонием (Булатовичем). *Сумской Вестник*. 16 ноября 1913. № 252; 17 ноября 1913. № 254; 19 ноября 1913. № 255; Його ж. Герой афонской трагедии (к предстоящему суду над имябожцами). *Биржевые ведомости*. 1914. № 14 (101).

¹⁴ Seltzer, Richard. The Name of Hero, historical novel. Tarcher/Houghton Mifflin, 1981.

¹⁵ Михайлов А. Знаменитый Сашка Булатович. Истинная история гусара-схимника. *Родина*. 1999. № 9. С. 64.

¹⁶ Булатович А. От Энтото до реки Баро. Отчет о путешествии в юго-западные области Эфиопской империи в 1896–1897 гг. Санкт-Петербург: Тип-я В. Киршбаума, 1897; Його ж. Из Абиссинии через страну Каффа на озеро Рудольфа. *Известия Русского географического общества*. Т. 35. Вып. 3. 1899; Його ж. С войсками Менелика II: Дневник похода из Эфиопии к озеру Рудольфа. Санкт-Петербург: Тип-я Товарищества художественной печати, 1900; Його ж. Третье путешествие по Эфиопии. Москва, 1987.

¹⁷ Булатович А., иеросхим. Моя борьба с имяборцами на Святой Горе. Петроград: Исповедник, 1917.

¹⁸ Так, наприклад, з книги в книгу передається легенда, ніби рід Булатовичів походив від татарського касимівського хана Сайн-Булата (у хрещенні Симеон Бекбулатович, у чернецтві Стефан; 1616) – правнука Ахмат-хана та нащадка Чингісхана, якого Іван Грозний проголосив «великим князем всієї Русі». Однак ця красива легенда про походження Булатовичів від найближчого соратника Івана Грозного не знаходить підтвердження в архівних джерелах. Більше того, рідна сестра о. Антонія (Булатовича) – Марія Ксаверіївна (у заміж. Орбеліані; 1874–1980) у своїх листах повідомляла, що її «батько, Ксаверій Вікентійович Булатович, був поляк за походженням і католиком по вірі» (Letters from Princess Mary Orbeliani, до Richard Seltzer, 08.05.1973). Цей факт знаходить підтвердження в метричній книзі села Луциківка Лебединського повіту Харківської губернії, де наголошується, що «проживаючий в селі Луциківка генерал-майор Ксаверій Вікентія син Булатович римсько-католицького ісповідання» (Державний архів Харківської області [далі – ДАХО]). Ф. 40. Оп. 105. Спр. 1099. Арк. 848). Очевидно, що «поляк» чи, швидше, полонізований білорус-католик Ксаверій Булатович із Гродненської губернії, що у Західній Білорусі, який перейшов у XIX ст. на російську службу, не мав жодного відношення до касимівського хана Сайн-Булата. Як не мають до нього відношення й інші представники цього прізвища, досить поширеного в Білорусі, Польщі, Чорногорії та Сербії. Цю легенду спростовує і недворянське походження роду Булатовичів. У «Родовій книзі потомствених дворян Харківської губернії» зазначається, що за визначенням Харківського дворянського зібрання 1872 р. «рід Булатович затверджений у дворянстві за заслугами родоначальника полковника Ксаверія Вікентьєва сина Булатович» (Родословная книга потомственных дворян Харьковской губернии. Ч. 2. Т. 1. ДАХО. Ф. 14. Оп. 11. Од. зб. 2.). Згідно з цим документом, за військові заслуги «Булатовича з дружиною Євгенією та сином Олександром, за власними заслугами, внесено до другої частини дворянської родової книги». Таким чином, рід Булатовичів, очевидно, не мав спадкового дворянського походження й лише в 1872 р. полковник К. Булатович, який служив до цього командиром піхотного полку в повітовому місті Лебедин Харківської губернії (нині Сумська обл.), отримав жаловане дворянство, яке набувалось завдяки вислугі чинів.

¹⁹ Киселев А. Белые пятна в биографиях Булатовичей... С. 68.

після 1896 р., коли вперше побував в Ефіопії. Зокрема в квітні 1896 р. як кур'єр він здійснив пробіг на верблюдах із Джибуті в Харер, подолавши за 3 доби і 18 годин відстань у понад 350 верст по гористій пустелі, що раніше нікому не вдавалось. У 1897–1899 рр. він був військовим помічником ефіопського імператора Менеліка II у його війні з південними племенами. Завдяки йому в Ефіопії було зроблено низку географічних відкриттів. Ці та інші свої пригоди в Африці він докладно описав, здобувши великої популярності після їхнього видання в Російській імперії²⁰. Згодом, у 1911 р., вже будучи ієросхімонахом Антонієм, він спробував повторити свою експедицію до Ефіопії, а після повернення звідти, в 1912–1913 рр., очолив на Афоні т. зв. «ім'яславський» рух, який прийнято в літературі також називати «афонською смутою» чи «бунтом», який російським військам довелося придушувати за допомогою силових методів²¹.

Опубліковані тут листи о. Антонія (Булатовича) за 1911 р. стосуються його четвертої експедиції до Ефіопії й були виявлені нами в 2018 р. під час обстеження архіву Андріївського скиту, що нині зберігається у Ватопедському монастирі на Афоні.

Андріївський скит на Афоні

Андріївський скит був заснований на Горі Афон у 1841 р. на місці старовинної келії «Серай», яка належала Ватопедському монастирю. Сама келія існувала з X ст. і була посвячена на честь прп. Антонія Великого²². Близько 1651 р. у ній оселився колишній Константинопольський патріарх Афанасій (Пателарій; 1597–1654), який і відновив її. Його доля була тісно пов'язана з Україною, де він двічі зустрічався з гетьманом Богданом Хмельницьким, надавши йому та всьому козацькому війську благословення та легітимізацію на «священну війну» під гаслами оборони віри²³. Він помер і був похований в «козацькому» Мгарському монастирі на Полтавщині, де згодом його нетлінні мощі набули особливого пошанування серед козаків та місцевого населення²⁴. Близько 1766 р. інший Константинопольський патріарх Серафим II (Анін), перебуваючи на спокої, оселився в згаданій афонській келії й значно розширив і розбудував її. Відтоді за келією утвердилась назва «Серай» (тур. – палац). У 1769 р. він закликав грецьке населення повстати проти турків. Після провалу повстання в 1776 р. змушений був залишити Афон і оселився в Мгарському монастирі на Полтавщині, де раніше упокоївся його попередник свт. Афанасій III (Пателарій). Він так само спочив у цьому монастирі в грудні 1779 р.²⁵

Від 1841 р. келія «Серай» розбудовується вихідцями з Російської імперії як слов'янська обитель, що в 1849 р., з благословення Константинопольського патріарха Анфіма, була перетворена на самоврядний спільножительний скит на честь Апостола Андрія Первозванного²⁶. Відтоді починається період розквіту скиту, який тривав до 1913 р., коли в

²⁰ Булатович А. От Энтото до реки Баро...; Булатович А. Из Абиссинии через страну Каффа на озеро Рудольфа...; Булатович А. С войсками Менелика II...; Булатович А. Третье путешествие по Эфиопии...

²¹ Половинкин С. Хроника Афонского дела... С. 7–42; Алфеев И. Имяславие... С. 457–495; Шумило С. Булатовичники. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2004. Т. 3 («Біо»–«Бя»). С. 574–575; Шумило С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича)... С. 94–117; Шкаровский М. Имяславская смута. *История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с 1912 до 2015 гг.* Серия: Русский Афон XIX–XX вв. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2015. Т. 6. С. 20–107.

²² Шумило С. Обитель Апостола Андрія Первозванного на Афоні. *Міжнародний інститут афонської спадщини – The International Institute of the Athonite Legacy*. URL: <https://afon.org.ua/uk/obitel-apostola-andriya-pervozvanogo-na-afoni.html>.

²³ Каптерев Н. Приезд бывшего Константинопольского Патриарха Афанасия Пателара в Москву в 1653 г. *Чтения в Обществе любителей духовного просвещения*. 1889. № 10. С. 358–385; Hofmann G. Griechische Patriarchen und römische Päpste 2,2: Patriarch Athanasios Patellaros: seine Stellung zur römischen Kirche. Rome, 1930. Т. 19. P. 210–280; Ammann A. Athanase III Patellaros, Patriarche de Constantinople, ex-catholique et saint russe. *Revue des Etudes Slaves*. 1951. Vol. 28. P. 7–16; Афанасий Пателар в Москве и на Украине. *Греческие документы и рукописи, иконы и памятники прикладного искусства московских собраний: Выставка: [Каталог] = Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories*. Міжнародна конференція «Крит, Восточное Средиземноморье в России в XVII в.» / Упор. та відпов. ред. Б. Фонкич, авт. каталогу І. Вишневська та ін. Москва: Индрик, 1995. С. 24–29; Ченцова В. Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе в 50-е гг. XVII в. Москва: Инслав. РАН, 2000. С. 162–164.

²⁴ Шумило С. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. Дис. на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук за спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури» за напрямом – історичні науки [на правах рукопису]. Київ: Нац. академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2021. С. 81–82.

²⁵ Βαρβουλή Μ. Το Οικογενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον. Athens, 2006. С. 117; Шумило С. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. Киев–Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. С. 78–79.

²⁶ Шумило С. Обитель Апостола Андрія Первозванного на Афоні. URL: <https://afon.org.ua/uk/obitel-apostola-andriya-pervozvanogo-na-afoni.html>.

ньому стався т. зв. «ім'яславський бунт», очолений ієросхим. Антонієм (Булатовичем)²⁷. Остаточний занепад скиту припадає на др. пол. ХХ ст. Останній ігумен обителі о. Михаїл (Дмитрієв) помер у 1962 р.²⁸ Після нього ігумена більше не обирали, оскільки в скиту залишалося всього п'ять перестарілих ченців. Коли в 1971 р. помер останній із них – о. Самсон, історія слов'янського скиту зупинилася²⁹. Близько 20 років колись величній і один із найбільших афонських скитів (на поч. ХХ ст. нараховував понад 800 ченців) стояв повністю полишеним, почалося його руйнування. До важкого становища додалася ще й страшна пожежа 1958 р., яка не припинялася три доби, знищивши чимало будівель обителі³⁰. У вогні загинула значна частина багатой бібліотеки й архіву скиту, а те, що залишилося, тривалий час лежало посеред руїн фактично під відкритим небом, зазнаючи непоправного ушкодження від дощів, сонця та пилу.

Виявлення та дослідження архіву Андріївського скиту на Афоні

Довгий час вважалося, що архів і бібліотека Андріївського скиту були повністю втрачені. Проте їхні залишки виявили й врятували нові грецькі ченці, які заселились у скит після 1992 р. У 2003 р. збережені книги й документи були зібрані ченцями в дерев'яні ящики й із благословіння ігумена Ватопедського монастиря архімандрита Єфрема (Куцу) перенесені до цієї древньої обителі, якій підпорядковується Андріївський скит. Але оскільки серед грецького братства Ватопеду не було кому розібратися з таким масивом слов'яномовних документів і книг, вони ще 14 років пролежали запечатаними в ящиках. Лише в лютому 2017 р. з благословення ігумена Єфрема упорядкуванням архіву Андріївського скиту почав займатися український монах Філарет (Ольшанський), який до того успішно впорядкував там збережені залишки колекції слов'янських книг із бібліотеки Андріївського скиту.

С.В. Шумило з ігуменом афонського Ватопедського монастиря архімандритом Єфремом (Куцу), березень 2018 р.

На весні 2018 р. на запрошення о. Філарета до роботи з документами архіву Андріївського скиту долучився директор Міжнародного інституту афонської спадщини С.В. Шумило. Було розібрано частину ящиків (яких було бл. 50), очищено від пилу та попередньо розсортовано за темами по різних папках частину документів. Оскільки понад 20 років архів перебував у напівзруйнованому закинутому корпусі, фактично під відкритим небом, велика кількість документів (бл. 15%) від постійного попадання дощу згнила або була

²⁷ Половинкин С. Хроника Афонского дела... С. 7–42; Алфеев И. Имяславие... С. 457–495; Шумило С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича)... С. 94–117; Шкаровский М. Имяславская смута... С. 20–107.

²⁸ Схиархимандрит Михаил (Дмитриев). Монахологии русских обителей на Афоне. Серия: Русский Афон XIX–XX в. / Под ред. иером. Макария (Макиенко). Афон: Пантелимонов монастырь, 2016. С. 564–566.

²⁹ Шумило С., Шкаровский М., Данилец Ю., Гайденок П. Афонский старец из Закарпатья. Иеросхимонах Аввакум (Вакаров) и его время: 1899–1972. Київ: Международный институт афонского наследия, 2019. С. 248–250.

³⁰ Шумило С. Обитель Апостола Андрия Первозванного на Афоне. URL: <https://afon.org.ua/uk/obitel-apostola-andriya-pervozvannogo-na-afoni.html>.

сильно уражена грибками й пліснявою та не підлягала відновленню. Тому найпершим завданням було відсортувати документи за станом збереженості. До того ж, майже в усіх ящиках документи, книги, брошури та журнали були хаотично скидані разом, тож довелося ще й перебирати, щоб відокремити документи від усього іншого. Потім треба було відсортувати окремо листування, господарські документи, монахології, поминальні диптихи, господарські документи, чеки й листи про пожертви тощо. Масив документів за попередніми висновками складав понад 140000 одиниць. Усю цю роботу о. Філарету доводилось виконувати фактично самому. Він виявив і зібрав ув окремі папки документи про кожного дікея (скитоначальника), найбільш відомих скитських насельників, окремо було зібрано документи з теми «ім'яслав'я». Тоді ж нами було віднайдено та відкладено до окремої папки вісім листів о. Антонія (Булатовича) за 1911 р. до ігумена Андріївського скиту схіархимандрита Ієроніма (Силіна), які вперше публікуються в цьому випуску.

С.В. Шумило в бібліотеці Андріївського скиту при Ватопедському монастирі на Афоні, березень 2018 р.

У 2019 р. о. Філарет (Ольшанський), провівши послушником у Ватопедському монастирі майже чотири роки, повернувся до України, де невдовзі (прийнявши постриг з ім'ям Іов) став ігуменом Ново-Афонського Свято-Воскресенського монастиря у Львові. Подальшу роботу з впорядкування архіву Андріївського скиту за пропозицією о. Філарета було передано молодому монаху Діадоху (Кривицькому). На його прохання Міжнародний інститут афонської спадщини розробив та запропонував детальний план робіт із систематизації та забезпечення збереженості архіву Андріївського скиту, який передбачав здійснення комплексу робіт, а саме: реконструкцію, класифікацію, опис та каталогізацію актів за базовими та формальними ознаками відповідно до загальноприйнятої методики, організації зберігання та оцифрування архіву. Була сформована робоча група у складі українських науковців С. Шумила, Є. Чернухіна та П. Гайдєнка, яка 13 березня 2020 р. на запрошення ігумена Ватопедського монастиря архім. Єфрема (Куцу) прибула на Афон для чергового фахового огляду документів і переговорів про початок спільної комплексної роботи з впорядкування архіву. За результатами проведених переговорів було отримано благословення ігумена та досягнута домовленість про початок таких робіт із травня місяця. Проте 16 березня постановою уряду Греції по всій країні було запроваджено жорсткі протиепідемічні заходи в рамках загальнонаціонального карантину з метою запобігання поширенню пандемії коронавірусу COVID-19. Цими обмеженнями було заборонено перебування на Афоні всіх осіб, які не є приписаними до монастирів; також заборонялося вільне пересування територією Афону та відвідування його паломниками. Карантинні обмеження тривали понад рік. У кінці травня 2021 р. через ускладнення від хвороби до реанімації потрапив ігумен Ватопедського монастиря о. Єфрем, який пробув на лікуванні та реабілітації понад три з половиною місяці.

Лише в жовтні 2021 р. Міжнародний інститут афонської спадщини поновив переговори про продовження робіт в архіві Андріївського скиту. З цією метою на кінець лютого 2022 р. була запланована чергова поїздка на Афон делегації українських науковців у складі С. Шумила та О. Алфьорова та у супроводі консула Консульства України в Салоніках О. Сосонюка. Також за посередництва цих українських колег було запрошено до проекту дослідника з Італії М. Талалая. Проте через початок 24 лютого 2022 р. повномасштабного вторгнення та війни РФ проти України запланована на 26 лютого експедиція української делегації на Афон була скасована, а проєкт тимчасово призупинено.

Із масиву документів архіву Андріївського скиту, що нині зберігаються у Ватопедському монастирі, серед найцікавіших нам вдалося встигнути ввести у науковий обіг «Книгу збору милостині» за 1761–1764 рр., де ватопедські ченці фіксували всі отримані від представників українського козацтва та духовенства пожертви під час своїх подорожей Слобожанщиною та Гетьманщиною за 60-ті рр. XVIII ст.³¹ Інші виявлені документи потребують подальших досліджень та публікації.

Листи о. Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р.

Публіковані тут вісім «ефіопських» листів о. Антонія (Булатовича) за 1911 р., які були виявлені нами в 2018 р., були відскановані та передані автору цієї статті для оприлюднення ще в 2020 р. На їх ексклюзивну публікацію в Україні було надане благословення ігумена Ватопедського монастиря о. Єфрема. Тоді ж вони були набрані за допомоги О. Різниченка. Їх видання було заплановане на березень 2022 р., проте через початок повномасштабної війни Росії проти України заплановану публікацію довелося відкласти. Пізніше були знайдені ще три невідомі листи о. Антонія (Булатовича), які не увійшли до цієї публікації.

Листи за березень–жовтень 1911 р. написані російською мовою, рукописним шрифтом із характерним для автора почерком, у дореформеній орфографії, що діяла до 1918 р. Листи на білих аркушах паперу, сім із них написані чорними чорнилами, один (за 16 травня 1911 р.) – сірим олівцем. Збереженість листів доволі добра.

1. Перший лист за березень–квітень 1911 р. відправлений о. Антонієм (Булатовичем) із Константинополя, де він зупинився по дорозі з Афону до Ефіопії. Лист написаний на одному аркуші з обох сторін. Судячи з нього, в Константинополі у березні 1911 р. автор відвідав Подвір'я Андріївського скиту, де зустрівся з економом та ченцями, і двічі служив у храмі в константинопольському передмісті Сан-Стефано. Також він повідомляє про зустріч із першим секретарем російського посольства С. Боткіним, із яким обговорив долю метаха Андріївського скиту з земельною ділянкою біля м. Кавала у Фракії. Зустрічався з командиром мореплавного канонерського човна «Донець» М. Каськівим та настоятелем російської посольської церкви в Константинополі архимандритом Іоною (Вуколовим).

Цей лист вперше розкриває плани Булатовича заснувати в Ефіопії окремий монастир чи подвір'я Андріївського скиту. За офіційною версією, він відпросився в ігумена Андріївського скита поїхати до Ефіопії, щоб провідати там свого «названого сина» Ваську, якого врятував від смерті та всиновив у 1890-ті рр. під час одного зі своїх походів до Абісинії³². Водночас, за словами секретаря російської посольської місії в Абісинії Б. Чемерзіна, «одним із завдань прибуття» до Ефіопії було з'ясувати, використовуючи свої давні дружні стосунки з Менеліком II, що «імператор живий і що всі чутки про підміну давно померлого джанхоя нібито схожим на нього абіссинцем хибні»³³.

Про свої наміри заснувати там окремий монастир чи подвір'я, судячи з усього, Антоній (Булатович) не розкривав перед ігуменом до того, як вирушив у подорож. Уперше таку ідею він озвучує перед ігуменом у листі з Константинополя, апелюючи до того, що обговорював її з настоятелем російської посольської церкви архім. Іоною (Вуколовим): «Я былъ у него и онъ просилъ передать Вамъ отъ его имени, что желательно было бы для васъ устроить при миссии въ Абиссиніи (російська посольська місія в Абісинії – С.ІІІ.) подворье съ Іеромонахомъ, 2 пѣвчими и церковку. Что оно должно окупиться, а нужда большая, такъ какъ посольскую церковь съ штатомъ не устроятъ, такъ какъ расходъ будетъ по смѣтѣ громаднѣй, а церковь нужна» (лист за березень–квітень 1911 р.). Це важли-

³¹ Шумило С. «Книга збору милостині» за 1761–1764 рр. з архіву Ватопедського монастиря як джерело до історії українсько-афонських зв'язків у XVIII ст. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 164–175.

³² Шумило С. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича)... С. 101.

³³ Архів зовнішньої політики Росії (далі – АЗІП). «Греческий стол». Спр. 678. Доверительное письмо поверенного в делах посольства России в Эфиопии Б. Чемерзина от 15 декабря 1911 г. товарищу министра иностранных дел России А. Нератову. Публ. за: А.К. Булатович. Третье путешествие по Эфиопии. Москва: Глав. ред. вост. лит., 1987. *Восточная литература*. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Aethiopien/Bulatovich4/1-20/14.phtml?id=6684>.

ве уточнення, яке розкриває справжні наміри о. Антонія щодо його четвертої експедиції до Ефіопії.

2. Другий лист від 16 травня 1911 р. також написаний на одному аркуші з двох сторін. У ньому Антоній (Булатович) повідомляє, що у цей день він разом із ченцем Ієронімом прибув потягом до ефіопського міста Дире-Дауа. Тут закінчувалась залізнична колія й далі до столиці Ефіопії м. Аддіс-Абеба треба було добиратися на мулах верхи близько 500 верст. Із метою продовження подорожі вони купили намет (за 36 руб.), двох мулів (за 100 руб.) та найняли ще трьох мулів (за 50 руб.) для перевезення вантажу з речами, а також найняли двох слуг (за 25 руб.).

Булатович уточнює, що по дорозі до Ефіопії він зупинявся на два тижні в портовому місті Суец, що біля південного входу в Суецький канал. Тут вони проживали на подвір'ї Синайського монастиря. Звідси французьким пароплавом рушили до Єгипту. Отримавши дозвіл капітана, він мав змогу 8 травня відслужити літургію в наметі на кораблі.

У листі Антоній (Булатович) просить ігумена Андріївського скиту вислати гроші, а також надіслати дві писані на дереві ікони Іверської Богородиці – одну в подарунок для Мерши Нахусеная (бл. 1850–1937) – губернатора Дире-Дава та радника ефіопського імператора Менеліка II, а другу – для Ато-Йосипа, консула Ефіопії в Джибуті та секретаря імператора. За словами Булатовича, останній забезпечив їм безкоштовний проїзд потягом до м. Дире-Дауа по Ефіопсько-Джибутійській залізниці.

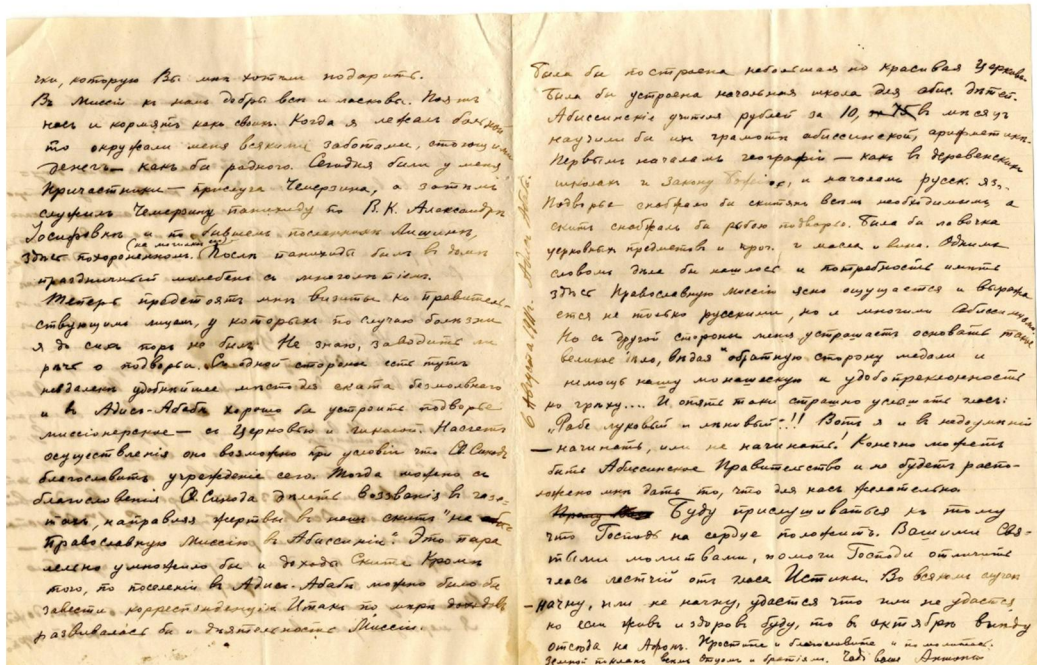
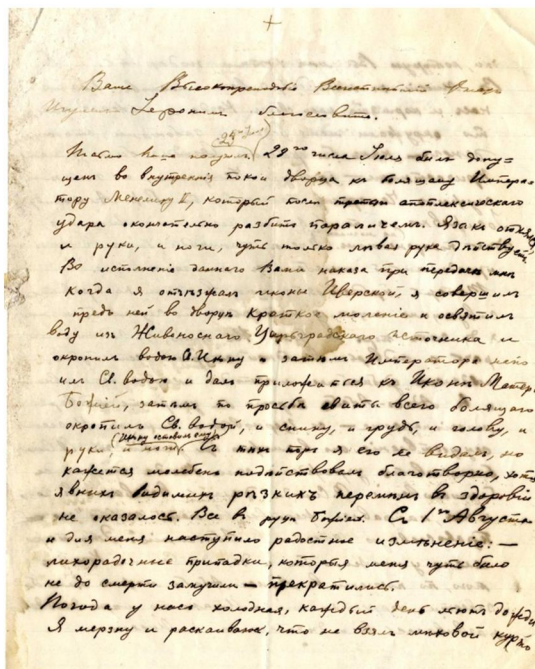
3. У наступному листі від 18 червня 1911 р., написаному на двох аркушах з обох сторін, Антоній (Булатович) повідомляє, що живе в столиці Ефіопії м. Аддіс-Абеба на утриманні секретаря російської посольської місії Б. Чемерзіна, який «кормить и насъ и муловъ и относится съ крайнимъ гостеприимствомъ». За його словами, Чемерзін «устройстваетъ церковку въ отдѣльномъ домикѣ, но мы Престола освящать не будемъ, а будемъ служить на Антиминсѣ». Також у листі Антоній (Булатович) згадує, що він та о. Ієронім важко захворіли: «лихорадка мучить каждую ночь и къ утру черезъ силу служу».

Антоній повідомляє, що в столиці мав зустріч із місцевим абуною (верховним єпископом) Ефіопської Церкви Матеосом, який «крайне былъ ласковъ». Під час зустрічі він звернувся до єпископа з проханням допомогти йому організувати для тяжко хворого імператора Менеліка II служіння водосвятного молебню про зцілення. Як пише Булатович, «онъ съ любовію къ этому отнесся и обѣщаль похлопотать. Это трудно потому, что къ Императору совершенно никого не пускають и онъ лежитъ безъ языка и въ совершенномъ параличѣ». Також він повідомляє, що у нього заплановане офіційне представлення перед шістнадцятирічним престолонаслідником Іясу Лідж, онуком Менеліка II, який внаслідок важкої хвороби імператора виконував обов'язки формального управителя країною.

Крім того, згадує, що зі своїм «приймним сином» Василем він ще не мав змоги зустрітись, оскільки той перебуває у м. Гондер в «верстахъ въ 500–600 отсюда», де живе й навчається при дворі раса Уольде-Гійоргіса (1850–1918), губернатора провінції Кефа.

4. Найбільш інформативним та цікавим є лист на двох аркушах від 6 серпня 1911 р. У ньому о. Антоній (Булатович) повідомляє, що 28 липня він нарешті був допущений до хворого імператора, для якого відслужив молебень про зцілення. Про це в листі він повідомляє так: «28 го числа Іюля былъ допущенъ во внутреннія покои дворца къ болящему Императору Менелику II, который послѣ третього апоплексического удара окончательно разбитъ параличемъ. Языкъ отнялся, и руки, и ноги, чуть только лѣвая рука дѣйствуетъ». За словами Булатовича, він перед Іверською іконою Богородиці, яку привіз із собою з Афону, «совершилъ предъ ней во дворцѣ краткое моленіе и освятилъ воду изъ Живоноснаго Царьградскаго источника и окропилъ водою Св. Икону и затѣмъ Императора напоилъ Св. водою и даль (ему) приложиться къ Иконѣ Матери Божіей, затѣмъ по просьбѣ свиты всего болящаго окропилъ Св. водою, и спину, и грудь, и голову, и руки, и ноги (икону оставилъ ему)». Як зазначає далі Булатович: «съ тѣхъ поръ я его не видалъ, но кажется молебень подѣйствовалъ благотворно, хотя я в нихъ видимыхъ рѣзкихъ перемѣнъ въ здоровіи не оказалось»³⁴.

³⁴ Деталі цієї справи описані в листі Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. на ім'я товариша міністра закордонних справ А. Нератова: «Широко задуманные планы о. Антония (Булатовича), как это можно было и предвидеть, не получили осуществления. По окончании своей болезни, длившейся около двух месяцев, названный монах немедленно пожелал приступить к исцелению недуга императора Менелика II, для каковой цели им были привезены несколько чудотворных икон, освященное масло и святая вода. Однако проникнуть к строго оберегаемому от общения с европейцами джанхою оказалось далеко не так просто, как это представлялось о. Антонию. Несмотря на формальное разрешение, данное в моем присутствии Лиджем Ясу на официальной аудиенции, прием откладывался со дня на день, и заветное желание о. Антония исполнилось лишь на четвертый месяц его пребывания в Аддис-Абебе. Допущенные наконец к больному, о. Антоний со своим спутником монахом Ієронімом отслужили молебен, окропили и даже растирали тело императора святою водою и елеем, прикладывали чудотворные иконы, но никакого улучшения в состоянии здоровья Менелика не достигли. Единственным результатом их посещения было то, что с очевидностью было установлено, что император жив и что все слухи о подмене давно

Лист ієроскім. Антонія (Булатовича) від від 6 серпня 1911 р.

У цьому ж листі, представивши як успішну свою місію зі зцілення імператора, Булатович вперше більш детально наважується озвучити ігумену Андріївського скиту свою ідею щодо створення афонського скитського подвір'я в Ефіопії. Зокрема, він пише: «Не знаю, заводять ли рѣчь о подворьи. Съ одной стороны есть тутъ не в далекѣ удобнѣйшее мѣсто для скита безмольнаго и въ Адисъ-Абабѣ хорошо бы устроить подворье миссіонерское — съ Церковью и школой. Насчетъ осуществленія оно возможно при условіи что Св. Синодъ благословить учрежденіе сего. Тогда можно съ благословенія Св. Синода дмлатъ воззванія въ газетахъ, направляя жертвы въ нашъ скитъ “на православную миссію въ Абиссиніи”. Это паралельно умножило бы и доходы Скита. Кромѣ того, по поселенія въ Адисъ-

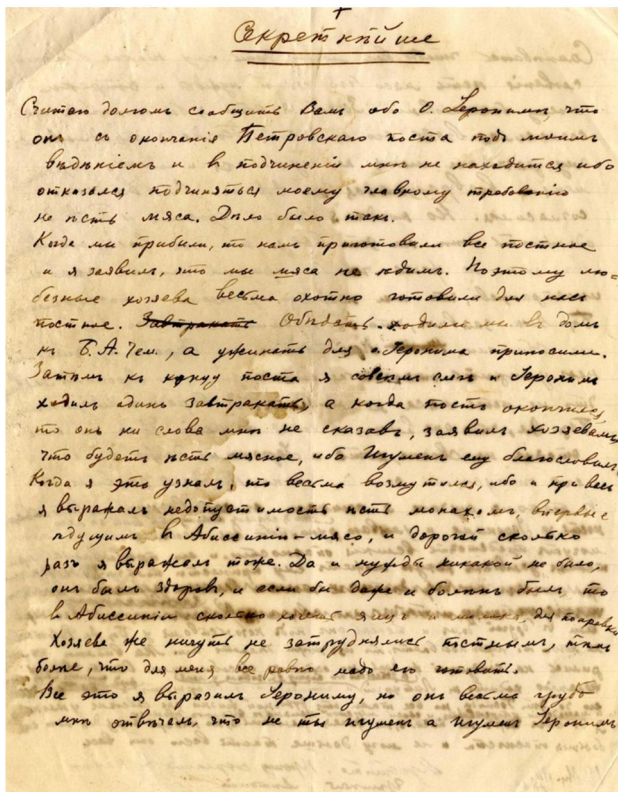
скончавшегося будто бы джанхоя похожим на него абиссинцем ложны» (АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...).

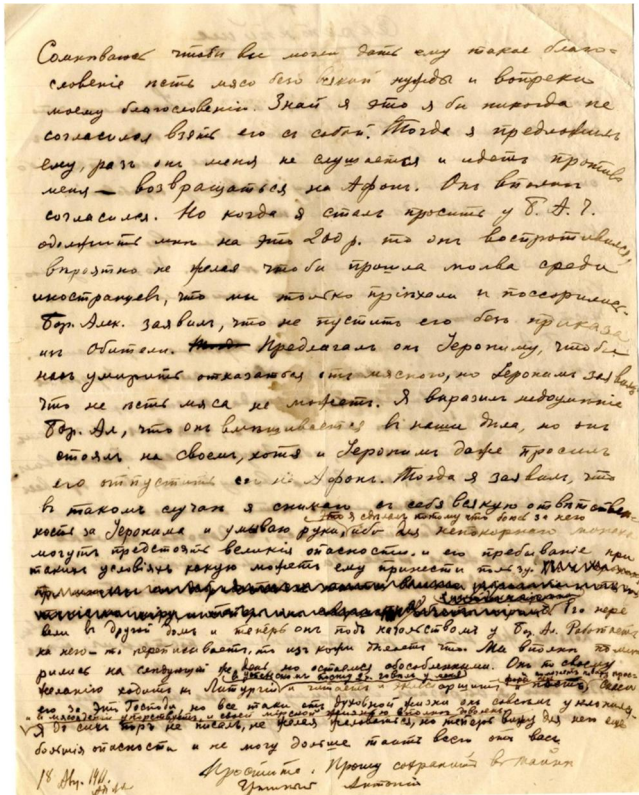
Абабѣ можно было бы завести корреспонденцію. И такъ по мѣрѣ доходовъ развивалась бы и дѣятельность Миссии. Была бы построена небольшая но красивая церковь. Была бы устроена начальная школа для абис. дѣтей. Абиссинскіе учителя рублей за 10 въ мѣсяць научили бы ихъ грамотѣ абиссинской, арифметикѣ. Первымъ началамъ географіи – какъ въ деревенскихъ школахъ и закону Божію, и началамъ русск. яз. Подворье снабжало бы скитянь всѣмъ необходимымъ, а скитъ снабжалъ бы рыбою подворье. Была бы лавочка церковныхъ предметовъ и проч. и масла и вина. Однимъ словомъ дѣла бы нашлось и потребность имѣть здѣсь православную миссію ясно ощущается и выражается не только русскими, но и многими абиссинами. Но съ другой стороны меня утрашаетъ основать такое великое дѣло, вѣдая и обратную сторону медали и немощь нашу монашескую и удобопреклонность но грѣху».

Закінчує Булатович цей лист такими словами: «Во всякомъ случаѣ начну, или не начну, удастся что или не удастся, но если живъ и здоровъ буду, то въ октябрѣ выѣду отсюда на Афонъ».

5. У наступному листі за серпень 1911 р., написаному на одному аркуші й позначеному грифом «Секретно», о. Антоній (Булатович) в ігумена Андріївського скиту просить «Игуменскаго и Отческаго благословенія или не благословенія на устройство Православной Миссии въ Абиссинии и на подачу о семь предметѣ докладной записки Правительству нашему». В листі він пропонує заснувати в столиці Ефіопії: 1) православну «школу начальную съ учителями абиссинцами изъ ученыхъ ихъ, но подъ нашимъ наблюденіемъ»; 2) відкрити православну церкву; 3) відкрити «миссіонерскій пунктъ въ языческой землѣ» для проповіді православ'я серед нехристиянського населення країни. Для започаткування справи, за його словами, на перших порах знадобиться надіслати до Ефіопії в якості помічників чоловік 6–7.

Антоній (Булатович) вказує, що начебто Б. Чемерзін попросив його викласти все це в детальній доповідній записці, «которую онъ пошлетъ Правительству, которое если одобритъ и призоветъ меня на осуществленіе, то и дѣло въ шлягѣ». Але тут таки Булатович зазначає, що не маючи на це благословення від ігумена Андріївського скиту, він не наважеться писати доповідну записку, бо інакше доведеться цю справу вести не від імені Скита, а від свого «на власній страх і ризик», і тоді Собор старців Андріївського скиту не підтримає це починання. «Конечно, – пише він, – если бы обитель это сдѣлала, то это весьма высоко поставило бы ее и въ глазахъ Государя, и Святѣйшаго Синода, и Патріарха, и всего Правительства русскаго». І далі зазначає: «но, судя по настроенію старцевъ, сомнѣваюсь, чтобы они рѣшились на это».

Лист ієрохім. Антонія (Булатовича) від 18 серпня 1911 р.

6. У листі від 18 серпня 1911 р., написаному на одному аркуші з обох сторін і позначеному грифом «Секретнѣйше», о. Антоній повідомляє ігумену Андріївського скиту про конфлікт з іншим афонським ченцем о. Ієронімом, з яким вони разом прибули до Ефіопії. Як наголошує Булатович, о. Ієронім «подъ моимъ вѣдѣніемъ и въ подчиненіи мнѣ не находится, ибо отказался подчиняться моему главному требованію не ѣсть мяса». Чи дійсно причиною конфлікту стало саме це – невідомо. Проте, з листа ми дізнаємося, що в цій ситуації Б. Чемерзін заступився за Ієроніма й відмовився виконати прохання Булатовича відправити того назад на Афон. «Я выразилъ недоумѣніе Бор. Ал., что онъ вмѣшивается въ наши дѣла, но онъ стоялъ на своемъ, хотя и Ієронимъ даже просилъ его отпустить его на Афонъ», – пише Антоній Булатович. За його словами, Б. Чемерзін перевів о. Ієроніма до іншого будинку, де той виконував для нього різні доручення (переписував листи тощо).

7. У черговому листі від 26 серпня 1911 р., написаному на двох аркушах, Антоній (Булатович) повідомляє про певне покращення стану здоров'я ефіопського імператора: «Спѣшу сообщить радостную вѣсть: Императоръ Менеликъ послѣ молебна сталь немного поправляться, и даже на костыляхъ сталь мочь дѣлать нѣсколько шаговъ, чего раньше отнюдь не могъ, но языкъ все еще нѣмъ»³⁵. Також у листі, з приводу відкриття подвір'я Андріївського скиту в Ефіопії, він пише ігумену: «Теперь я жду не дожудь телеграммы и денегъ – возвращаться, такъ возвращаться, или что либо заводитъ, такъ заводитъ». Крім того, в листі до ігумена він доволі гостро критикує ідею настоятеля пофарбувати головний собор Андріївського скиту на Афоні: «берегитесь, чтобы не испортить всего собора, если сдѣлають недостаточно художественно, или не въ выдержанномъ стилѣ. Не дай Богъ аляповатости и безвкусицы – даромъ деньги пропадутъ и опозорятъ».

8. Останній лист, від 8 жовтня 1911 р., написаний на одному аркуші, доволі короткий. У ньому Антоній (Булатович) повідомляє, що 8 жовтня він отримав телеграму від ігумена Андріївського скиту, в якій той наполягав, щоб він якнайшвидше залишив Ефіопію та повернувся на Афон. Із листа також відомо, що чернець Ієронім тоді вже залишив Ефіопію та вирушив назад на Святу Гору. Булатович підтверджує, що вимогу покинути Ефіопію

³⁵ Водночас Б. Чемерзін у своїх донесеннях повідомляв, що після молебню «никакого улучшения в состоянии здоровья Менелика не достигли» (АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...).

він виконає, як тільки зможе побачитись зі своїм «названим сином» Василем. Також у листі він наголошує: «Денегъ займу. Изъ телеграммы вижу, что Вы просимыхъ мною денегъ не выслали. Вижу тоже, что вы, получивъ мое письмо, долго не рѣшались, что отвѣтить. Значить такъ угодно Богу, но только все таки жаль, потому что случай былъ хороший что нибудь устроить. Но вѣроятно это крестъ для меня не посильный».

До віднайдення цих листів о. Антонія (Булатовича) свідчення про четверту його подорож до Ефіопії були вкрай скупі та суперечливі. Єдиним більш-менш докладним оповіданням про ці мандри було донесення Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р.³⁶, деталі якого ми розглянули в іншій статті³⁷.

Згідно зі свідченнями Б. Чемерзіна, о. Антоній (Булатович) так і не зміг реалізувати жодного зі своїх задумів і повністю розчарований залишив Ефіопію 8 грудня 1911 р.³⁸ За місяць, 8 січня 1912 р., він повернувся на Афон, де невдовзі очолив групу вигнаних із Фіваїдського скиту опозиційних ченців-ім'яславців³⁹.

Дії ігумена Ієроніма (Силіна), який не підтримав ідею переселення андріївських ченців до Ефіопії, спричинили до провалу планів о. Антонія щодо «ефіопського проекту», його підтримки та фінансування з боку російського Синоду та Уряду. Все це могло призвести до розчарування та образи, які вже за кілька місяців вилилися у відвертий конфлікт, а ще через півроку – в насильницьке видворення о. Ієроніма з Андріївського скиту прихильниками о. Антонія (Булатовича), з чого почалася «афонська смута» 1912–1913 рр.

Опубліковані тут листи о. Антонія (Булатовича) до ігумена Андріївського скиту архім. Ієроніма (Силіна) за березень–жовтень 1911 р. по новому розкривають невідомі подробиці як його четвертої подорожі до Ефіопії, так і причини погіршення стосунків з ігуменом, що суттєво вплинуло на подальший перебіг подій.

Публікацію тексту листів о. Антонія (Булатовича) здійснено мовою оригіналу відповідно до орфографії, що діяла в Російській імперії до 1918 р., зі збереженням літер «ѣ», «і», «ъ». Пунктуація, стиль та помилки автора, допущені в тексті документів, не виправлялися. Збережені авторські закреслення та виправлення, які позначені відповідними коментарями.

Оскільки виявлені документи на момент їх підготовки до публікації в 2021 р. ще не були описані та каталогізовані, тому відсутні вказівки на архівні шифри. Так само, оскільки аркуші листів на той момент не були пронумеровані, то кожний аркуш листа нумерується по-новому з арк. 1.

Автор висловлює щире подяку ігумену Ватопедського монастиря архім. Єфрему, оо. Адріану, Іову (Філарету Ольшанському) та Діадоху за надання можливості першим попрацювати з цими документами та за ексклюзивне право на їхню публікацію. Також висловлюємо щире подяку Олександрі Різніченку за допомогу в наборі текстів листів.

* * *

Листи ієросхимонаха Антонія (Булатовича) з Ефіопії до ігумена Андріївського скиту на Афоні схіархим. Ієроніма (Силіна), березень–жовтень 1911 р. (публікація С.В. Шумила).

№ 1

Лист за березень–квітень 1911 р.

// Арк. 1⁴⁰

Во Имя Отца и Сына и Святаго Духа Аминь.⁴¹
Ваше Высокопреподобіе Батюшка Отець Ієронимъ⁴²

Благословите.

Вашими Святыми молитвами благополучно приѣхаль въ Царь-градъ. Явился съ Вашимъ письмомъ къ Боткину⁴³, который меня весьма ласково принялъ и все устроилъ, почему я и не счелъ нужнымъ

³⁶ АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...

³⁷ Шумило С. Неизвестное письмо иєросхимонаха Антонія (Булатовича)... С. 101–102.

³⁸ АЗПР. «Греческий стол». Спр. 678. Довірчий лист Б. Чемерзіна від 15 грудня 1911 р. ...

³⁹ Булатович Антоній, ієросхим. Моя боротьба с імяборцами... С. 15.

⁴⁰ Аркуш не пронумерований.

⁴¹ Перші два рядки записані іншим кольором чорнила (синім).

⁴² Архімандрит Ієронім (Силін; 1866–1920) – ігумен Андріївського скиту на Афоні. З 1890 р. подвизався в Андріївському скиту, був півчим, пізніше – економом на Подвір'ї скиту у Константинополі, з 1908 – п'ятий ігумен Андріївського скиту. Був духівником ієросхимонаха Антонія (Булатовича), якого пізніше видворив зі скиту. Вселенським патріархом Германом нагороджений правом носіння панатії за протистояння з «ім'яславцями» – послідовниками о. Антонія Булатовича. Помер 10 січня 1920 р.

⁴³ Боткін Сергій Дмитрович (1869–1945) – дипломат, перший секретар посольства РІ в Константинополі (1909–1911). До цього працював в Азійському департаменті МЗС РІ, був другим секретарем місії РІ у Штуттарті, Берні

ходить кь послу⁴⁴. Относительно метохи⁴⁵ Боткинъ говорилъ что тамъ спорный вопросъ о томъ когда умеръ тотъ на котораго раньше записана была метоха – до переписки на имя новаго, или послѣ переписки на имя новаго? – Я сказалъ что судя по тому что мнѣ извѣстно метоха была переписана еще при жизни прежняго Владѣльца. – Боткинъ же говоритъ что будто утверждаютъ турки что раньше умеръ, а потомъ переписали. – Но Боткинъ по видимому мало освѣдомленъ. Посоль же говорилъ Митрофану Ивановичу⁴⁶, что дѣло рѣшено въ нашу пользу, и что хотягь прїѣхать сюда изъ Солуня⁴⁷ переписывать. Митрофанъ Ивановичъ узналъ о моемъ прибытїи и приписалъ насъ къ себѣ на «Донецъ»⁴⁸. Мы были вчера съ

// Арк. 1 зв.

Отцемъ Спиридономъ⁴⁹. Думали посидѣть четверть часика, а посидѣли 3 часа. Очень радушень и ласковъ и прїветъ (?) Всѣ они собираются на Пасху кь вамъ на Афонъ. То есть: идетъ Донецъ съ Митрофаномъ Ивановичемъ и забереть съ собой Кахманскаго⁵⁰ и еще какихъ то нѣсколько человекъ и изъ Петербурга 2 посылскихъ. Митрофанъ Ивановичъ сохранилъ о Васъ самое теплое воспоминанїе и Ваша карточка у него въ кабинетѣ.

Архимандритъ Иона⁵¹ узналъ о моемъ прибытїи и пожелалъ меня видѣть. Я былъ у него и онъ просилъ передать Вамъ отъ его имени, что желательно было бы для васъ устроить при миссїи въ Абиссинїи подворье съ Иеромонахомъ 2 пѣвчими и церковку. Что оно должно окупиться, а нужда большая, такъ какъ посольскую церковку съ штатомъ не устроятъ такъ какъ расходъ будетъ по смѣтѣ громаднїй, а церковку нужна. – Еще говорилъ насчетъ монастыря, что надо подождать пока, теперь не время. Тоже и Митрофанъ Ив. говорилъ послу и тотъ сказалъ что сначала дай Богъ скита два устроить.

Митрофанъ Ивановичъ говоритъ, что лодочку недорого съ бензиновымъ моторомъ заказать въ Севастополь, и что онъ можетъ списаться и запросить, только чтобы указали размѣры.

Служилъ два раза въ Санъ Стефано⁵². Попъ Алексїй, Вамъ кланяется и проситъ прислать старенькое обла ченьце ему по почтѣ для того чтобы отослать въ Черногорїю. При этомъ предлагаетъ свой адресъ.

та Відні. Після роботи в посольстві у Константинополі в 1911 р. призначений 1-м секретарем посольства в Берліні. У 1919–1920 рр. був послом білгардїйських урядів Колчака та Денїкіна в Берліні, в 1920–1936 в Берліні очолював Організацію захисту інтересів російських біженців у Німеччині. Після приходу до влади в Німеччині націонал-соціалістів у 1934 виїхав до Югославії, а потім до Парижа. Помер у Парижі 22 квітня 1945 р.

⁴⁴ Надзвичайним і повноважним послом РІ в Османській імперії з 1909 по 1912 рр. був уродженець Катеринославської губернії (Україна) Чариков Микола Валерійович (1855–1930). До цього він обіймав посади міністра-резидента при Святому Престолі у Ватикані, надзвичайного посланника та повноважного міністра в Белграді, а також надзвичайного та повноважного посла в Голландії, з 1908 по 1909 – товариша міністра закордонних справ РІ. Після Жовтневого перевороту 1917 проживав у Криму, де у 1918 увійшов до складу кримського уряду М. Сулькевича як міністр народної освіти, одночасно як голова дипломатичної комісії керував зовнішньою політикою уряду та був його представником на переговорах з гетьманом України П. Скоропадським щодо укладання українсько-кримського союзу. Після 1919 р. переїхав до Константинополя, де прожив решту років.

⁴⁵ Метох (грец. μετόχον або μετόχι) – у Візантії та на Балканах невелике монастирське подвір'я (або церква), підпорядковане більшому монастирю або скиту і є господарством цього монастиря. Судячи з усього, ідеться про земельну ділянку біля м. Кавала у Фракії, що належала Андрійському скиту.

⁴⁶ Каськів Митрофан Іванович (1867–1917) – командир мореплавного канонерського човна «Донець» (1910–1912), пізніше – контр-адмірал і начальник штабу командувача флоту Чорного моря (1916), розстріляний більшовиками в Севастополі в грудні 1917.

⁴⁷ Салоніки, також Фессалоніки (грец. Θεσσαλονίκη), або Солунь (болг. Солун) – друге за розміром, після Афін, місто Греції, розташоване в північній частині країни. Місто засноване 315 до н. е. македонським діадохом Касандром. За візантійської доби – важливе за значенням місто імперії після Константинополя. З XV до поч. XX ст. входило до складу Османської імперії й було одним із важливих адміністративних центрів на Балканах. Після Балканських воєн 1912–1913 відійшло до складу Греції.

⁴⁸ «Донець» – морехідний канонерський човен (корабель) типу «Запорожець», був побудований в 1887 для потреб Чорноморського флоту. З 1910 по 1912 командиром на ньому був Каськів Митрофан Іванович (1867–1917) (про нього див. вище).

⁴⁹ Іеромонах Спиридон (Шалонський; 1859–1918) – насельник Андрійського скиту на Афоні, в 1911 виконував послух економа Подвір'я скиту в Константинополі, помер 7 січня 1918.

⁵⁰ Кохманський Микола В'ячеславович (1876–1955) – дипломат, працював у посольстві в Константинополі, консулом та посланцем у Салоніках, пізніше консулом у Бітолі. Після приходу до влади більшовиків кілька разів піддавався репресіям і засланням, помер 30 грудня 1955 р. в концтаборі.

⁵¹ Архимандрит Іона (Вуколов) – настоятель російської посольської церкви в Константинополі (1899–1913). Чернечий постриг прийняв у Києві в 1893, у 1894 закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослів'я, у 1894 зведений в сан архимандрита, з 1896 по 1898 – ректор Катеринославської духовної семінарії, з 1898 – ректор Володимирської духовної семінарії, з 1899 – настоятель посольського храму в Константинополі, був грекофілом і прихильником запозичення грецьких церковних традицій, на цьому ґрунті протистояв російському послу І. Зінов'єву. Опублікував у «Церковних відомостях» і в «Повідомленнях Палестинського Товариства» низку статей-листів про церковні справи Православного Сходу під загальною назвою «Світло зі Сходу». Після вимушеного відходу у відставку в 1913 оселився у своєму будинку в районі Галата в Константинополі, полюбив храм-пам'ятника в Сан-Стефано, настоятелем якого він став після цього.

⁵² Православний храм-пам'ятник, збудований у 1898 р. в константинопольському передмісті Сан-Стефано (нині стамбульський район Ешілкьей). Збудований на згадку про підписання Сан-Стефанського миру. У храмі знаходилася усипальниця православних воїнів, які загинули під час російсько-турецької війни 1877–1878. Після вступу Османської імперії в Першу світову війну в листопаді 1914 р. храм був підірваний при великому скупченні народу. На місці храму-пам'ятника розмістилася турецька війська частина.

Лист від 16 травня 1911 р.

// Арк. 1⁵³+⁵⁴Христось посередѣ насъ.
Ваше Высокопреподобіе

Глубокочтимый Отець и Игумень нашъ Іеронимъ – благословите.

Прибыли благополучно въ Абиссинію⁵⁵, на ст. Дире–Дауа⁵⁶, гдѣ оканчивается пока желѣзная дорога. Отсюда отправляемся сегодня дальше въ столицу. Предстоитъ путь 500 верст⁵⁷ Купили двухъ муловъ съ сѣдлами за 100 рублей и наняли 3 хъ подѣ грузъ за 50 и 2 хъ слугъ наняли за 25 р. Купили палатку за 36 р.

Дорогой я болѣлъ и долженъ былъ остано виться на 2 недѣли въ Суэцѣ⁵⁸. Стояли на Синайскомъ подворьи⁵⁹. Изъ Суэца ѣхали на французскомъ пароходѣ «Annum»⁶⁰ очень хорошо. Служилъ литургію съ разрѣшенія капитана 8 го мая. Здѣсь служилъ въ палаткѣ. Къ намъ весьма ласковы и предупредительны въ особенности нашъ русскій повѣренный въ дѣлахъ.

Съ Абиссиніей теперѣ установлены почто-

// Арк. 1 зв.

вые сношенія. Въ Адись–Абабѣ⁶¹ есть Абиссинскій банкъ. Воскъ въ Дире–Дауа стоить 1 кило 1 фр. 80 с. то есть пудъ около 30 фр. = 1 р. 25 к. Нагрузка, провозъ по желѣзн. дорогѣ до Джибути⁶² и пароходъ до Афона обойдутся тоже рублей 11 съ пуда такъ что пудъ воска обойдется на Афонѣ 22 – 23 рубля.

Въ Адись–Абабѣ воскъ еще дешевле. Если желаете то сдѣлайте переводъ въ Адись–Абаба Абиссинскій банкъ на мое имя по телеграммѣ, или такъ и я буду закупать. Отець Іеронимъ здоровъ кланяемся всей братіи и просимъ Святыхъ молитвъ.

Прошу послать по почтѣ одну *небольшую*⁶³ хорошую икону *живой на деревѣ*⁶⁴ Божіей Матери Иверской губернатору Дире–Дауа, Господину Ато Марша⁶⁵, онъ много намъ услужилъ. И еще другую такую же в Джибути Консулу Абиссиніи Господину Ато Йосифу⁶⁶. Онъ устроилъ намъ даровой проѣздъ по желѣзн. дорогѣ, за что намъ иначе пришлось бы заплатить 130 франк.

[...] Антон. и Іерон.

16 мая 1911 г. Дире Дауа

⁵³ Аркуші не пронумеровані.⁵⁴ Знак написаний автором.⁵⁵ Ефіопська імперія (амх. የኢትዮጵያ ንጉሠ ነገሥት መንግሥተ, Mängəstā Ityop'p'ya, також поширена європейська назва – Абіссинія (лат. Abyssinia) – християнська монархічна держава в Східній Африці. Займала північ сучасної Ефіопії та Еритреї. Заснована близько 1270 р. Постала на базі Аксумського царства та Загвеської держави. Керувалася представниками «Соломонової династії», які носили титул імператорів (негусів). Панівною релігією було ефіопське православ'я. Офіційна мова – геєзька, найпоширеніша – амхарська. Від 1886 столицею держави було м. Аддіс-Абеба.⁵⁶ Дире-Дауа (амх. ድሬ ዳዋ) – місто на сході Ефіопії, приблизно за 500 км на схід від Аддіс-Абеби, засновано в 1902 у зв'язку з будівництвом Ефіопсько-Джибутиїської залізниці.⁵⁷ Записано над рядком.⁵⁸ Суец (араб. السويس) – місто і великий порт на північному сході Єгипту, розташований у північній частині Суецької затоки Червоного моря на березі Суецької бухти, біля південного входу в Суецький канал. З XVI ст. місто було великою турецькою військово-морською базою. Після спорудження у 1859 р. Суецького каналу місто набуло статусу важливого міжнародного порту.⁵⁹ В кін. XIX ст. Синайським архієпископом Порфирієм I (Павлідісом), колишнім настоятелем Синайського подвір'я в Києві, були придбані в Суеці ділянки та збудовані будинки для синайських ченців і паломників, які вирушали до Катерининського монастиря на Синаї.⁶⁰ Записано над рядком.⁶¹ Аддіс-Абеба – столиця Ефіопії. Розташоване на Ефіопському нагір'ї, на висоті понад 2400 м, біля підніжжя та на схилах гори Ентото. Місто засноване в 1887 імператором Менеліком II як столиця королівства Шоа. З 1889 – столиця Ефіопської імперії. Іноді місто називають «африканським Парижем».⁶² Джибуті (фр. Ville de Djibouti; араб. جيبوتي) – столиця сучасної держави Джибуті (з 1977). Місто засноване французами в 1883 на мисі Рас-Джибуті. У 1896 р. французька колонія в цьому регіоні отримала офіційну назву Французький Берег Сомалі.⁶³ Написано над рядком.⁶⁴ Записано ліворуч перед рядком.⁶⁵ Мерша Нахусенай (бл. 1850–1937) – радник імператора Менеліка II, реформатор, був губернатором стратегічного округу Джалдеса (Гілдеса) і начальником будівництва першої залізниці в Ефіопії, згодом став першим губернатором Дире-Дава (1902–1905), другого за розмірами міста Ефіопії. Брав участь у політичних, військових, економічних та соціальних реформах, що проклали шлях до перетворення та заснування сучасної Ефіопії. За віросповіданням був католиком, відіграв важливу роль у поширенні католицизму в Харарському регіоні та за його межами, на заснуванні місіонерських шкіл тощо.⁶⁶ Ато-Йосиф – консул Ефіопії в Джибуті та секретар імператора Менеліка II, виконував різні його важливі доручення, аж до постачання зброї до Ефіопії. За свідченням М. Гумільова, був абіссинським поетом та етнографом, допомагав Гумільову збирати ефіопський фольклор.

Лист від 18 червня 1911 р.

// Арк. 1⁶⁷+⁶⁸

Христось посередъ насъ.

Ваше Высокопреподобіе Вещестный Отче Игумене Иерониме благословите.

Прошлую почту послалъ въ торопяхъ карточку. Нынѣ во первыхъ поздравляемъ Васъ съ прошедшимъ днемъ Ангела, служили и молились о Васъ. Я хотя милостію Матери Божіей на ногахъ, но лихорадка мучить каждую ночь и къ утру черезъ силу, черезъ силу служу. О. Иеронимъ тоже недугуетъ. Представлялись епископу здѣшнему, крайне былъ ласковъ. Хлопотали чтобы разрѣшили надъ болящимъ Имп. Менеликъ⁶⁹ молебень водосв. передъ Иверск. иконою отслужить. Вода у меня взята отъ живоноснаго источника. Онъ съ любовію къ этому отнесся и обѣщаль похлопотать. Это трудно потому, что къ Императору совершенно никого не пускають и онъ лежитъ безъ языка и въ совершенномъ параличѣ. Въ понедѣльникъ будемъ представлятся

// Арк. 1 зв.

наслѣднику Лыджу Іасу⁷⁰

Борисъ Алекс. Чемерзинъ⁷¹ желалъ бы ладану нашего Афонскаго и совѣтуетъ подарить и Абуѣ⁷² (т. е. Епископу) Матеосу. Пожалуйста пришлите почтовой посылкой фунт. 5. Теперь Абиссинія въ почтовомъ союзѣ и принимаются посылки прямо до Адисъ-Абабы вѣсомъ до 5 кило. (12½ ф). Онъ устраиваетъ церковку въ отдѣльномъ домицкѣ, но мы Престола освящать не будемъ а будемъ служить на Антиминсѣ. Просфоры⁷³ которыя въ Царьградѣ запаялъ въ банки прекрасно выдержали и всю дорогу мы служили на нихъ. Теперь здѣсь новыхъ надѣлали. Спасибо О. Іуліану за сухія дрожжи. Вино прекрасно выдержало, но увы изъ 12-ти бутылокъ уцѣлѣло 3, ибо было слабо закупорено и пробки въ Суецѣ повыскакивали и все пролилось

// Арк. 2

только 3 уцѣлѣли. Жаль что я не взялъ въ боченочкѣ, или въ баклагѣ. Сестра⁷⁴ моя писала мнѣ изъ Хабаровска что просить выслать наложеннымъ платежомъ ей готовыя или сдѣлать 2 иконы Андрея Первозваннаго самага лучшаго письма 12 вершковыхъ. Одинъ образъ предназначается въ даръ мѣстному монастырю и его заказываетъ нѣкто Г. Пелисье, а другой сестра для себя желаетъ. Оба образа послать наложеннымъ платежемъ: Хабаровскъ Барабашевская Князю Алексѣю Митрофановичу Орбеліани⁷⁵.

иконы заказаны и по изготовленію вышлются по назначенію съ нал. плат. № 50 1911⁷⁶

За симъ простите. Васю⁷⁷ еще видѣть не мочь. Онъ верстахъ въ 500 – 600 отсюда въ Гондарѣ⁷⁸ съ Расомъ Вальде Георгисомъ⁷⁹. Говорять выросъ громадный и учится. Теперь рѣки разлились и до

⁶⁷ Аркуші листа не пронумеровані.

⁶⁸ Проставлено знак «+».

⁶⁹ Менелик II (амх. ዳግማዊ ምኒልክ; 1844–1913) – негус-негесті (імператор, «цар царів») Ефіопії (Абіссинії) з 1889 по 1913, був нащадком «Соломонової династії». Вважається одним із найвидатніших правителів Ефіопії, який реформував країну та відстояв її незалежність від експансії європейських країн. Зробив значний внесок до об'єднання, територіального розширення та економічного розвитку імперії. Заснував нову столицю держави – Аддис-Абебу. Встановив дипломатичні відносини з провідними європейськими державами. Наприкінці життя важко захворів і фактично відійшов від управління державою. Періодично з'являлись чутки про його смерть, провокуючи боротьбу за владу. За віросповіданням належав до ефіопського православ'я.

⁷⁰ Іасу V Лідж (амх. አሳህ 5ኛ; 1895–1935) – ефіопський імператор у 1913–1916 рр., онук і наступник Менеліка II. Внаслідок важкої хвороби останнього приступив до фактичного управління державою (за допомогою радників) у 1911 р. Ставши імператором у 1913 р., він обрав політичний курс, багатий в чому відмінний від політики Менеліка II, намагаючись робити ставку на військово-політичні зв'язки з мусульманами та відійшовши після початку Першої світової війни від традиційного союзу з країнами Антанти. У 1916 в результаті державного перевороту був усунений від влади й відлучений від Церкви.

⁷¹ Чемерзін Борис Олександрович (1874–1942) – секретар місії в Абіссинії, в. о. повіреного у справах (1910–1917). У свій час був віце-консулом у Болгарії. У 1917 – в. о. секретаря у IV (Далекосхідному) політичному відділі МЗС (статський радник). На поч. 1920-х був помічником керуючого 1-м відділенням III (юридичної) секції Глав-архіву (з 1922 – Центрархіву) у Ленінграді.

⁷² «Абуна» (отець наш) – звернення до священників, ченців та архієреїв в Ефіопській, Коптській та Сирійській давньохристиянських Церквах. Протягом понад п'ятнадцяти століть Ефіопська Церква перебувала залежною від Коптської Церкви, а на чолі її стояли «абуні» – коптські єпископи, яких надсилали з Єгипту.

⁷³ Просфора, або проскура (від грец. προσφορά – «приношення») – богослужбовий літургійний хліб, який використовується під час православного богослужіння для Євхаристії, а також для поминання під час проскомидії живих і померлих.

⁷⁴ Орбеліані (уродж. Булатович) Марія Ксаверіївна (1874 – бл. 1980) – рідна сестра о. А. Булатовича, дружина князя Олексія Орбеліані (1870–1948). Художниця, навчалася два роки в Іллі Ріпіна. Після еміграції з 1921 р. жила й працювала в Югославії, потім у Канаді. Залишила письмові свідчення про брата.

⁷⁵ Орбеліані Олексій Митрофанович (1870–1948) – князь, земський гласний Лохвицького повіту Полтавської губ., чоловік рідної сестри о. А. Булатовича – Марії Ксаверіївни Булатович (запис про шлюб у метриках: Покровська церква с. Луциківка, Лебединський повіт, Харківська губ., 29 травня 1900 р. Олексій Митрофанов Орбеліані 29 років, Марія Ксаверіївна Булатович 24 років). Емігрував на поч. 1920-х до Югославії, помер 29 липня / 11 серпня 1948 р. в Белграді.

⁷⁶ Написано іншим чорнилом, між рядками.

⁷⁷ «Абисинецъ Васька» – ефіопський хлопчик, якого Булатович врятував від смерті під час одного зі своїх походів в Абіссинії. Знайшовши його зраненим до крові, Булатович викував хлопчика та усиновив, назвавши у хрещенні Василем. Після повернення в 1898 з Ефіопії він привіз його з собою на батьківщину й виховував до свого вступу в чернецтво. За свідченням Марії Орбеліані (рідної сестри Булатовича), це був «добрий, лагідний та нещасний хлопчик». Пішовши в монастир, О.К. Булатович взяв його до себе послушником, але Васька мучився че-

Сентября намъ свидѣтся не удастся. Здѣсь громадная Европейская колонія, а когда дорогу достроятъ, то и не въ сравненіе будетъ.

// Арк. 2 зв.

У меня въ настоящее время денегъ осталось 30 рубл. Спаси Господи Бор. Алекс. Чемерзина что кормить и насъ и муловъ и относится съ крайнимъ гостеприимствомъ.

Простите и благословите.

Нижайшій поклонъ О. Іезекилю, О. Сергію О. Амвросію, Исидору, О. Николаю Софронію, Владиміру, Питириму Анфиму, Антонину, Павлину, Флорентію, Пантелеймону Софонію и сотрудникамъ его Василю и Филипу и Іову и Симеону (лодочнику) Іеродіакону Сильвестру и всей братіи болящимъ Авдію, Милетію, Николаю, Израилу, Анастасію. Прошу молитвъ всѣхъ о насъ.

Грѣшній Антоній.

18 Іюня 1911 г.

Адись Абаба.

Адресъ для посылки Afrique Abyssinie
Adis-Ababa. Mission de Russie Père

(тоже и для писемъ
и телеграмъ и т. п.)⁸⁰

Antoine.

№ 4

Лист від 6 серпня 1911 р.

// Арк. 1⁸¹

+⁸²

Ваше Высокопреподобіе Вещестный Отець Ігумень Іеронимъ благословите. Письмо Ваше получили (25 го Іюля)⁸³ 28 го числа Іюля былъ допущенъ во внутреннія покои дворца къ болящему Императору Менелику II, который послѣ третьяго апоплексическаго удара окончательно разбитъ параличемъ. Языкъ отнялся, и руки, и ноги, чуть только лѣвая рука дѣйствуетъ. Во исполненіе даннаго Вами наказа при передачѣ мнѣ когда я отъѣжалъ иконы Іверской, я совершилъ предъ ней во дворцѣ краткое моленіе и освятилъ воду изъ Живоноснаго Царьградскаго источника и окропилъ водою Св. Икону и затѣмъ Императора напо иль Св. водою и далъ приложиться къ Иконѣ Матери Божіей, затѣмъ по просьбѣ свиты всего болящаго окропилъ Св. водою, и спину, и грудь, и голову, и руки, и ноги (икону оставилъ ему)⁸⁴. Съ тѣхъ поръ я его не видалъ, но кажется молебень подѣйствовалъ благотворно, хотя я в нихъ видимыхъ рѣзкихъ перемѣнъ въ здравіи не оказалось. Все въ руцѣ Божіей. Съ 1 го Августа и для меня наступило радостное измѣненіе: лихорадочныя припадки, которые меня чуть было не до смерти замучили – прекратились. Погода у насъ холодная, каждый день льютъ дожди, я мерзну и раскаиваюсь, что не взялъ мѣховой курто-

// Арк. 1 зв.

чки, которую Вы мнѣ хотѣли подарить. Въ миссіи къ намъ добры всѣ и ласкавы. Поютъ насъ и кормятъ какъ своихъ. Когда я лежалъ больной то окружали меня всякими заботами, стоящими денегъ – какъ би радного. Сегодня были у меня причастники – прислуга Чемерзина, а затѣмъ служилъ Чемерзину панихиду по В.К. Александрѣ Іосифовнѣ⁸⁵ и по бывшемъ посланникѣ Лишинѣ⁸⁶, здѣсь похороненномъ (на могилкѣ его)⁸⁷. Послѣ панихиды былъ въ домѣ праздничный молебень съ многолѣтнемъ. Теперь предстоятъ мнѣ визиты ко правительствующимъ лицамъ, у которыхъ по случаю болѣзни я до сихъ поръ не былъ. Не знаю, заводитъ ли рѣчь о подворьи. Съ одной стороны есть тутъ не вдалекѣ удобнѣйшее мѣсто для скита безмольнаго и въ Адись–Абабѣ хорошо бы устроить подворье миссіонерское – съ Церковью и школой. Насчетъ осуществленія оно возможно при условіи что Св. Синодъ благословитъ учрежденіе сего. Тогда можно съ благословенія Св. Синода дмлатъ воззванія въ газетахъ, направляя жертвы въ нашъ скитъ «на абисс- православную миссію въ Абиссиніи». Это параллельно умножило бы и доходы Скита. Кромѣ того, по поселеніи въ Адись–Абабѣ можно было бы завести корреспонденцію. И такъ по мѣрѣ доходовъ развивалась бы и дѣятельность Миссіи.

рез постійні глузування. Зрештою, він був з okazjiю відправлений назад до Ефіопії. Однією з причин поїздки Булатовича до цієї країни в 1911 було бажання відвідати «названого сина» та причастити його.

⁷⁸ Гондер (амх. ጎንደር) – місто в Ефіопії, в регіоні Амхара. Є центром історичної провінції Бегемдир-і-Симен. Засноване бл. 1635, з 1638 по 1855 було столицею Ефіопії.

⁷⁹ Уольде-Гійоргіс (1850–1918) – ефіопський політичний діяч і воєначальник, губернатор провінції Кефа, від імператора отримав титул «Рас» (амх. ረስ – «голова») – найвищий військово-феодалний титул в Ефіопії.

⁸⁰ Написано праворуч, з нахилом під 90°.

⁸¹ Аркуші листа не пронумеровані.

⁸² Знак «+» написано автором.

⁸³ Записано над рядком.

⁸⁴ Записано над рядком.

⁸⁵ Велика княгиня Олександра Йосипівна, уроджена Олександра Саксен-Альтенбургська (померла 23 червня / 6 липня 1911) – ернестінська принцеса, дружина великого князя Костянтина Миколайовича, свого троюрідного брата. Шеф 6-го драгунського Глухівського свого імені полку. Любила музициувати, писала марші, Йоганн Штраус присвятив їй вальс «Великої княгині Олександрі» та кадрил «Тераса Стрельни».

⁸⁶ Лишин Костянтин Миколайович (1851–1906) – виходець з українського шляхетського роду, дійсний статський радник, дипломат, генеральний консул у Бейруті (1898–1902), міністр-резидент та голова дипломатичної місії в Абіссинії (1903–1906). Помер 1906 р. і був похований в Аддис-Абебі. Його донька – Ольга Костянтинівна Капніст (уродж. Лишина; 1881–1960), дружина графа Олексія Павловича Капніста, згодом черниця жіночого монастиря на Слеонській горі (Ізраїль).

⁸⁷ Записано над рядком.

// Арк. 2

Была бы построена небольшая но красивая церковь. Была бы устроена начальная школа для абисс. дѣтей. Абиссинскіе учителя рублей за 10, за 75⁸⁸ въ мѣсяць научили бы ихъ грамотѣ абиссинской, арифметикѣ. Первымъ началомъ географіи – какъ въ деревенскихъ школахъ и закону Божию, и началамъ русск. яз. Подворье снабжало бы скитянь всѣмъ необходимымъ, а скитъ снабжалъ бы рыбою подворье. Была бы лавочка церковныхъ предметовъ и проч. и масла и вина. Однимъ словомъ дѣла бы нашлось и потребность имѣть здѣсь православную миссію ясно ощущается и выражается не только русскими, но и многими абиссинами. Но съ другой стороны меня устрашаетъ основать такое великое дѣло, вѣдая и обратную сторону медали и немощь нашу монашескую и удобопреклонность но грѣху ... И опять таки страшно услышать гласъ: «Рабе лукавый и лѣнивый !!!» Вотъ я и въ недоумѣніи – начинать, или не начинать! Конечно можетъ быть Абиссинское Правительство и то будетъ расположено мнѣ дать то, что для насъ желательно. ~~Прону Васъ~~⁸⁹ Буду прислушиваться къ тому что Господь на сердце положитъ. Вашими Святыми молитвами, помощи Господи отличить гласъ лестчій отъ гласа Истины. Во всякомъ случаѣ начну, или не начну, удастся что или не удастся, но если живъ и здоровъ буду, то въ октябрѣ выѣду отсюда на Афонъ. Простите и благословите и помолитесь. Земной поклонъ всѣмъ отцомъ и братіямъ. Чадю ваше Антоній.

6 Августа 1911 г. Адисъ Абаба.⁹⁰

№ 5

Лист від серпня 1911 р.

// Арк. 1⁹¹

+

Секретно⁹²

Христось посредѣ насъ.

Ваше Высокопреподобіе Отче и Игумень Благословите.

Испрашиваю Вашего Игуменскаго и Отческаго благословенія или не благословенія⁹³ на устройство Православной Миссіи въ Абиссиніи и на подачу о семъ предметѣ докладной записки Правительству нашему. Дѣло вотъ въ чемъ: Въ Абиссиніи народъ темный, дѣти 1) о Христѣ Иисусѣ ничего не знаютъ и потребна православная⁹⁴ школа. Поэтому во первыхъ для начала я предполагаю устроить въ столицѣ школу начальную съ учителями абиссинами изъ ученыхъ ихъ, но подѣ нашимъ наблюдениемъ. 2) Въ столицѣ необходима для русскихъ и для православныхъ церковь и Богослуженіе. 3) Въ Абиссиніи есть много язычниковъ, которые если не потрудятся Православные объ обращеніи ихъ вскорѣ сдѣлаются или католиками, ибо католическіе миссіонеры распространяются все больше и больше, или коптами, или наконецъ на югъ – англичанами. Для⁹⁵ Въ виду этого намъ слѣдуетъ устроить для начала хотя бы одинъ миссіонерскій пунктъ въ языческой землѣ. А потомъ, что Богъ дастъ. Все это весьма осуществимо ~~но~~ какъ по отно-

// Арк. 1 зв.

шенію къ мѣстной власти, такъ и въ отношеніи матеріальномъ, ибо потребуеть не очень большихъ затратъ, которые мнѣ возможно добить. Съ другой стороны и помощниковъ не многихъ вначалѣ потребуеть – человекъ 6 – 7, которые найдутся. – Вотъ все это и желаетъ Б.А. Чемерзинъ, чтобы я изложилъ въ докладной запискѣ, которую онъ пошлетъ Правительству, которое если одобритъ и призоветъ меня на осуществленіе, то и дѣло въ шляпѣ. Но я безъ Вашего благословенія не рѣшаюсь подать докладной записки и вообще начать сіе великое дѣло, ибо оно должно вестись не отъ имени Скита, а отъ моего личного имени, на мой страхъ и рискъ, потому что едва ли пожелаетъ соборъ⁹⁶ устраивать въ Абиссиніи Миссію. Конечно если бы обитель это сдѣлала, то это весьма высоко поставило бы ее и въ глазахъ Государя, и Святейшаго Синода, и Патріарха⁹⁷, и всего Правительства русскаго, правитель да и стоило бы пустякъ, тѣмъ болѣе, что воззваніе газетныя и письма изъ Абиссиніи весьма умножили бы притокъ пожертвованій въ скитъ. Но судя по настроенію старцевъ сомнѣваюсь, чтобы они рѣшились на это. Итакъ разъ я самостоятельное долженъ буду начать такое дѣло, то какъ я осмѣлюсь на него когда я далъ обѣтъ послушанія? Поэтому получивъ это письмо потрудитесь немедленно⁹⁸ телеграммой

⁸⁸ Закреслено автором.

⁸⁹ Слова закреслено автором.

⁹⁰ Записано ліворуч, перед основным текстом, під нахилом 90°.

⁹¹ Аркуш не пронумерований.

⁹² Слово підкреслено автором.

⁹³ Слова підкреслені автором.

⁹⁴ Слово написано над рядком.

⁹⁵ Закреслено автором.

⁹⁶ Собор старців Андрійівського скиту на Афоні – керівний орган обителі.

⁹⁷ Вселенський Константинопольський патріарх Йоаким III (Δεβελζής; 1834–1912).

⁹⁸ Підкреслено трьома лініями автором.

Лист від 18 серпня 1911 р.

// Арк. 1⁹⁹+¹⁰⁰Секретнїше

Считаю долгомъ сообщить Вамъ обо о. Іеронимѣ, что онъ съ окончанія Петровскаго поста подь моимъ вѣднїемъ и въ подчиненїи мнѣ не находится ибо отказался подчиняться моему главному требованію не ѣсть мяса. Дѣло было такъ. Когда мы прибыли, то намъ приготовили все постное и я заявиль, что мы мяса не ѣдимъ. Поэтому любезные хозяева весьма охотно готовили для насъ постное. Завтракатъ¹⁰¹ Обѣдать ходили мы въ домъ къ Б.А. Чем., а ужинать для о. Іеронима приносили. Затѣмъ къ концу поста я совсѣмъ слегъ и Іеронимъ ходиль одинъ завтракатъ, а когда постъ окончился, то онъ ни слова мнѣ не сказавъ, заявиль хозяевамъ, что будетъ ѣсть мясное, ибо Ігумень ему благословиль. Когда я это узналь, то весьма возмутился, ибо и при васъ я выражалъ недопустимось ѣсть монахомъ, впервые ѣдущимъ въ Абиссинїи мясо, и дорогой сколько разъ я выражалъ тоже. Да и нужды никакой не было, онъ былъ здоровъ, и если бы даже и болѣнь былъ, то въ Абиссинїи сколько хочешь яицъ и молока, для поправки. Хозяева же ничуть не затруднялись постнымъ, тѣмъ болѣе, что для меня все равно надо его готовить. Все это я выразиль Іерониму, но онъ весьма грубо мнѣ отвѣчалъ, что не ты игумень а игумень Іеронимъ

// Арк. 1 зв.

Сомнѣваюсь чтобы вы могли дать ему такое благословеніе ѣсть мясо безо всякой нужды и вопреки моему благословенію. Знай я это я бы никогда не согласился взять его съ собой. Тогда я предложиль ему, разъ онъ меня не слушается и идеть противъ меня – возвращаться на Афонъ. Онъ вполнѣ согласился. Но когда я сталъ просить у Б.А.Ч. одолжить мнѣ на это 200 р. то онъ воспротивился, вѣроятно не желая чтобы прошла молва среди иностранцевъ, что мы только прїѣхали и поссорились. Бор. Алек. заявиль, что не пустить его безъ приказа изъ Обители. Тогда¹⁰² Предлагаль онъ Іерониму, чтобы насъ умирить отказаться отъ мясного, но Іеронимъ заявиль что не ѣсть мяса не можетъ. Я выразиль недоумѣніе Бор. Ал., что онъ вмѣшивается въ наши дѣла, но онъ стояль на своемъ, хотя и Іеронимъ даже просиль его отпустить его на Афонъ. Тогда я заявиль, что въ такомъ случаѣ я снимаю съ себя всякую отвѣтственность за Іеронима и умываю руки это я сдѣлалъ потому что боюсь за него,¹⁰³ ибо для непокорнаго монаха могутъ предстоять великіе опасности, и его пребываніе при такихъ условїяхъ каковую можетъ ему принести пользу. [закреслено]¹⁰⁴ [закреслено]¹⁰⁵ Его перевели въ другой домъ и теперь онъ подь начальствомъ у Бор. Ал. работаетъ на него – то переписываетъ, то изъ кожи дѣлаеть что. Мы вполнѣ помирились на слѣдующий же день но остаемся обособленными. Онъ по своему желанію ходить на Литургїи въ Успенскомъ посту 2 р. говяль у меня и читаетъ и еклесїаршимъ и поеть и помогаетъ повару просфоры печь¹⁰⁶, Спаси его за это Господи, но все таки отъ духовной жизни онъ совсѣмъ уклонился въ мясоѣденїи упорствуетъ и своей мїрской жизнью вполнѣ доволенъ¹⁰⁷. Я до сихъ поръ не писалъ, не желая жаловаться, но теперъ вижу для него еще большїя опасности и не могу долше таить всего отъ васъ.

18 Авг. 1911

Ад. Аб.¹⁰⁸

Простите. Прошу сохранить въ тайнѣ

Грѣшнїй Антонїй.

Лист від 26 серпня 1911 р.

// Арк. 1¹⁰⁹+¹¹⁰

26 Августа 1911

Абис Абаба.

Христось посредѣ насъ

Ваше Высокопреподобїе Вещестнїй Ігумень и Духовнїй Отець.

Благословите. Письмо Ваше отъ 19 Іюня получилъ 26 го Августа. Оно почему то попало въ Одессу !? – а оттуда въ Александрїю. Письмо ко¹¹¹ мнѣ не сдавайте на русскую почту а лучше на турецкую. Вы навѣрное мое прошлое письмо уже¹¹² получили насчетъ рѣшительнаго мнѣ указанія какъ мнѣ поступать к условную телеграмму получите¹¹³ навѣрное мнѣ послали. Деньги я надѣюсь, что Вы

⁹⁹ Аркуші не пронумеровані.¹⁰⁰ Знак «+» проставлений автором.¹⁰¹ Закреслено автором.¹⁰² Закреслено автором.¹⁰³ Написаний текст над рядком.¹⁰⁴ Закреслений і заштрихований текст рядка листа.¹⁰⁵ Закреслений і заштрихований текст рядка листа.¹⁰⁶ Написаний текст над рядком.¹⁰⁷ Написаний текст над рядком.¹⁰⁸ Скороч. Аддис-Абеба.¹⁰⁹ Аркуші листа не пронумеровані.¹¹⁰ Проставлено знак «+».¹¹¹ Написано над рядком, олівцем.¹¹² Написано над рядком, олівцем.¹¹³ Слово закреслено автором.

тоже навѣрное уже выслали. Теперь я жду не дожусь телеграммы и денег – возвращаться, так возвращаться, или что либо заводить, так заводить.

Спѣшу сообщить радостную вѣсть: Императоръ Менеликъ послѣ молебна сталь немного поправляться, и даже на костыляхъ сталь мочь дѣлать нѣсколько шаговъ, чего раньше отнюдь не могъ, но языкъ все еще нѣмъ

// Арк. 1 зв.

[закреслено]¹¹⁴ Идутъ все еще дожди каждый день. Я поправляюся послѣ болѣзни и отъѣдаюся яичками и молокомъ а въ постные дни горохомъ. (и кромѣ того обѣдами [закреслено] постными прекрасными) и несмотря на это весь день голодень!¹¹⁵ [закреслено] За симъ простите

Грѣшный послушникъ Вашъ
Иеросх.–м. Антоній.

Вы пишете о раскраскѣ Собора. Дай Богъ, но берегитесь чтобы не испортить всего собора если сдѣлають не достаточно художественно, или не въ выдержанномъ стилѣ. Не дай Богъ аляповатости и безвкусицы – даромъ деньги пропадутъ и опозорятъ это весь соборъ. Всякій путешественникъ который что либо писать будетъ про Афонъ, напишетъ: «Быль въ Андреевскомъ Скиту, Соборъ ихъ вели чественный снаружи, поражаетъ»

// Арк. 2

своей безвкусицей внутри, аляповатостию фресокъ и неудачнымъ **выбор**¹¹⁶ подборомъ красокъ и картинъ...» Жаль будетъ, если что либо подобное произойдетъ! ... Поэтому я предупреждаю и говорю, что не въ томъ дѣло, что бы раскрасить, но какъ расписать. Пусть заранѣе представитъ художникъ планъ съ эскизами и обдумайте. Простите.

№ 8

Лист від 8 жовтня 1911 р.:

// Арк. 1¹¹⁷

+¹¹⁸

Христось посередъ насъ.
Благословите.

Ваше Высокопреподобіе Батюшка О. Иеронимъ

Только что (суббота 8 го октября) получилъ телеграмму Вашу чтобы поскорѣе возвращаться, что и исполню немедленно, какъ только повидаюся съ Васей. О. Иеронимъ выѣхалъ 4 го октября и вѣроятно къ 19 му ноября будетъ на Афонѣ. Я могу выѣхать не ранѣе 1 го ноября и можетъ буду къ вамъ къ 30 му. Денегъ займу. Изъ телеграммы вижу, что Вы просимыхъ мною денегъ не выслали. Вижу тоже, что вы, получивъ мое письмо долго не рѣшались что отвѣтить. Значитъ такъ угодно Богу, но только все таки жаль

// Арк. 1 зв.

потому что случай былъ хорошій что нибудь устроить. Но вѣроятно это крестъ для меня не посильный. За все слава Богу. Просите и благословите. Вся задержка въ Васѣ, что то долго не шлютъ его.

Грѣшный Антоній.

8 Окт. 1911 г.

Адись Абаба.

References

Alfeev, I. (2009). Imiaslavie. Pravoslavna entsyklopediia [The Name-Glorifiers. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.

Alfeev, I. (2013). Svyashchennaya tajna Cerkvi: Vvedenie v istoriyu i problematiku imiaslavskih sporov. [Sacred mystery of the Church: Introduction to the history and problematics of the name-glorifiers disputes]. St. Petersburg, Russia.

Chentsova, V. (2000). Ystochnyky fonda «Snosheniya Rossyy s Hretseyei» RHADA po ystorry mezh-dunarodnykh otnosheniy v Vostochnoi y Yuho-Vostochnoi Evrope v 50-e hh. XVII v. [Sources of the fund «Russia's relations with Greece» of the Russian state archive of documents on the history of international relations in Eastern and South-Eastern Europe in the 50s of the 17th c.]. Moscow, Russia.

Fonkich, B. (1991). Grechesko-russkie svyazi ser. XVI – nach. XVIII v.: Grecheskie dokumenty moskovskih hranilishch: Katalog vystavki [Greek-Russian relations in the middle of the 16th – the early 18th c.: Greek documents from Moscow depositories: Exhibition catalogue]. Moscow, Russia.

Izhitsky, G. (2013). Imiaslavec: Oчерk o duhovnom i zhiznennom puti Aleksandra Ksaverovicha Bulatovicha [Name-glorifier: An essay on the spiritual and life path of Alexander Bulatovich]. Kharkov, Ukraine.

Kiselev, A. (2014). Belye pyatna v biografiiyah Bulatovichej [White spots in the biographies of Bulatovich]. Sumy, Ukraine.

Polovinkin, S. (1995). Hronika Afonskogo dela [Chronicle of the Athonite cause]. *Nachala: Almanah – Origins: Almanac*, 1–4, P. 7–42. Moscow, Russia.

¹¹⁴ Першопочатково закреслено й заштриховано декілька слів.

¹¹⁵ Написано між рядками.

¹¹⁶ Закреслено автором.

¹¹⁷ Аркуші автором не пронумеровані.

¹¹⁸ Проставлено автором знак «+».

Polovinkin, S. (2001). Antonij Bulatovich. Pravoslavna entsyklopediia [Antony Bulatovich. Orthodox encyclopaedia]. Moscow, Russia.

Senina, T. (2013). Poslednij vizantiec. Religiozno-filosofskaya mysl ieroskhimonaha Antoniya (Bulatovicha) i ee vizantijskij kontekst [The last Byzantine. Religious-philosophical thought of Hieroskhimonakh Anthony (Bulatovich) and its Byzantine context]. St. Petersburg, Russia.

Shkarovsky, M. (2015). Imiaslavskaya smuta. Ystoriya Russkoho na Afone Sviato-Panteleymonova monastyrja s 1735 do 1912 hoda [The name-glorifiers turmoil. History of the Russian Saint Panteleimon Monastery on Mount Athos from 1735 to 1912]. Mount Athos, Greece.

Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskij i poslednij Koshevoj ataman Zaporozhskoj Sechi P. Kalnyshevskij: maloizvestnye pisma [Prp. Paisii Velichkovsky and the last Koshevoy ataman of the Zaporozhian Sich P. Kalnyshevsky: little-known letters]. *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe – Orientalia Christiana Cracoviensia: an academic journal*, 7, P. 27–57. Krakow, Poland.

Shumylo, S. (2015). Prp. Paisij Velichkovskij i Zaporozhskaya Sech. Maloizvestnye pisma prp. Paisiia Velichkovskogo k Koshevomu atamanu Vojska Zaporozhskogo Petru Kalnyshevskomu [Prp. Paisii Velichkovsky and the Zaporozhian Sich. Little-known letters of Prp. Paisii Velichkovsky to the Koshevoy ataman of the Zaporozhian Army Pyotr Kalnyshevsky]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2020). Neizvestnoe pismo ieroskhimonaha Antoniya (Bulatovicha) na imya imperatora Nikolaya II kak istochnik k istorii skita «Chernyj Vyr» i «imyaslavskih sporov» na Afone [The unknown letter of Hieroskhimonakh Anthony (Bulatovich) to emperor Nicholas II as a source for the history of the skete «Chernyj Vyr» and the «name-glorifiers disputes» on Athos]. *Vestnik PSTGU. Seriya II: Istoriya. Istoriya Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi – Bulletin of OSTHU. Series II: History, History of the Russian Orthodox Church*, II (95), P. 94–117. Moscow, Russia.

Shumylo, S. (2021). Rozvytok ukraïnsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII – per. treni XIX st. [The development of Ukrainian-Athos spiritual and cultural relations in the 17th – the first third of the 19th c.]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2023). Knyha zboru mylostyni za 1761–1764 rr. z arkhivu Vatopedskoho monastyrja yak dzhereło do istorii ukraïnsko-afonskykh zviazkiv u XVIII st. [The alms collection book for 1761–1764 from archives of the Vatopedi monastery as a source for the history of Ukrainian-Athos relations in the 18th c.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3 (570), P. 164–175. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S., Shkarovsky, M., Danilets, Y., Gaidenko, P. (2019). Afonskij starec iz Zakarpattya. Ieroskhimonah Avvakum (Vakarov) i ego vremena: 1899–1972 [The Athonite elder from Zakarpattia. Hieroschemamonk Avvakum (Vakarov) and his times: 1899–1972]. Kyiv, Ukraine.

Βαρβούνη, Μ. (2006). Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον [The Ecumenical Patriarchate, Helandion publications]. Athens, Greece.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, запрошений науковий співробітник кафедри класики, древньої історії, релігії та теології Ексетерського університету (Великобританія), науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

Shumylo Serhii – candidate of historical sciences (Ph.D. in history), doctor of theology (Th.Dr.), director of the International institute of the Athonite legacy, visiting research fellow in the department of classics, ancient history, religion and theology, University of Exeter (UK), research fellow of the Institute of history of Ukraine at the National Academy of sciences of Ukraine, associate professor of the department of humanities of National academy of managerial staff of culture and arts, honored worker of Ukraine culture (Kyiv, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

UNKNOWN ETHIOPIAN LETTERS OF HIEROSCHIMONK ANTHONY (BULATOVICH) FOR MARCH-OCTOBER 1911 FROM ARCHIVE OF ST ANDREW'S SKETE ON MOUNT ATHOS

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation eight unknown letters of Hieroschimonk Anthony (Bulatovich) for March-October 1911, which he sent from Ethiopia to Athos to the abbot of St. Andrew's skete, Archimandrite Ieronymos (Silin), and which were first discovered by the author of the article while working with archives of St. Andrew's skete in 2018. The methodological foundations of the study are based on principles of historicism, scientific objectivity, systematicity, and dialectical approach to historical phenomena. In accordance with the goal and objectives, a combination of general scientific, interdisciplinary, and special research methods was used. The scientific novelty is that for the first time the «Ethiopian» letters of Hieroschimonk Anthony (Bulatovich) for March-October 1911 were introduced into scientific circulation. Based on the analysis of entries in these documents, the author reveals details of Father A. Bulatovich's fourth trip to Ethiopia, which until now, due to the lack of sources, have been extremely scarce and contradictory. Attention is drawn to the fact that Bulatovych, as a direct eyewitness, provides important evidence in letters about the health of the Ethiopian Emperor Menelik II (1844–1913), who at that time was in an extremely serious condition, which led to rumours that he had died long ago and that his double was allegedly ruling on his behalf. Letters reveal that Father Bulatovich

was allowed to see the emperor to offer a prayer for his recovery. Attention is drawn to the little-known fact that during his stay in Ethiopia, Anthony Bulatovich tried to establish an Orthodox mission and a monastery or courtyard of the Athos St. Andrew's skete, where he planned to relocate like-minded monks from Athos. It is emphasized that discovered unknown letters of Father Anthony reveal in a new way the details of both his fourth trip to Ethiopia and reasons for the deterioration of relations with the abbot of St. Andrew's skete, which significantly influenced the further course of events, the emergence of the «Imslav movement» and the outbreak of the «Athos Troubles» in 1912–1913, led by Anthony (Bulatovich).

Key words: Antony Bulatovich, Menelik II, Jerome Silin, Boris Chemerzin, Imiaslavie, Ethiopia, Abyssinia, Mount Athos, Holy Mountain, St. Andrew's skete, Vatopedi monastery.

Дата подання: 19 лютого 2022 р.

Дата затвердження до друку: 3 листопада 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Невідомі ефіопські листи ієросхимонаха Антонія (Булатовича) за березень–жовтень 1911 р. з архіву Андріївського скиту на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 122–141. DOI: 10.58407/litopis.240113.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2024). Nevidomi efiopski lysty ieroskhymonakha Antonii (Bulatovycha) za berezen-zhovten 1911 r. z arkhivu Andriivskoho skytu na Afoni [Unknown Ethiopian letters of Hieroschimonk Anthony (Bulatovich) for March-October 1911 from archive of St Andrew's Skete on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 122–141. DOI: 10.58407/litopis.240113.

УДК 930.1:94(477.62=14)

Віктор Доценко, Микола Виговський, Михайло Жолоб

ГРЕЦЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА В НОВІТНЬОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ

DOI: 10.58407/litopis.240114

© В. Доценко, М. Виговський, М. Жолоб, 2024. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1131-1675>, <https://orcid.org/0000-0002-2874-5528>,
<https://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

***Мета** дослідження: подати огляд сучасної історіографії, присвяченої різним аспектам побутування грецької етнічної меншини в Україні; розкрити особливості періодизації історії грецької етнічної меншини, визначити характерні особливості новітньої історіографії та окреслити процес її формування; подати огляд сучасних елліністичних досліджень українських науковців; надати характеристику найбільш суттєвих та змістовних елліністичних досліджень, які побачили світ протягом останніх років. **Наукова новизна:** розкрито особливості наукових пошуків українських дослідників, які найбільш предметно та детально висвітлювали різні аспекти історії та діяльності греків на території України в різні часи; охарактеризовано особливості сучасної концепції вивчення грецької етнічної меншини на території України, зазначено про необхідність ретельного вивчення історії меншини для глибокого розуміння багатьох аспектів власної історії, що особливо актуально в наш час, коли Україна зіткнулася з викликами й виборює право на вільне існування, без перекручування історії. У статті розкривається, як сучасні науковці, використовуючи новітні **методи** дослідження, у тому числі міждисциплінарні підходи, максимально точно та всебічно розкривають особливості історії та культури грецької етнічної меншини.*

***Практичне значення** дослідження полягає в тому, що його можна використати в процесі підготовки наукових матеріалів стосовно грецької етнічної меншини та комплексних студій, присвячених дослідженню меншин нашої країни, а також при написанні статей, монографій, дисертацій науковцями, викладачами, приватними дослідниками, аспірантами та студентами.*

***Ключові слова:** грецька етнічна меншина, історіографія, греки Приазов'я, дослідження, елліністика.*

Постановка проблеми. На сьогодні дослідження етнічних меншин, що проживають на території України, переживають етап піднесення. Сучасні фахівці все більше звертаються до цієї теми, розкриваючи в своїх працях різноманітні аспекти життя етноменшин на території нашої країни протягом різних історичних періодів. Елліністичні студії посідають важливе місце в цьому процесі. Грецькі громади, які проживають в Україні, мають неабиякий культурний вплив, що спонукає науковців досліджувати різні аспекти їхніх традицій та історії. Зважаючи на швидке зростання об'єму історіографії, присвяченої грекам України, існує потреба у додатковому дослідженні, що допомогло б систематизувати та виокремити новітні тенденції вивчення грецької етнічної меншини в Україні.

Аналіз досліджень. До питання історіографії грецької етнічної меншини звертались такі науковці як А. Гедьо, О. Капінус, Л. Якубова, М. Араджионі, В. Колесник, К. Балабанов, М. Подгайко та ін.

Метою статті є розгляд новітньої історіографії, присвяченої дослідженню грецької етнічної меншини та систематизація сучасних праць із окресленням новітніх концепцій дослідження греків України.

Виклад основного матеріалу. Дослідження грецької етнічної меншини в незалежній Україні отримали сприятливі умови для свого розвитку. Після здобуття незалежності поступово в українській історіографії відбувалося накопичення фактажу, що з часом стало базою для формування новітніх концепцій дослідження етноменшин. У 1990-х рр. фактографічне опрацювання історії етнічних меншин значно випереджало теоретичну та уза-

гальнуючу працю. Зміни в українському суспільстві привели до зростання інтересу до вивчення історії меншин, зокрема грецької. Глибше розуміння багатьох аспектів її побутування в Україні допомагає зберегти історичну пам'ять. Це особливо важливо в контексті збереження та відтворення спадщини етнічних меншин, які взаємодіяли з українцями, та загалом є частиною спільної історії нашої країни.

Серед різноманітних досліджень, присвячених грецькій етнічній меншині, можна визначити декілька основних напрямків, до яких зверталися науковці. Так, їх можна поділити на загальноісторичні, етнографічні, соціальні, лінгвістичні, а також вузькофахові.

Розвиток та становлення грецької етнічної меншини на території України розглядала Н. Терентьєва, здійснивши спробу узагальнення. Дослідниця ретельно проаналізувала терміни, дотичні до тематики, такі як «діаспора», «громада». У книжці «Греки в Україні» вона описує історію утворення грецьких громад у різних куточках нашої країни, робить огляд історії греків на українських теренах у давні часи та за середньовічної доби. Також подається характеристика процесу утворення грецьких общин протягом XVII ст. на території Західної України, в Ніжині, Києві, Одесі, у Приазов'ї. Н. Терентьєва багато років займалася вивченням українсько-грецьких відносин, її авторству належить чимало наукових праць, присвячених цій проблематиці. У 2007 р. вона стала ініціатором створення Центру українсько-грецьких відносин відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ. Дослідниця багато років очолювала цей підрозділ, навколо нього гуртувалися науковці, які спеціалізувались на елліністичних студіях. Під її керівництвом співробітники відділу підготували та видали понад 300 праць, у тому числі 23 монографії¹.

У сучасному глобалізованому світі, де взаємодія між різними культурами й національностями набуває значних масштабів, дослідження етнічних меншин стає важливим і актуальним завданням для науковців та громадянського суспільства. Протягом 2000-х рр. стрімко зростав інтерес до вивчення грецької етнічної меншини в Україні. Зміна теоретико-методологічної парадигми в історичній науці обумовила трансформацію етнонаціонального та етнодержавного розвитку нашої країни. З'явилися нові підходи до вивчення етнотензицій та різних аспектів їхньої діяльності. Пожвавилось дослідження культурологічних, політичних і правових аспектів діяльності грецької меншини в Україні. Зростання уваги до етнічної різноманітності сприяло розвитку міжнаціонального діалогу.

Вагомий внесок у вивчення етнічних меншин України, зокрема грецької, зробила Л. Якубова, завідувач відділу Історії України 20–30 рр. XX ст. НАНУ. Вона є автором значної кількості наукових праць, присвячених етнічним меншинам. У монографії «Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р. – поч. 30-х рр. XX ст.»² вчена детально розкриває історію постанов та існування грецької громади Приазов'я протягом віків. Зокрема вказує, що Маріупольський округ завжди мав ключове значення в контексті підтримання національної свідомості й самобутності греків, які проживали на території України. В іншій монографії, яка присвячена повсякденному побуту етнічних меншин на території України, дослідниця розкриває багато соціальних аспектів їхнього існування в складний період 1920–1930-х рр., та характеризує особливості руйнації традиційного світогляду меншини під тиском радянської влади³.

Дослідження грецької етнічної меншини стало важливою темою, до якої впродовж останніх років звертався викладацький склад Маріупольського державного університету та Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серед науковців варто виокремити студії А. Гедьо, С. Арабаджи, В. Волониць, С. Новікової. Так, А. Гедьо була однією з перших, хто запровадив комплексний і систематизований джерелознавчий аналіз у процесі вивчення історії грецьких громад України. Її авторству належить монографія «Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – поч. XX ст.)», в якій ретельно студіюються матеріали основних архівних зібрань та публікації джерел з історії грецьких громад, що проживають на території Північного Приазов'я; а також низка наукових праць, присвячених грекам України. Вона продовжує розширювати наукові пошуки, зокрема її найновіші дослідження присвячені грекам Північного Надазов'я в матеріа-

¹ Кись З. Внесок Наталії Олексіївни Терентьєвої у дослідження історії грецької спільноти України у 1991–2009 рр. Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації: Мат. наук. конф., присвяч. 95-й річниці з дня народж. д-ра іст. наук, проф. В. Білоцерківського (29 берез.). Харків: ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2023. С. 77–84.

² Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія) 1778 р, поч. 30-х рр. XX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 331 с.

³ Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу. Київ: Інститут історії України, 2011. 339 с.

лах демографічної статистики⁴, фондам Ніжинського грецького магістрату⁵, а також грекам Одеси⁶.

Етнонаціональний аспект грецької меншини вивчала І. Пономарьова. Вона є автором дисертації «Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури», де висвітлено історико-етнографічний компонент традиційної культури греків Приазов'я. Дослідження охоплює значний часовий проміжок, починаючи з кінця XVIII ст. і до 2007 р. У роботі здійснено ретельний аналіз діалектів, обрядовості, музичної культури, а також мов греків Приазов'я. І. Пономарьовій також належить низка праць, у яких йдеться про культуру та звичаї приазовських греків, схарактеризовано сучасний стан історичної свідомості цієї меншини⁷.

Спробу систематизувати історіографію греків України здійснила О. Капінус. У її дисертації «Грецькі громади України кінця XVII – поч. XXI ст.: історіографія проблеми» схарактеризовано різноманітні підходи до вивчення історіографії греків України. Автор розкриває суть деструктивного ідеологічного впливу радянської системи на дослідження 20–30-х рр. XX ст. та аналізує основні тематичні та методологічні пріоритети сучасних українських істориків-елліністів стосовно досліджуваної проблематики⁸.

Значну увагу вивченню етнічних меншини приділяють науковці Інституту історії України НАН України. Так, В. Піскіжовій належать праці, присвячені мовній спадщині Надазовських греків, імміграції на українські терени, благодійній діяльності тощо.⁹ Є. Чернухін є автором низки досліджень, пов'язаних з елліністикою. У розвідці «Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела» схарактеризовано основні джерела, в яких висвітлювали історію заснування та діяльності Ніжинських греків. Найновіші його дослідження пов'язані з грецькими документами в Державному архіві Чернігівської області, багатомовністю грецьких громад, культурою Маріуполя, новогрецькою літературою та багатьма іншими питаннями сучасної української елліністики¹⁰.

Вивчення грецької етнічної меншини в різні історичні періоди вимагає ретельного аналізу сукупності чинників, які впливали на неї. Суспільство протягом років перебувало в різних соціальних умовах, опинялося під тиском тоталітарної влади або мало сприятливі можливості для розвитку. При цьому змінювалися не лише матеріальні чинники, але й ментальність та світогляд меншини. Для дослідження історії грецької меншини в Україні важливою видається концепція А. Тойнбі про неможливість вивчення окремої національної історії без співставлення з іншими державами¹¹. Оскільки радянська гуманітаристика зазнавала системного тиску з боку тоталітарної влади, а після здобуття незалежності українська елліністика проходила шлях очищення від застарілих установок, то саме сучасна історіографія характеризується найбільш змістовним підходом до опрацювання теми грецької етнічної меншини. Вчені в своїх пошуках спираються на принципи історизму, об'єктивності та соціального підходу з використанням загальнонаукових і спеціально-історичних методів.

З огляду на сучасні виклики, в дослідженні грецької національної меншини науковці почали звертатися до актуальної проблематики. Після початку російсько-української війни на сході України в 2014 р., світ побачили публікації, в яких характеризувалися особливості висвітлення ситуації донецькими мас-медіа грецьких національних меншини (В. Бенчук)¹², специфіка подачі конфлікту в закордонних та українських медіа (А. Моргун¹³, І. Краснодемська¹⁴). У них йшлося про реакцію суспільства на події в контексті між-

⁴ Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – поч. XX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2001. 245 с.

⁵ Гедьо А. Фонд Ніжинського грецького магістрату Державного архіву Чернігівської області як джерело з історії Ніжинської грецької громади. *Архіви України*. 2022. Вип. 4 (333). С. 122–137.

⁶ Гедьо А. Греки Одеси (кінець XVIII – поч. XX ст.): історіографічний вимір. *Схід*. 2020. № 6 (170). С. 42–48.

⁷ Пономарьова І. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури. Київ: Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 424 с.

⁸ Капінус О. Грецькі громади України кінця XVII – поч. XXI ст.: історіографія проблеми. Донецьк, 2008. 224 с.

⁹ Піскіжова В. До проблеми збереження й популяризації культурної (мовної) спадщини надазовських греків у незалежній Україні. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 153–167.

¹⁰ Чернухін Є. Документи грецькою мовою в Державному архіві Чернігівської області: походження, датування, палеографічні й мовні ознаки, контент. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2023. Вип. 30. С. 5–26.

¹¹ Журба М. Етнонаціональні та міжнаціональні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. XX ст.). Київ: Науковий світ, 2002. 498 с.

¹² Бенчук В. Суспільно-політичні події в Україні у дискурсі донецьких мас-медіа грецьких національних меншин (2014–2015 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Острого, 2020. Вип. 30. С. 61–65.

¹³ Моргун А. Війна Росії проти України: тенденції конфліктного дискурсу в сучасних українських ЗМІ. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3–4. С. 352–362.

¹⁴ Краснодемська І. Російсько-українська війна в дискурсі західних мас-медіа (2014–2016 рр.). *Українознавство*. 2017. № 3. С. 57–73.

народних зв'язків грецької етнічної меншини Донецької області. Зараз гуманітарії здебільшого осмислюють ці проблеми комплексно, акцентуючи увагу на провідних тенденціях в етнополітичній сфері, де РФ, застосовуючи зовнішні впливи, намагається використати національний чинник та вплинути на громадсько-політичну діяльність національних меншин для досягнення власної імперської мети.

Останнім часом все більшу популярність набувають вузькоспеціалізовані студії грецької етнічної меншини. Так, лінгвістичні студії мають важливе значення для відтворення повсякденної дійсності. Дослідження мови відкривають для науковця значний інформативний, звичасвий, ментальний пласти. При вивченні греків України такі студії мають особливо важливе значення, адже громаді Приазов'я притаманний білінгвізм. Мовним аспектом займалися О. Гаркавець, В. Піскіжова¹⁵; культурно-просвітницьким – Н. Бацак¹⁶, економічним – В. Волониць¹⁷; релігійним – М. Жолоб¹⁸; побутовим – Д. Трейтяк¹⁹; генеалогічним – В. Томозова²⁰; до питань діяльності Ніжинського грецького братства та Ніжинського суду звертався О. Пилипенко. Крім того грецька етнічна меншина ставала об'єктом зацікавлення таких науковців як В. Івацький, С. Калорєєв, М. Араджионі, О. Рафальський, В. Філінюк, М. Подгайко, В. Орлянський, Т. Іванова, Л. Гуцало, О. Морозов та ін.

Висновки. Отже, сучасна історіографія грецької етнічної меншини в Україні, отримавши сприятливі умови для свого розвитку, швидко доповнюється новими змістовними дослідженнями. Вивчення історії та культури грецької етнічної меншини допомагає поглиблювати міжкультурний діалог в Україні та за її межами. Грецька спадщина виступає важливою складовою для розуміння загальноісторичних процесів, допомагає у збереженні та відтворенні культури цього етносу. Розуміння традицій греків України, їх обрядів та мови є важливим для подальшого розвитку українського культурного поліетнічного ландшафту. Вивчення греків України важливе в контексті загальноєвропейської інтеграції, адже може сприяти поліпшенню взаємодії та культурному обміну з європейськими країнами. В елліністичних дослідженнях, що проводяться у наш час, використовуються методи як мікроісторії, так і макроісторії. Такий підхід дозволяє у повному обсязі розкрити ключові аспекти історії грецької етнічної меншини в Україні. Дослідження доповнюються різноманітними міждисциплінарними методами, що надає змогу максимально точно та всебічно розглянути цю проблематику.

References

- Batsak, N. (1999). *Kulturno-prosvitytelski zaklady ta hromadski orhanizatsii hrekiv Pivnichnoho Pryazovia* [Cultural and educational institutions and public organizations of Greeks of the Northern Azov region]. Kyiv, Ukraine.
- Benchuk, V. (2020). *Suspilno-politychni podii v Ukraini u dyskursi donetskykh mas-media hretskykh natsionalnykh menshyn (2014–2015 rr.)* [Socio-political events in Ukraine in the discourse of Donetsk mass media of Greek national minorities (2014–2015)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii» – Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»*, 30, P. 61–65. Ostrog, Ukraine.
- Chernukhin, Ye. (2023). *Dokumenty hretskoiu movoiu v Derzhavnomu arkhivi Chernihivskoi oblasti: pokhodzhennia, datuvannia, paleohrafichni y movni oznaky, content* [Documents in Greek in the State archive of the Chernihiv region: origin, dating, paleographic and linguistic features, content]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and book heritage of Ukraine*, 30, P. 5–26.
- Hedo, A. (2001). *Dzherela z istorii hrekiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets XVIII – poch. XX st.)* [Sources of the history of Greeks of the Northern Azov region (the late 18th – the early 20th c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Hedo, A. (2020). *Hreky Odesy (kinets XVIII – poch. XX st.): istoriohrafichni vymir* [Greeks of Odesa (the late 18th – the early 20th c.): historiographic dimension]. *Skhid – East*, 6 (170), P. 42–48.
- Hedo, A. (2022). *Fond Nizhynskoho hretskoho mahistratu Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti yak dzherelo z istorii Nizhynskoi hretskoi hromady* [Fund of Nizhyn Greek magistrate of the State archives of the Chernihiv region as a source of the history of Nizhyn Greek community]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 4, P. 122–137.
- Iakubova, L. (1999). *Mariupolski hreky (etnichna istoriia) 1778 r, poch. 30-kh rr. XX st.* [Mariupol Greeks (ethnic history) 1778, the beginning of the 30s of the 20th c.]. Kyiv, Ukraine.

¹⁵ Піскіжова В. До проблеми збереження й популяризації культурної (мовної) спадщини... С. 153–167.

¹⁶ Бацак Н. Культурно-просвітительські заклади та громадські організації греків Північного Приазов'я. Київ: Інститут історії України, 1999. 173 с.

¹⁷ Волониць В. Торговельно-комерційна діяльність греків-купців в Україні (сер. XVII – XIX ст.). Донецьк, 2007. 230 с.

¹⁸ Жолоб М. Репресії проти віруючих та духовенства національних меншин України: 30-і рр. XX ст. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ: Міленіум, 2013. № 4. С. 264–269.

¹⁹ Трейтяк Д. Грецька етнічна меншина на території України в 20–30-ті рр. XX ст.: історіографія проблеми. *Гілея*. 2018. Вип. 138 (1). С. 54–58.

²⁰ Томазов В., Ясь О. Грецькі сторінки української історії. Популярний виклад. Київ: Либідь, 2013. 224 с.

Iakubova, L. (2006). Etnichni menshyny USRR u 20-i – per. pol. 30-kh rr. XX st.: istoriohrafiiia ta dzherela doslidzhennia [Ethnic minorities of the USSR in the 20s – the first half of the 30s of the 20th c.: historiography and research sources]. Kyiv, Ukraine.

Iakubova, L. (2011). Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radianskoï Ukrainy u mizhvoiennu dobu [Everyday life of ethnic minorities of Soviet Ukraine in the interwar period]. Kyiv, Ukraine.

Kapinus, O. (2008). Hretski hromady Ukrainy kintsia XVII – poch. XXI st.: istoriohrafiiia problem [Greek communities of Ukraine at the end of the 17th – the beginning of the 21st c.: historiography of the problem]. Donetsk, Ukraine.

Kolesnyk, V. (2015). Korenizatsiia natsionalnykh menshyn USRR u 1920–1930-ti rr.: istoriohrafiiia [Indigenization of national minorities of the USSR in the 1920s–1930s: historiography]. Kyiv, Ukraine.

Krasnodemska, I. (2017). Rosiisko-ukrainska viina v dyskursi zakhidnykh mas-media (2014–2016 rr.) [The Russian-Ukrainian war in the discourse of Western mass media (2014–2016)]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian studies*, 3, P. 57–73.

Kys, Z. (2023). Vnesok Natalii Oleksiivny Terentievoi u doslidzhennia istorii hretskoi spilnoty Ukrainy u 1991–2009 rr. [Contribution of Nataliya Oleksiivna Terentyeva to the study of the history of Greek community of Ukraine in 1991–2009]. Kharkiv, Ukraine.

Morhun, A. (2016). Viina Rosii proty Ukrainy: tendentsii konfliktnoho dyskursu v suchasnykh ukrain-skykh ZMI [Russia's war against Ukraine: trends of conflict discourse in modern Ukrainian mass media]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzen im. I. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the I. Kuras Institute of political and ethnonational studies NAS of Ukraine*, 3–4, P. 352–362.

Piskizhova, V. (2022). Do problemy zberezhenntia y populiaryzatsii kulturnoi (movnoi) spadshchyny nadazovskyykh hrekiv u nezalezhnii Ukraini [To the problem of preservation and popularization of the cultural (linguistic) heritage of Nadazov Greeks in independent Ukraine]. *Mizhnarodni zviiazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International relations of Ukraine: scientific searches and findings*, 31, P. 153–167.

Ponomarova, I. (2007). Hreky Pryazovia: etnonatsionalni protsesy v aspekty transformatsii tradytsiinoi kultury [Greeks of the Azov region: ethno-national processes in aspects of the transformation of traditional culture]. Kyiv, Ukraine.

Tomazov, V., Yas, O. (2013). Hretski storinky ukrainskoï istorii. Populiarnyi vyklad [Greek pages of Ukrainian history. Popular presentation]. Kyiv, Ukraine.

Treitiak, D. (2018). Hretska etnichna menshyna v Ukraini v 20–30-ti rr. XX st.: istoriohrafiiia problem [Greek ethnic minority in Ukraine in 20s–30s of the 20th c.: historiography of the problem]. *Hileia – Gilea*, 138 (1), P. 54–58.

Volonyts, V. (2007). Torhovelno-komertsiiina diialnist hrekiv-kuptsiv v Ukraini (ser. XVII – XIX st.) [Trade and commercial activity of Greek merchants in Ukraine (the mid-17th – 19th c.)]. Donetsk, Ukraine.

Zholob, M. (2013). Represii proty viruiuchykh ta dukhovenstva natsionalnykh menshyn Ukrainy: 30-i rr. XX st. [Repressions against believers and clergy of national minorities of Ukraine: 30s of the 20th c.]. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadriv kultury i mystetstv – Bulletin of the National academy of managers of culture and arts*, 4, P. 264–269. Kyiv, Ukraine.

Zhurba, M. (2022). Etnonatsionalni ta mizhnatsionalni aspekty diialnosti hromadskykh obiednan ukrainskoho sela (20–30 rr. XX st.) [Ethnonational and international aspects of the activity of public associations of Ukrainian village (20–30s of the 20th c.)]. Kyiv, Ukraine.

Доценко Віктор Олегович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету ім. М. Драгоманова (Київ, Україна).

Dotsenko Victor – doctor of historical sciences, professor of the department of world history and archeology of M. Drahomanov Ukrainian state university (Kyiv, Ukraine).

E-mail: dozenkov@ukr.net

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету ім. М. Драгоманова (Київ, Україна).

Vyhovsky Mykola – doctor of historical sciences, professor of the department of world history and archeology of M. Drahomanov Ukrainian state university (Kyiv, Ukraine).

E-mail: zholobb@gmail.com

Жолоб Михайло Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та археології Українського державного університету ім. М. Драгоманова (Київ, Україна).

Zholob Mykhailo – candidate of historical sciences, associate professor of the department of world history and archeology of the M. Drahomanov Ukrainian state university (Kyiv, Ukraine).

E-mail: zholobb@gmail.com

GREEK ETHNIC MINORITY IN THE LATEST HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

The article provides an overview of modern historiography devoted to various aspects of the existence of Greek ethnic minority in Ukraine. The peculiarities of periodization of the history of Greek ethnic minority are revealed, characteristic features of the latest historiography are determined, and the process of its formation is outlined. An overview of modern Hellenistic research by Ukrainian scientists is provided. The description of the most significant and meaningful Hellenistic studies that have been published in recent years is presented. Peculiarities of scientific studies of Ukrainian researchers, who covered various aspects of the history and activities of the Greeks on the territory of Ukraine in the most substantive and detailed way at different times, are revealed. The article also describes features of the modern concept of the study of Greek ethnic minority on the territory of Ukraine, indicates the need to carefully study the history of the minority for a deeper understanding of many aspects of its own history, which is especially relevant in our time, when Ukraine is faced with challenges and chooses the right to exist freely, without distortion stories. The article reveals how modern scientists, using the latest research methods, including interdisciplinary approaches, reveal specifics of the history and culture of Greek ethnic minority in Ukraine as accurately and comprehensively as possible.

The practical significance of this study is that its materials can be used in the process of preparing scientific materials about Greek ethnic minority and comprehensive materials devoted to the study of minorities in our country. The materials of the article can be used in writing articles, monographs, dissertation studies by scientists, teachers, private researchers, graduate students and students.

Key words: Greek ethnic minority, historiography, Greeks of the Azov region, research, Hellenistics.

Дата подання: 10 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Доценко, В., Виговський, М., Жолоб, М. Грецька етнічна меншина в новітньому історіографічному дискурсі. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 142–147. DOI: 10.58407/litopis.240114.

Цитування за стандартом APA

Dotsenko, V., Vyhovskiy, M., Zholob, M. (2024). Hretska etnichna menshyna v novitnomu istoriografichnomu diskursi [Greek ethnic minority in the latest historiographical discourse]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 142–147. DOI: 10.58407/litopis.240114.

Світлана Курач

МУЗЕЙНИЙ СВІТ СВІТЛАНИ КЛЮЧНИК

DOI: 10.58407/litopis.240115

© С. Курач, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-0937-0386>

Актуальність: у сучасній науковій літературі недостатньо висвітлена наукова діяльність чернігівських мистецтвознавців другої половини ХХ ст.

Цей матеріал створений з метою охарактеризувати наукову діяльність чернігівської мистецтвознавиці Світлани Василівни Ключник (1936–2017), її місце в процесах становлення музейної справи та художньої спільноти Чернігова й Чернігівської області др. пол. ХХ – поч. ХХІ ст. Використано методи: біографічний, історико-системний.

Наукова новизна статті полягає в розширенні уявлень про мистецтвознавчу діяльність у Чернігові др. пол. ХХ ст. Спираючись на маловідомі матеріали наукового архіву Чернігівського обласного художнього музею ім. Г. Галагана, розглянуто наукові здобутки С.В. Ключник у висвітленні питань історії мистецтва Чернігова й Чернігівської області, дослідження художніх творів двох обласних музеїв: Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В. Тарновського та Чернігівського обласного художнього музею ім. Г. Галагана.

Висновки: С.В. Ключник була однією з перших мистецтвознавців Чернігова др. пол. ХХ ст., яка доклала багато зусиль для збереження мистецької спадщини та популяризації сучасного образотворчого мистецтва Чернігова та області.

Ключові слова: музеї, наукова діяльність, мистецтво, мистецтвознавство, художник, Чернігів.

В. Ємець. Портрет С. Ключник.
2004, полотно, олія.

Світлана Василівна Ключник народилась 22 лютого 1936 р. у м. Чернігові. Під час Другої світової війни їй разом із родиною довелося евакуюватись до м. Черепанова Новосибірської області, усі вони повернулись назад лише в березні 1944 р. Після навчання у школі № 2 м. Чернігова вона вступила до Ніжинського технікуму підготовки культосвіт-

Історія мистецького життя Чернігова та Чернігівщини др. пол. ХХ ст. багато в чому розкривається крізь призму біографій та результатів діяльності його дослідників. У цьому зв'язку показовим фактом є повна відсутність наукових матеріалів про життя й наукову діяльність непересічної чернігівської мистецтвознавиці Світлани Василівни Ключник (1936–2017). Більше сорока років життя вона присвятила дослідженню та популяризації українського образотворчого мистецтва ХІХ–ХХ ст., персоналіям діячів культури й мистецтва, пов'язаних із Чернігівським краєм. Багато років працювала в Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського, стояла біля витоків створення Чернігівського обласного художнього музею ім. Г. Галагана та очолювала його на початковому етапі.

На жаль, наразі її постать залишається маловідомою для дослідників мистецтва Чернігівщини. Основні етапи життєвого шляху та музейної діяльності дуже коротко висвітлені в одному з журналістських нарисів 2016 р.¹ та у бібліографічному довіднику «Знаменні і пам'ятні дати Чернігівської області на 2021 р.»².

¹ Гаврик С. Світлана Ключник, що відкрила зірку Тербрюггена. *Деснянська правда*. 2016. 25 лютого. С. 1, 5.

² Знаменні і пам'ятні дати Чернігівської області на 2021 р. / Уклад. Л.В. Студьонова, І.Я. Каганова, О.В. Дорохова; відп. за вип. І.М. Аліференко. Чернігів, 2020. С. 9.

ніх працівників на клубне відділення, і закінчила його в 1954 р. зі спеціальністю організатор-методист клубної роботи. До 1960 р. працювала бібліотекарем однієї з військових частин Чернігова, але мріяла навчатися далі й мати більш творчу професію. Тому в 1961 р. вирішила змінити профіль діяльності, працювала вожатою у Старобілоуській середній школі, трохи пізніше – методистом образотворчого і декоративного мистецтва в Чернігівському обласному Будинку народної творчості. Обіймаючи посаду методиста, вона стала їздити по селах області, знайомитись з народними майстрами. Зокрема, багато зробила для популяризації творчості художників Олександра Саєнка, Миколи Піщенка, у 1964 р. організувала перші виставки їх творів у Чернігові.

Новий, мистецтвознавчий етап біографії Світлани Василівни почався у 1967 р. в Чернігівському історичному музеї, де вона була призначена завідувачкою художнього відділу. У 1972 р. здобула вищу мистецтвознавчу освіту, закінчивши навчання на факультеті теорії та історії образотворчого мистецтва Ленінградського інституту живопису, скульптури та архітектури ім. І. Рєпіна. У дипломній роботі «Український портрет II пол. XVII – II пол. XVIII ст.», що була пов'язана з колекцією музею, вона переконливо продемонструвала розвиток цього виду мистецтва в означений період, вказала на його художні особливості та зв'язки з народним мистецтвом.

На практиці нова очільниця, окрім обов'язкової адміністративної роботи, брала участь у більшості заходів відділу: займалась екскурсійною та лекційною діяльністю, організацією постійної експозиції та численних тимчасових виставок, наукових конференцій, тематичних вечорів, опрацьовувала архівні документи та друковані джерела, намагаючись зменшити кількість «білих плям» мистецького життя Чернігівського краю. Саме з її приходом до музею були розроблені основні напрями збиральницької та дослідної роботи відділу: розвиток мистецтва Чернігова та Чернігівщини XIX–XX ст., вивчення доробку її конкретних представників. Музейна збірка більш активно стала поповнюватись творами мистецтва як із Дирекції виставок Спілки художників України та Міністерства культури України, так і з творчих майстерень місцевих митців.

У музеї вона була куратором багатьох персональних художніх виставок українських митців XX ст., зокрема, Зиновія Горбовця (1970), Арона Ржезнікова, Степана Бібіка, Володимира Коржа, Віктора Береговця (усі – 1972), Олександра Саєнка (1974), Леоніда Могучова (1976), Олександра Свитюка (1977), Георгія Петраша (1981), колективних виставок сучасних художників Чернігівщини, Гомельщини та Брянщини. Завдяки її ініціативі в музеї було вперше експоновано збірки західноєвропейської різцевої гравюри (1976), українського та російського політичного плакату від 1920-х рр. до сучасності (1977–1978).

Вона використовувала свої контакти з музейними науковцями, родичами художників у Москві, Ленінграді, Києві, Полтаві. Тож, до художнього відділу вдалось залучити цікаві позамузейні виставки, зокрема, мистецьких творів Надії Рушевої (1973), Абрама Маневича (1975), Бориса Пророкова (у репродукціях 1979) тощо.

Світлана Василівна вміла налагодити товариські стосунки з багатьма чернігівськими митцями. Мабуть, не існувало майстерні, де особисто вона б не побувала. Частина організованих нею виставок мали місце у виставковій залі чернігівських художньо-виробничих майстерень Укрхудожфонду. Саме там відбулись вернісажі Віталія Лук'янца (1969), Володимира Карякіна (1975), Михайла Прокопюка (1977) тощо. Завдяки цим заходам мистецьке життя міста почало потроху пожвавлюватись. До того ж, у багатьох випадках експоновані твори після закриття виставок поповнювали колекцію музею, займали місце в експозиції художнього відділу.

Наукова діяльність дослідниці мала кілька напрямів. Вона ґрунтовно досліджувала музейні колекції. Як наслідок, були підготовлені каталоги західноєвропейської класичної гравюри (1974–1976) та українського й російського плакату періоду Громадянської війни та інтервенції (1977–1978). Багато років Світлана Василівна збирала матеріали про мистецьке життя Чернігівщини та відображення його у творчості провідних і місцевих художників, художників-земляків як професійних, так і початківців. Слід зазначити, що її напрацювання ніколи не обмежувались одним видом образотворчого мистецтва, увагу привертала усі види й творчість багатьох митців. Свої перші наукові розвідки вона присвятила Валентину Zenchenko (1973) та Івану Рашевському (1974). На високому професійному рівні розробляла наукові теми, серед яких «І. Рєпін на Чернігівщині» (1974), «Художня творчість Л. Жемчужникова на Чернігівщині» (1978), «П. Забіла – видатний скульптор II пол. XIX ст.» (1979–1980), «М. Врубель на Чернігівщині» (1981–1983). А ще була лекції про Т. Шевченка, Михайла Мікешина та їх твори, пов'язані з Чернігівським краєм. Усі вони відображали ґрунтовні знання авторки українського й російського мистецтва, розуміння їх своєрідних рис, історичних закономірностей. У своїй основі завжди мали ретельно підготовлене джерельне та історіографічне підґрунтя.

*Фрагмент експозиції художнього відділу Чернігівського історичного музею.
1970-ті рр.*

Намагаючись заповнити певні прогалини історії мистецтва Сіверщини, Світлана Василівна також зверталась до творчості замовчуваних художників, зокрема, Олександра Саєнка – через те, що він був пов'язаний з бойчукістами, та художників-членів чернігівської філії Асоціації художників Червоної України (1920–1930-ті рр.), деякі з яких були репресовані. Усі ці матеріали відзначались змістовністю, аргументованістю, всебічно розкривали творче обличчя митців.

У тих випадках, коли вона сумнівалась у своїх наукових висновках, зверталась за консультаціями до друзів і знайомих – відомих діячів культури та мистецтва, які мали різну спеціалізацію. Про це свідчить її листування з Михайлом Забоченем³, Наталією Зограф⁴, Григорієм Местечкіним⁵, Зоєю Рябікіною⁶, Віталієм Ханко⁷ тощо. Вона підтримувала довготривалі товариські стосунки з дружиною чернігівського живописця Андрія Петуся – Зоєю Петусь, а також із художниками Олександром Саєнко та Георгієм Петрашем.

Результати своїх наукових пошуків дослідниця реалізувала у вигляді виступів на мистецтвознавчих наукових конференціях різного рівня. Вона багато робила для того, щоб саме художній відділ музею був центром підготовки більшості з них, адже це збагачувало досвід роботи його науковців, впливало на результативність їх напрацювань. Як правило, складовою частиною цих конференцій були тимчасові виставки такої ж тематики, тож Світлана Василівна не тільки виступала з науковими матеріалами, але й, у деяких випадках, була організатором цих виставок.

³ Забочень Михайло Степанович (1925–2002) – український філокартист і мистецтвознавець. Популяризатор української історії та культури. Вивчав творчість українських митців, чії твори репродуковано на листівках.

⁴ Зограф Наталія Юріївна (1907–1984) – російська мистецтвознавиця, науковий співробітник Державної Третяковської галереї. Знавець творчості М.М. Ге.

⁵ Местечкін Григорій Абрамович (1929–2005) – український мистецтвознавець, сценарист, кінодраматург, журналіст, педагог.

⁶ Рябікіна Зоя Павлівна – мистецтвознавиця, науковиця Державного музею західного і східного мистецтва у Києві (нині – Національний музей мистецтв ім. Богдана і Варвари Ханенко).

⁷ Ханко Віталій Миколайович (1937 р.н.) – український мистецтвознавець, бібліограф, музейник, педагог. Протягом 1969–1995 рр. працював заступником директора з наукової роботи Полтавського художнього музею.

У 1981 р. разом із колективом Чернігівського історичного музею вона брала участь у підготовці найскладнішої наукової конференції до 150-річного ювілею художника Миколи Ге, на яку були запрошені мистецтвознавці та фахівці образотворчого мистецтва України та Росії: Державної Третьяковської галереї, Академії мистецтв СРСР, Спілки художників СРСР, України та Росії. Одним із пунктів програми конференції була організація відвідин художнього музею Миколи Ге (на громадських засадах, у с. Івангород Ічнянського р-ну Чернігівської обл.). Методичне керівництво цим музеєм і підготовку його експозиції було покладено на художній відділ Чернігівського історичного музею, але фактичним виконавцем була Світлана Василівна.

За час музейної діяльності вона опублікувала багато різних мистецьких розвідок – від газетних статей до матеріалів у енциклопедичних виданнях. Здебільше вони стосувалися Чернігово-Сіверського регіону. Серед них – відомості про художній відділ до путівників про Чернігівський історичний музей, участь у колективній науковій праці «Чернігівщина. Енциклопедичний довідник» (за ред. А. Кудрицького, 1990), окремі публікації в журналах «Пам'ятки України» та «Україна».

Не зважаючи на те, що в 1970-х – на поч. 1980-х рр. музей не мав значних можливостей друку своїх наукових напрацювань, було опубліковано кілька каталогів мистецьких виставок, упорядником яких була С.В. Ключник. Увага до кількісних та якісних змін музейної збірки творів мистецтва знайшла відображення у «Каталозі творів, придбаних музеєм у 1965–1971 рр.»⁸. У 1976 р. Чернігівська обласна бібліотека ім. В. Короленка видала бібліографічний покажчик літератури «Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною»⁹. Світлана Василівна була його науковим консультантом. Її також добре знали в редакції чернігівської газети «Деснянська правда», куди вона подавала численні нариси про діяльність як провідних, так і молодих місцевих художників, про виставки та заходи, що відбувались у музеї та в осередку чернігівських художників.

Особливого значення заслуговує атрибуційна робота Світлани Василівни. Хоча не всі її версії витримали перевірку часом (не знайшло підтвердження авторство «Портрету дівчинки», що приписувався Миколі Ге), але ж були й перемоги. У 1970-х рр. їй вдалось встановити особу, зображену на «Портреті військового» невідомого художника XIX ст. Відтоді цей твір став портретом Якова Драгоманова. Інша живописна робота – з первинною назвою «Бродячі музиканти», що вважалась копією з Караваджо, внаслідок багаторічних її пошуків отримала свого автора – голландського живописця Гендріка Тербрюгтена (1588–1629). Важливість останнього дослідження полягає в тому, що «Концерт» наразі залишається єдиним підписаним і датованим твором цього автора в художніх музеях України.

Слід додати, що свою професійну діяльність С.В. Ключник успішно поєднувала з громадською. Вона була головою секції мистецтва обласного Товариства охорони пам'яток історії та культури, працювала у міській комісії з виявлення, обліку та збереження пам'яток мистецтва. Очолювала таку ж комісію Деснянського району міста, виступала на численних позамузейних мистецьких заходах Чернігова, зокрема, у Спільці художників Чернігівщини. Стояла біля витоків створення в обласній бібліотеці ім. В. Короленка клубу «Світ прекрасного», певний час була головою його правління.

Збільшення музейної колекції творів мистецтва, а також обсягів експозиційно-виставкової та дослідної роботи, – усе це на поч. 1980-х рр. створювало базу для переростання художнього відділу історичного музею в окремий музей, і Світлана Василівна брала активну участь у цьому процесі. Восени 1983 р. вона стала першим його директором. Незважаючи на велику зайнятість адміністративною роботою, знаходила час для підготовки перших постійних експозицій, налагоджувала співпрацю з провідними музеями Києва та Ленінграда: Київським музеєм західного та східного мистецтва, Київським музеєм російського мистецтва, Державним Російським музеєм (Ленінград), тимчасові виставки яких у новому музеї сприяли зростанню його популярності. Продовжувала досліджувати та експонувати доробок митців Чернігівського краю та художників-земляків.

Посада очільника закладу вимагала вирішувати велику кількість питань на підставі затвердженого кошторису. У деяких випадках прийняті нею рішення порушували фінансову дисципліну, тож знайшлися безіменні «добродії» з працівників музею, які звинуватили її в нецільовому використанні коштів і повідомили про це компетентні органи. На жаль, Світлані Василівні не вдалось побороти систему, тож невдовзі вона була змушена звіль-

⁸ Чернігівський історичний музей. Каталог творів, придбаних музеєм у 1965–1971 рр. Живопис. Графіка. Скульптура / Укл. С. Ключник, В. Медведєва. Чернігів, 1972. 21 с.

⁹ Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною (бібліографічний покажчик літератури) / Упор. Л. Студьонова та ін. Чернігів, 1976. 60 с.

нитись з музею. Останні перед виходом на заслужений відпочинок роки вона працювала методистом у Чернігівському міському парку культури та відпочинку.

С. Ключник на відкритті персональної виставки А. Мордовця. 1984 р.

Але в цей непростий час їй вдалось зберегти свій науковий потенціал: вона продовжувала відвідувати майже кожен виставку Чернігівської спілки художників, працювала з новими надходженнями мистецтвознавчої літератури в обласній бібліотеці. Не полишала спілкування з музейними науковцями, працювала над новими темами досліджень. Так, у 2003 р. вона нарешті оформила наукову публікацію атрибуції твору Г. Тербрюггена «Концерт»¹⁰, трохи пізніше підготувала цікаві спогади про чернігівського художника Георгія Петраша, із яким працювала в історичному музеї¹¹. Як і раніше, друкувала свої статті у місцевій пресі.

У 2013 р. побачила світ літературно-художня монографія С.В. Ключник «Слід вічності»¹² – результат багаторічної мистецтвознавчої праці, присвяченої творчості народного художника України Володимира Ємця.

Здійснивши великий об'єм підготовчої роботи, дослідниця проаналізувала його біографію, усі періоди творчої, громадської та педагогічної діяльності, внесок у розвиток чернігівської художньої школи.

На поч. 2000-х рр. він, працюючи над галереєю портретів представників сучасного культурного життя Чернігівщини, приділив увагу постаті Світлани Василівни як яскравій представниці творчої спільноти Чернігова. Твір виконано в класичній манері, має стриману колористичну гаму з контрастами плям чорного одягу та червоно-коричневих тонів, якими вибудовано другий план. Образ розкривається у характерно підміченій позі, з надзвичайно точно відтвореною зовнішньою її індивідуальною виразністю та внутрішнім світом мисткині. У спокійному погляді, спрямованому на глядача, прочитується впевненість у виборі обраного мистецького шляху, почуття власної гідності та самоповаги. Тло, на якому бачимо кілька узагальнено змальованих музейних творів, є своєрідним символічним знаком картини, бо відображає фах портретованої.

За актуальністю, фаховим рівнем викладеного матеріалу, видання «Слід вічності» було визнано суттєвим внеском у дослідження та популяризацію мистецького життя Чернігівського краю II пол. ХХ – поч. ХХІ ст., тож наступного року авторка здобула за нього об-

¹⁰ Ключник С. Х. Тербрюгген – видатний живописець XVII ст. До історії формування зібрання Чернігівського обласного художнього музею: зб. наук. мат. наук. конф., присвяченої 20-річчю утворенню Чернігівського обласного художнього музею. Чернігів, 2003. С. 28–37.

¹¹ Ключник С. Про Г.І. Петраша – особу і особистість. *Скарбниця української культури*. Чернігів, 2007–2008. Вип. 10. С. 136–151.

¹² Ключник С. Слід вічності / Літ. ред. П. Дідовича. Чернігів: Десна Поліграф, 2013. 295 с.: іл.

ласну премію імені Михайла Коцюбинського. Це була остання друкована праця науковиці, хоч вона й надалі цікавилась культурно-мистецькими подіями міста та його музеїв.

Світлана Василівна Ключник закінчила земне життя 30 липня 2017 р. у Чернігові, похована на кладовищі «Яцево». Свій науковий доробок, що охоплював 1960–1980-ті рр. та відображав основні етапи її здобутків, вона ще за часів роботи в художньому музеї передала до його наукового архіву. Це опубліковані та рукописні наукові напрацювання, що стосувались предметів західноєвропейського, українського та російського мистецтва музейного зібрання, листування з дослідниками, художниками та членами їх родин, виписи з різних джерел про образотворче мистецтво, фотознімки музейних предметів тощо.

Якщо подумки зібрати все те, що вона зробила у висвітленні історії мистецтва Чернігівщини своїми матеріалами про творчість художників, пов'язаних із цим краєм і, особливо, новими матеріалами про митців, які донедавна були невідомі, її постать отримує значимість серед багатьох чернігівських музейників свого часу. Тож діяльність С.В. Ключник є важливим і невід'ємним елементом музейних та мистецьких процесів Чернігова та області II пол. ХХ – поч. ХХІ ст., а її наукові напрацювання потребують належного шанування й подальших досліджень.

References

Kliuchnyk, S. (2003). Kh. Terbruihhen – vydatnyi zhyvopysets XVII st. [H. Terbruggen – prominent painter of the 17th c.]. Chernihiv, Ukraine.

Kliuchnyk, S. (2007–2008). Pro H.I. Petrasha – osobu i osobystist [About H.I. Petrash – person and personality]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian history*, 10, P. 136–151. Chernihiv, Ukraine.

Kliuchnyk, S. (2013). Slid vichnosti [Trace of eternity]. Chernihiv, Ukraine.

Studonova, L., Kahanova, I., Dorokhova, O., Aliferenko, I. (2020). Znamenni i pamiatni daty Chernivskoi oblasti na 2021 r. [Significant and memorable dates of Chernihiv region in 2021]. Chernihiv, Ukraine.

Курач Світлана Михайлівна – старший науковий співробітник відділу фондів Чернігівського обласного художнього музею ім. Г. Галагана (просп. Миру, 6, м. Чернігів, 14000, Україна).

Kurach Svitlana – senior research associate of the department of holdings of the Chernihiv H. Galagan regional art museum (6 Muzeina Av., Chernihiv, Ukraine).

E-mail: artmuseumfond@ukr.net

MUSEUM WORLD OF SVITLANA KLIUCHNYK

Relevance: scientific activity of Chernihiv art historians of the second half of the 20th c. is not sufficiently covered in scientific literature.

The material was created with the aim to characterize the scientific activity of Chernihiv art historian Svitlana Vasylivna Kliuchnyk (1936–2017), her role in the processes of formation of the museum studies and the art community of Chernihiv and Chernihiv region in the second half of the 20th – the beginning of the 21st c. The following methods have been used: biographical method, historical and systematic method.

Scientific novelty: it focused on expanding the understanding of art history activities in Chernihiv in the second half of the 20th c. Based on little-known materials of the scientific archive of Chernihiv H. Galagan regional art museum, scientific research has considered S.V. Kliuchnyk's achievements in covering the history of art issues of Chernihiv and Chernihiv region, research of artistic works of two regional museums: the Chernihiv V. Tarnovskyi regional history museum and the Chernihiv H. Galagan regional art museum.

Conclusions: S.V. Kliuchnyk was one of the first art historians of Chernihiv in the second half of the 20th c., who made a lot of effort to preserve the heritage and popularize modern fine art in Chernihiv and the region.

Key words: museum, scientific activity, art, art history, artist, Chernihiv.

Дата подання: 10 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 25 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Курач, С. Музейний світ Світлани Ключник. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 148–153. DOI: 10.58407/litopis.240115.

Цитування за стандартом APA

Kurach, S. (2024). Muzeinyi svit Svitlany Kliuchnyk [Museum world of Svitlana Kliuchnyk]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 148–153. DOI: 10.58407/litopis.240115.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 821.161.2.09(091)(47+57)«1930/1940»

Оксана Пашко

«...Я НЕ ТРАЧУ НАДІЇ ПОТРАПИТИ ЯКОСЬ ДО КИЄВА»: АВТОБІОГРАФІЇ ІЄРЕМІЇ АЙЗЕНШТОКА (1931, 1946, 1949, 1975)¹

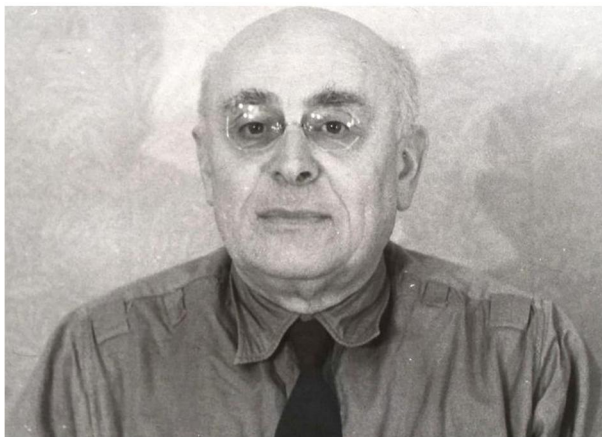
DOI: 10.58407/litopis.240116

© О. Пашко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6409-2280>

У статті проаналізовано п'ять україномовних автобіографій українського літературознавця Ієремії Айзенштока (1931, 1946, 1949, 1975) та неопубліковані листи вченого до українських колег 1920–1970-х рр. Цей матеріал дозволяє досягти **головної мети**, а саме реконструювати маловідомі, а то й зовсім не відомі сторінки життя вченого. Йдеться про співпрацю з біографічним словником ВУАН, який робився під керівництвом Михайла Могілянського кін. 1920 – поч. 1930-х рр., трагічні події «самокритики» серед науковців 1930-х рр., а також спробу дослідника повернутися в Україну 1946–1947 рр. та захистити докторську дисертацію, боротьбу з «буржуазними націоналістами-ми та космополітами» (1946–1949). **Методологія.** У статті авторка спирається на культурно-історичний підхід до вивчення літератури. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу невідомої раніше автобіографії І. Айзенштока, аналізі великого комплексу листування вченого з українськими радянськими літературознавцями. Зроблена в статті реконструкція історико-культурного контексту написання україномовних автобіографій І. Айзенштока дозволяє виявити важливі події наукового життя вченого та зробити **висновки** про те, що деякі епізоди своєї наукової кар'єри він свідомо замовчував. Насамперед йдеться про процеси «самокритики» 1930-х рр., «чистки» наукових установ та знищення літературознавчих шкіл в Україні, репресії кінця 1940-х рр. Приклад І. Айзенштока демонструє, як в 1940-х рр., у період «боротьби з буржуазним націоналізмом та космополітизмом», вивчення компаративістики замінювалося виконанням партійних директив.

Ключові слова: Ієремія Айзеншток, Олександр Білецький, Юрій Меженко, Микола Візир, Федір Шолом, автобіографія, українське літературознавство, українська література, самокритика 1930-х рр., боротьба з буржуазними націоналістами та космополітами.

І.Я. Айзеншток. ЦДАМЛМ. Ф. 977. Фонд Ф. Шолома. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 10.
Фото 1960–1970-х рр.

¹ Публікацію підготовлено в рамках та за підтримки стипендіальної програми: Philipp Schwartz-Initiative Alexander-von-Humboldt-Stiftung (Німеччина) в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері) (Europa-Universität Viadrina Frankfurt [Oder]). Дякую Андрію Портнову за допомогу при написанні статті. Дякую Галіні Бабак та Валерію Отяковському за обговорення різноманітних епізодів багаті біографії Ієремії Айзенштока.

Сьогодні відомо п'ять україномовних автобіографії І.Я. Айзенштока². Чотири з них описано С. Захаркіним³ – 1931, 1946, 1949, 1975 рр., п'ята – того самого 1975 р. – не врахована дослідником, вона зберігається в архіві українського літературознавця Федора Яковича Шолома (1922–1980)⁴. Текст 1975 р. є найповнішим зі всіх автобіографічних, написаний він, імовірно, спершу російською мовою і призначений для ювілейних публікацій. На відміну від варіанту 1975 р., автобіографії 1931, 1946 та 1949 рр. створювалися лише українською і відображають важливі сторінки наукового шляху І. Айзенштока в Україні. Йдеться про співпрацю з Біографічним словником ВУАН (Всеукраїнської Академії наук), який робився під керівництвом Михайла Могиланського, а також спробу вченого повернутися в Україну 1946–1947 рр. та захистити докторську дисертацію. Ці автобіографічні тексти також фіксують трагічні події українського наукового життя, а саме процеси «самокритики» 1930-х рр., які завершилися звільненням багатьох літературознавців з ІНО (Інститутів народної освіти) та академічних установ, а також боротьбу з «буржуазними націоналістами та космополітами» (1946–1949), результатом якої була чергова «чистка» наукових установ. Але саме про ці події І. Айзеншток в автобіографіях нічого не розповідає, розставляючи інші акценти, він замовчує факти репресивних кампаній, жертвою яких був, зокрема, і він.

Залучені до реконструкції епістолярні комплекси – листування І. Айзенштока з О.І. Білецьким (1943–1961), М.П. Візіром (1963–1978), О.Р. Мазуркевичем (1965), Ю.О. Меженком (1938–1946), М.М. Могиланським (1925–1931), Д.М. Косариком (1946–1949), Г.М. Петніковим (1945–1968), Ф.Я. Шоломом (1962–1975) – дозволяють описати деякі раніше невідомі сторінки наукового життя вченого та відновити відомості про побут літературознавців поч. 1930-х – кін. 1940-х рр. Через те, що епістолярії вперше вводяться в науковий обіг, цитую уривки з листів, які стосуються тематики статті, максимально повно.

Найбільш рання відома сьогодні автобіографія І. Айзенштока датується 10 листопада 1931 р., писалася вона на прохання Михайла Могиланського для «Біографічного словника діячів України» та вже двічі передруковувалася⁵. Про події 1931 р. в Інституті Шевченка, де Айзеншток з 1926 р. – року заснування наукової інституції, – був незмінним вченим секретарем, вперше згадується в автобіографії 1975 р., причому оповідає цей епізод дослідник емоційно та досить заплутано: «В 1931 г. оставил работу в Институте Тараса Шевченко: сперва, для укрепления партийного руководства, я был освобожден от обязанностей ученого секретаря, затем – обиделся и ушел из Института вовсе...»⁶

Листування І. Айзенштока з М. Могиланським цього періоду дозволяє реконструювати як деякі сторінки історії створення автобіографії, так і події, на які натякав вчений. Імовірно, М. Могиланський ще до 1931 р. неодноразово звертався до молодшого колеги з проханням про написання тексту, проте той затягував із цим з різних причин. Наприклад 18 грудня 1930 р. у листі до М. Могиланського він зізнається, стилізуючи розповідь про себе від третьої особи та відверто кокетуючи: «Що ж до біографії Айзенштока, то я неодноразово сідав писати її, та на лихо моє я не маю біографії, – народився, вчився, вчуся й досі, писав, пишу й писатиму далі до самого кінця, але це все не біографія ... до того ж я ніколи не складав бібліографії власних праць, а це ж так само потрібно для Вас»⁷. Імовірно, М. Могиланський сприйняв таку відповідь як відмову і за кілька місяців, 26 лютого 1931 р., І. Айзеншток ще раз мав відповідати на наполегливі листи колеги: «Вашого “переконливого” листа, вельмишановний Михайло Михайловичу, я прочитав зовсім недавно, повернувшись з Ленінграду. Доки збирався відповідати, надійшла і Ваша листівка.

Особливо переконувати мене зовсім не треба було: авжеж я не відмовлявся дати свою автобіографію та бібліографію, якщо це може комусь принести певне задоволення. Що ж до скептичного ставлення мого до всієї цієї справи, то його не розбив і Ваш переконливий лист. Протягом березня місяця я постараюсь [вислати] якусь [повну] для того, щоб написати для Вас все, що Ви бажаєте. Жалію тільки, що моє прізвище не на Ш., Я. або Ю.: тоді

² Вдалося також виявити і російськомовні автобіографії вченого 1952 р., 1975 р., про це детальніше тут: Отяковський В. Автобіографія І.Я. Айзенштока. *Збірник Матице српске за славистику*. 2022. V. 101. С. 55–75.

³ Айзеншток І. Автобіографія. *Вибрані листи (1910–1920 рр.)* / Упор., підгот. текстів та коментарі С. Захаркіна. Київ: Критика, 2003. 216 с.

⁴ Федір Якович Шолом (1922–1980) – український літературознавець, з 1955 р. доцент кафедри історії української літератури Київського університету ім. Т. Шевченка, кандидат філологічних наук. Його особовий фонд зберігається в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України (Ф. 977).

⁵ Айзеншток Іеремія Якович. Автобіографія. *Автобіографічні джерела Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1918–1933) Всеукраїнської академії наук* / Підг. до видан. документів, упоряд., текстологія, наукові розділи, коментар, додатки С.М. Ляшко; НАН України, Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Київ: [б.в.], 2018. С. 107–108; Айзеншток Іеремія Якович. *Самі про себе: автобіографії українських митців 1920-х рр.* / Упор. Р. Мовчан. Київ: Кліо, 2015. С. 21–22.

⁶ Отяковський В. Автобіографія І.Я. Айзенштока. С. 61.

⁷ Айзеншток І. Мих. Могиланському. Лист 18 грудня 1930 р. З Харкова до Києва. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* (далі – ІР НБУВ) *НАН України*. Ф. 1. Од. зб. 441103. Арк. 7–7 зв.

б, мабуть, я мав змогу спокійно вмерти і якій-небудь Плевако або Яшек⁸ паплюжив би мене до сходу. Жаль, право, жаль!»⁹

Стимулом для завершення роботи над автобіографією стала підготовка до «самокритики» в Інституті Т. Шевченка в квітні 1931 р., про що І. Айзеншток розказує М. Могилянському: «Біографію свою я таки напишу. Саме зараз у нас, в Інституті, розгорнулася кампанія самокритики. Щойно пройшов виступ А.П. Шамрая; 20.04 маю виступати я. Отже потроху переключаюся на споглядальний¹⁰ настрій, пригадую етапи свого розвитку, і, думаю, що тепер буде мені легко, між ділом, накидати й потрібну для Вас біографію»¹¹. Результат цієї самокритики був не таким райдужним, як підготовка до неї: Айзенштока, імовірно, було або звільнено з Інституту Т. Шевченка, або понижено у посаді. Ще на кілька років він затримується в Україні, до травня 1934 р. працюючи в Партвидавці ЦК КР(б)У¹², але восени 1934 р. виїздить до Ленінграда. Також треба уточнити, що 1933 р. в житті самого М. Могилянського трапилися кардинальні зміни, адже Комісією по складанню Біографічного словника діячів України було ліквідовано, а самого Могилянського звільнено з Академії, з чим він ще тривалий час не міг змиритися¹³.

І.Я. Айзеншток. ЦДАМЛМ. Ф. 977.
Фонд Ф. Шолома. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 12.
Фото часів Другої світової війни.

Через чотири роки після переїзду з Харкова до Ленінграда, а саме 1938 р., І. Айзеншток знову стає активним учасником українського наукового життя. В Україні він бував наїздами, але це не заважає йому викладати в Київському університеті, завдяки протекції М. Бажана та І. Стебуна брати активну участь у ювілей Т. Шевченка 1939 р., а також співпрацювати з Музеєм М. Коцюбинського в Чернігові. В автобіографії він зізнається, що на поч. 1941 р. планував повернутися в Україну, але почалася війна: «В последний мой приезд (ноябрь 1940 г. – январь 1941 г.) шла речь о моем возвращении на Украину, в Киев, – о работе в Академии наук УССР и Киевском университете. Война перечеркнула все планы»¹⁴.

Проте ідея про повернення в Україну не залишила вченого і відразу після війни (після перебування на фронті та очікування демобілізації у Відні 1946 р.). У той час в українських наукових установах катастрофічно бракувало наукових кадрів із літературознавства (за словами О. Білецького, в Україні 1946 р., крім нього, було лише два доктори наук – А. Шамрай та Д. Тамарченко¹⁵). Тому перспективи працевлаштування І. Айзенштока в українських наукових установах у 1946 р. (до початку кампанії проти «буржуазних націоналістів») виглядали цілком реальними. Однак очікування Інституту літератури ім. Т. Шевченка, де хотів працювати

⁸ Плевако Микола Антонович (1890–1941) – літературознавець, бібліограф; Яшек Микола Федорович (1883–1966) – бібліограф; обидва в 1920-ті рр. уклали біо-бібліографічні довідники.

⁹ Айзеншток І. Мих. Могилянському. Лист 26 лютого 1931 р. з Харкова до Києва. *ІР НБУВ НАН України*. Ф. 1. Од. зб. 44104. Арк. 9.

¹⁰ Підкреслення І. Айзенштока. – *О.П.*

¹¹ Айзеншток І. Мих. Могилянському. Лист 3 квітня 1931 р. з Харкова до Києва. *ІР НБУВ НАН України*. Ф. 1. Од. зб. 44105. Арк. 10–11.

¹² Айзеншток І. Автобіографія. Вибрані листи (1910–1920 рр.). С. 97.

¹³ Листування І. Айзенштока з М. Могилянським тривало і в 1930-ті рр., ці документи зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. Докл.: Ляшко С. М. Могилянський – останній лицар Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1923–1933). *Пам'ятки України*. 2013. № 9. С. 34–41.

¹⁴ Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 66.

¹⁵ Маються на увазі доктори, які отримали ступінь у Радянській Україні; про докторський ступінь Василя Щурата (1871–1948) О. Білецький відгукується досить скептично: «...а более, кажется, никого, если не считать [доктора] Щурата и подобных» (Молоді він провів «філологічний і літературознавчий ренесанс»). З листів Олександра Білецького до І. Айзенштока / Вступ. ст., прим. та підгот. тексту С. Гальченка. *Слово і час*. 1999. № 11. С. 70. Лист 14 липня 1946).

Айзеншток, були пов'язані насамперед зі швидким захистом докторської роботи. Планувалося, що в Інституті він як україніст та досліджувач українсько-російських літературних взаємин мав забрати навантаження померлого у квітні 1946 р. Олександра Дорошкевича, про що йому відверто писав О. Білецький¹⁶.

Цікаво, що після смерті О. Дорошкевича «успадкувати» його теми з україністики, відділ XIX ст. в Інституті літератури та кафедру української літератури в КГУ мав О. Білецький, проте він волів опікуватися насамперед теоретичними розробками і планував створити в Інституті «відділ теорії літератури»¹⁷. Ця ситуація кінця 1940-х рр. дуже нагадує обставини 1920-х рр. в ХІНО, коли Білецький відповідав за теоретичні розробки та займався історією російської літератури, а Агапій Шамрай викладав українську літературу, від давнини до сучасності.

Імовірно, якщо б Олександр Дорошкевич прожив довше, саме він, а не О. Білецький став би провідним україністом, доктором наук з української літератури, і йому, відповідно, треба було брати участь у всіх репресивних кампаніях кінця 1940-х рр. Очолити роботи з україністики в Інституті літератури та КГУ А. Шамрай не мав можливості, адже він вимушено змінив спеціалізацію на західноєвропейську літературу. Про те, що О. Білецький у кінці 1940-х, досліджуючи дуже інтенсивно українську літературу, насамперед порівнює себе з О. Дорошкевичем, свідчить обмовка в листі до І. Айзенштока (20 січня 1948 р.). Учений скаржиться на погіршення самопочуття: «вероятно, в результате почти полутороговых недосыпаний по случаю моего соревнования с загробным Дорошкевичем по части познания укр[аинской] л[итературы]. Познания свои я, действительно, умножил и расширил, но выносливость свою сам для себя преувеличил»¹⁸.

В автобіографії 1975 р. про всі ці події – поновлення наукової роботи у Ленінграді та Києві після війни – Айзеншток згадує лише однією сухою фразою: «...возобновил отношения с Институтом литературы им. Т.Г. Шевченко Академии наук УССР ... Институтом русской литературы Академии наук СССР»¹⁹. Трохи докладніше він говорить про підготовку дисертації: «Перед войною я исподволь подготавливал докторскую диссертацию о Квитке-Основьяненко, однако не закончил ее, а в послевоенные годы был загружен общественной и заказной литературной работой настолько, что времени думать о докторстве не оставалось. Хотя многие друзья и сочувствователи (А.И. Белецкий, П.Н. Берков, Н.К. Гудзий, А.А. Гозенпуд, А.Л. Дымшиц²⁰, П.В. Жур²¹, – этот список можно было бы намного удлинить)²², наседали на меня, требуя, чтобы я обязательно и возможно быстрее стал доктором; “ведь у вас по крайней мере с полдесятка готовых докторских диссертаций”, – писал мне как-то А.И. Белецкий»²³. Що саме писав Білецький Айзенштоку, перевірити важко, наразі оприлюднено лише три листи – 14.07.1946, 25.09.1947, 20.01.1948²⁴ (архів І. Айзенштока, який зберігається в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, на жаль, ще не опрацьовано).

¹⁶ Олександр Костянтинович Дорошкевич помер 1 квітня 1946 р. відразу після захисту докторської дисертації про творчість Марка Вовчка в Москві (в Інституті світової літератури). У листуванні з О. Білецьким І. Айзеншток дуже критично оцінює як наукову спадщину О. Дорошкевича, так і його самого. Нагадаємо, що з О. Дорошкевичем І. Айзеншток неодноразово перетинався ще в 1920-ті рр. (адже О. Дорошкевич був керівником Київської філії Інституту Т. Шевченка). У листі до О. Білецького від 18 червня 1946 р. І. Айзеншток пише категорично і не шукаючи стриманих висловів: «О смерти Дорошкевича я слышал и знаю, что она застала его накануне дальнейшего значительного наступления на киевские кормушки (рукописное отделение Библиотеки Академии наук и т. д.). Не будучи от природы ханжой, не могу сказать, чтобы эта смерть сильно потрясла, или хотя бы тронула меня: я всегда считал его в научном отношении нулем, а в нравственном – величиной отрицательной. Впрочем, вместе с Гейне, я готов сказать, что готов прощать своим врагам после того, как они повешены перед дверью моего дома. Думаю, что как ни велика эта утрата, она все-таки значительно освежила атмосферу украинского литературоведения от всевозможных кулуарных склок, разговоров, подсыживаний и мелкого политиканства, не очень хорошо пахнувшего» (Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. *Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка* (далі – ВРФТ ІЛ) НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1737. Лист від 18.06.1946).

Зазначимо також, що так само емоційно та безпеліційно у листах до О. Білецького І. Айзеншток дозволяє собі висловлюватися і на адресу Агапії Шамрай.

¹⁷ «В ближайшем будущем думаю подать докладную записку об образовании в Институте особого отдела “теории литературы”, заведывање которым думаю взять на себя, так как лично сейчас более всего интересуюсь именно проблемами теории л[итерату]ры и методики препода[ван]ия литературоведческих дисциплин в высшей школе» (Молоді він провістив... С. 70. Лист 14 липня 1946).

¹⁸ Молоді він провістив... С. 72.

¹⁹ Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 68.

²⁰ Димшиц Олександр Леонідович (1910–1975) – радянський російський літературознавець, літературний критик, партійний діяч у літературознавстві; учасник війни; 1945–1949 рр. – начальник відділу культури в Управлінні пропагандою Радянської воєнної адміністрації (Берлін).

²¹ Жур Петро Володимирович (1914–2002) – український літературознавець.

²² Цікаво, що І. Айзеншток називає тих літературознавців, які так чи інакше поєднували наукову роботу з адміністративними обов'язками, а деякі з них були партійними працівниками (крім П.Н. Беркова та А.А. Гозенпуда).

²³ Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 73.

²⁴ Молоді він провістив... С. 69–73.

Наразі можна вибудувати таку хронологію листування Айзенштока з українськими літературознавцями 1946–1949 рр. Мабуть, найперший лист – 23 березня 1946 р. – ще з Відня він надіслав Олександрю Білецькому²⁵. Вчений малює перспективи та плани роботи на 1946 р. і, очевидно, не відкидає вірогідності переїзду до Києва, якщо йому буде забезпечено стабільну роботу: «По приїзді²⁶ в Ленінград я тотчас же (не тратя времени на всевозможные “отдыхи” и пр.) приступлю к работе и начну загружаться. Конечно, я охотно откликнусь на предложения киевские, – если они впоследствии. В последнем случае я готов был бы даже приехать в Киев для переговоров, если только была бы устроена материальная сторона поездки и было бы гарантировано мне какое-то пристанище в Киеве»²⁷. ... Если однако предлагаемая книга (“Очерки по истории украинской литературы первой пол. XIX в. [От ‘Енеїди’ до ‘Основи’]” – О.П.) выпадет из планов Института, я готов принять конкретные заказы Института с гарантией, что они будут выполнены аккуратно: работать в армии я научился»²⁸.

Згадується у листах Айзенштока до Білецького прохання останнього (лист від Білецького О. 14.07.1946)²⁹ написати автобіографію для «репатриації» в Україну, яка була надіслана 20 липня 1946 р.: «Простите, пожалуйста, что отвечаю на Ваше письмо с опозданием! Ответ потребовал некоторых размышлений, да и требуемую Вами автобиографию со списком печатных работ необходимо было составить, а это чрезвычайно кропотливый и неинтересный труд»³⁰.

Надалі Айзеншток спілкувався з Дмитром Косариком, у якого просив координати інших колег: Іллі Стебуна, Михайла Бернштейна, Юрія Кобелецького³¹. Отже, через 19 днів після кореспонденції Білецькому, 11 квітня 1946 р. в листі до Д. Косарика І. Айзеншток ділиться своїми планами можливого працевлаштування в Києві та говорить про співпрацю щодо написання статей: «Я демобілізований, розраховуюся зі своєю військовою службою і невдовзі вже перейду на цілком цивільні рейки свого життя. Зараз впорядковую свою бібліотеку, – вона зберіглася повністю, – привожу до ладу свої папери, збираюся вступати на посаду. Працюватиму очевидно в тому ж самому Інституті театру й музики, де працював і перед самою війною. Можливо, братиму участь також і в Інституті літератури»³², принаймні звідти зверталися вже до мене з пропозицією написати до “Історії критики” про Герцена. Сподіваюся, що без роботи не буду ... Написав я і до О.І. Білецького, просив літературно-наукових замовлень тощо, але не знаю, як там воно вийде»³³.

За півтора місяця, 29 травня 1946 р., у листі до Юрія Меженка, який у 1945–1947 рр. працював директором Бібліотеки Академії наук УРСР, І. Айзеншток оповідає про вірогідне працевлаштування в Пушкінському домі (Інституті російської літератури АН СРСР), але стриманіше оцінює перспективи співпраці з Києвом, а також наголошує на необхідності захистити докторську дисертацію: «Працюватиму очевидно в Інституті літератури Академії Наук СРСР. Головна ж моя робота на ближчі місяці – це докторська дисертація, яку я не встиг доробити перед війною й яка зараз потребує деяких перероблень, доповнень, змін тощо. Тема – “Нариси з історії української літератури першої половини XIX ст.”»³⁴. Захищатиму її мабуть в Ленінграді, хоч пропонують мені це також і Москва і КИЇВ. Окрім цієї основної роботи доводиться й за інше братися: адже я п'ять років не з'являвся в друковій й тепер треба це надолужувати»³⁵.

²⁵ Листи І. Айзенштока О. Білецькому дозволяють найкраще реконструювати сюжет про його працевлаштування в Інституті літератури ім. Т. Шевченка. В архіві О. Білецького зберігся такий епістолярій І. Айзенштока: 6 листів 1946 р., наступні листи 1947 р. з'являються після майже річної паузи – 11.10.1947, 3 листа – 1947 р., 8 листів – 1948 р., 3 листа – 1949 р. Див.: ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162 (Фонд О.І. Білецького).

²⁶ Йдеться про те, що І. Айзеншток був до демобілізації у 1946 р. у Відні.

²⁷ Імовірно, І. Айзеншток приїздив у 1947 р. до Києва та був присутнім на засіданнях Інституту літератури, про це свідчать листи О. Білецького (Молоді він провістив... С. 71).

²⁸ Айзеншток І. Листи О. Білецькому. ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1732. Лист від 23.03.1946.

²⁹ Молоді він провістив... С. 70.

³⁰ Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва (далі – ЦДАМЛМ) України. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. Листи А. Шолому (12.12.1962 – 22.02.1975). 14 арк. Лист І. Айзенштока до О. Білецького від 20 липня 1946 р. наводимо у додатку 2 повністю.

³¹ Айзеншток І. Листи Косарику Дм. 11 квітня 1946 – 29 грудня 1949. ЦДАМЛМ України. Ф. 513. Оп. 1. Од. зб. 1283. 11 арк.

³² Мається на увазі Інститут літератури АН СРСР (Пушкінський Дім), з 1949 р. Інститут російської літератури АН СРСР.

³³ Айзеншток І. Листи Косарику Дм. Арк. 2. Лист від 11.04.46.

³⁴ Ця монографія друком так і не вийшла, імовірно, вона навіть не була завершена.

³⁵ Айзеншток І. Лист до Меженка Ю. 16.02.1938 – 17.10.1946. ЦДАМЛМ України. Ф. 365. Оп. 1. Од. зб. 295. Арк. 9 зв. Лист від 29.05.1946.

У жовтні 1946 р. він уже зовсім не райдужно, хоча і з іронією, оцінює перспективи роботи в Інституті літератури в Києві (лист до Д. Косарика): «Про київські наукові й літературні справи довідаюся лише врядигоди, коли хтось з товаришів напише. А як кияне загалом наряд “неписьменный”, в усякому разі дуже неохочий до писання листів і відповіді на листи, то інформація моя шкутильгає на всі чотири ноги. А втім я не трачу надії потрапити якомсь до Києва, бодай від поїзду до поїзду: треба, бачите, використати мої орденські проїзні квитки, ото ж я і збираюся проїхати десь наприкінці року до Києва й назад»³⁶. Ще за два місяці, 22 грудня 1946 р., у листі до Г. Петнікова І. Айзеншток самовпевнено заявляє, що ініціатива перебраться до Києва належить виключно О. Білецькому: «А.И. Белецкий собирает меня переманить в Киев, в Академию; я пока упираюсь, но, возможно, он выставит слишком убедительные “аргументы”. Посмотрим!»³⁷.

Те, що ситуація в Києві була дуже непевною, зрозуміло з листа до Д. Косарика через місяць, 30 січня 1947 р., у якому Айзеншток ще раз скаржиться на мовчання киян та на свою нереалізованість як українця: «Я, на жаль, зараз працюю над речами аж надто далекими від того, що довгий час цікавило мене. Написав велику, – на три аркуші, – статтю про образ більшовика в радянському театрі, зараз сідаю за велику статтю про проблему характеру в радянській літературі. Далі – робота над книгою про Белінського. А крім того читаю в Університеті загальний курс російської літератури другої половини ХІХ ст. Звичайно, не хотілось би остаточно рвати з українською тематикою, але щось із Києва нічого не чути, хоча “посулів” багато було. Ну, та хай з тим»³⁸.

Зараз важко реконструювати всі деталі перемовин між Айзенштоком та Інститутом літератури ім. Т. Шевченка, але тема захисту докторської дисертації залишається однією з ключових у листуванні з українськими колегами цього періоду. Матеріал епістолярію свідчить про те, що Айзеншток по суті не вирішив, якому питанню має бути присвячене його докторське дослідження – тому постійно змінювалась концепція. Йшлося то про творчість Квітки-Основ'яненка, то про монографію «Російсько-українські літературні взаємини 1798–1863», яку планувалося завершити 1949 р.³⁹; обговорювалась також книга «Очерки по истории украинской литературы пер. пол. ХІХ в. (От “Енеїди” до “Основы”)⁴⁰; «аварийный вариант», за словами самого Айзенштока, – книга «Шевченко. Проблемы творчества»⁴¹. Незвичайним залишалася й установа, де планувався захист, – це могли бути і Київ, і Ленінград, і Москва⁴².

І.Я. Айзеншток. ЦДАМЛІМ. Ф. 977.
Фонд Ф. Шолома. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 11.
Фото часів Другої світової війни.

³⁶ Айзеншток І. Листи Косаріку Дм. Арк. 4. Лист від 25.10.1946.

³⁷ Айзеншток І. Лист до Г. Петнікова. 26 березня 1945 – 2 листопада 1968. 13 док. ЦДАМЛІМ України. Ф. 440. Оп. 1. Од. зб. 92. Арк. 6. Лист 22.12.1946.

³⁸ Айзеншток І. Листи Косаріку Дм. Арк. 5. Лист від 30.1.1947. У листах до Д. Косарика І. Айзеншток досить відверто говорить про кон'юнктуру деяких наукових тем, які він мусив розробляти в Ленінграді, а також скаржиться на нерегулярність спілкування з українськими колегами: «Власне кажучи, слід було б зробити навіки: головну частину свого часу віддавати писанню, закінчити велику мою монографію, розпочати низку інших робіт, чи то задуманих, чи то навіть розпочатих. Але, як співається, “цylinderок теж хочет жить”, – і мені доводиться розробляти план збірника про “естетику радянського театру”, або складати проспект кількатомової “Історії російської драматургії”, замість писати щось оригінальне й, смію думати, нове, цікаве й корисне для нашої науки. Нічого, друже, тут не вдієш!» (Айзеншток І. Листи Косаріку Дм. Арк. 4–4 зв. Лист від 25.10.46).

³⁹ Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 73.

⁴⁰ Дет. про це у листі до О. Білецького від 23 березня 1946 р., див. додаток 2.

⁴¹ Дет. там само.

⁴² У листі І. Айзенштока до О. Білецького 18 червня 1946 р. читаємо: «Благодарю за предложение защищать диссертацию в Киеве. Кроме того, предлагаю мне защиту и в Ленинграде (Университет, Институт литературы), и в Москве. Окончательно это выяснится позже, когда работа будет оформлена, но, во всяком случае, я крепко надеюсь на неоднократное выражение Вами согласия участвовать в моем диспуте вместе с Н.К. Пиксановым и, может быть, Н.К. Гудзием» (Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1737).

Проте треба мати на увазі, що у др. пол. 1940-х рр., коли йшло обговорення захисту дисертації І. Айзенштока, в СРСР одна репресивна кампанія змінювалася іншою, наслідком чого поставали цензурні заборони на розробку певних наукових питань, використання певних методологічних підходів у дослідженні⁴³. Можна припустити, що ця тематична невизначеність докторської роботи була насамперед зумовлена тим, що як проблематика українсько-російських взаємин, так і взагалі компаративістика стали питанням ідеологічним, а захист подібної дисертації – справою небажаною.

Це підтверджує лист І. Айзенштока О. Білецькому від 24 листопада 1947 р. Останній рекомендував прибрати з назви монографії підзаголовок: «російсько-українські літературні взаємини». У цьому листі кінця 1947 р. звучать вже досить відверті обмовки про те, що займатися україністикою стало небезпечно, і це, безумовно, мало нагадувати як Білецькому, так і Айзенштоку ситуацію поч. 1930 рр., яка завершилася розгромом українських літературознавчих шкіл. У листі 24 листопада 1947 р. Айзеншток дякує Білецькому за турботу, обговорює нюанси підготовки роботи та з полегшенням констатує, що у майбутньому може займатися не лише україністикою, але й русистикою: «“Очерки” – и есть та самая докторская диссертация, которая должна ввести Тартарена в храм славы⁴⁴ ... Если “отношения” сейчас одиозны, их можно исключить из заглавия, которое в таком случае будет звучать так: “Очерки по истории украинской литературы первой половины XIX в. Г.Ф. Квитка-Основьяненко”. ... Сообщение Ваше о новых “веяниях”⁴⁵ шибко смахивает на мистификацию, и я подумываю о том, не ввели Вас в заблуждение лица, передававшие их. Вместе с тем, про себя я порадовался тому, что имею “запасные” специальности: историю русской и славянской литературы»⁴⁶.

Попри те, що наразі наявний матеріал може свідчити лише про пошук тем та самоцензурування, співставляючи підготовку до захисту І. Айзенштока з іншими випадками отримання та позбавлення кандидатського ступеня або недопуску до захисту в Ленінграді, можна зробити висновок: проблема, вірогідно, була набагато серйознішою. Не виключено, що на пасивність Айзенштока в цьому питанні вплинули і побоювання щодо теми, і можливе заідеологізоване рецензування, і подальша експертиза, яка мала повноваження позбавляти здобувача наукового ступеня⁴⁷.

Співпрацю І. Айзенштока з українськими літературознавцями, насамперед з Інститутом літератури ім. Т. Шевченка, 1946–1949 рр., з одного боку, можна назвати доволі успішною – адже 1947 р. його було прийнято у штат⁴⁸. У вченого були давні, приязні сто-

⁴³ Історія захисту докторської дисертації І. Айзенштока мала продовження. Цікавий документ наводить В. Отяковський (без дати, після 1964 р.). 1964 р. Інститут літератури ім. Т. Шевченка «вынес постановление о целесообразности присуждения докторской степени И.Я. Айзенштоку по совокупности работ. Однако, по ряду причин сам ученый не нашел возможным пойти навстречу этим пожеланиям, поскольку часть работ, которые предполагалось “защитить”, была написана в 20–30 гг. и многое в них стало пройденным этапом» (Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 73).

Мені не відомо всіх обставин справи, проте в листах Ф. Шолому І. Айзеншток зізнається, що так і не надав документів для такого захисту: «В начале лета (1964 г. – О.П.) Ваш Институт литературы, совершенно неожиданно для меня, прислал мне предложение докторизироваться у них по совокупности работ. Я ответил согласием, но до сих пор сделал мало, не написал еще требуемого “доклада”. Уповаю все же сделать это в ближайшее время, хотя решительно не знаю, для чего мне сие?» (Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. ЦДАМЛМ України. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 1 зв. Лист від 10.11.1964).

Можливо, саме намаганням підготуватися до захисту докторської дисертації за сукупністю робіт і пояснюється спроба видати в київському видавництві «Радянська школа» збірник статей, присвячений українській літературі пер. пол. XIX ст., про що згадано у листі І. Айзенштока від 22 червня 1965 р. до О.Р. Мазуркевича: «Вместе с тем хочу посоветоваться с Вами по одному, лично до меня касающемуся делу. Мне захотелось осуществить выпуск сборника моих статей, разбросанных, на протяжении многих лет (в 1967 г. исполнится 50 лет моей литературной работы!), в журналах, сборниках, книгах. Не могло ли бы издательство “Радянська школа”, к которому Вы, кажется, имеете отношение, заинтересоваться таким сборником, посвященным вопросам истории украинской литературы первой половины XIX в. (От “Енеїди” до “Основи”)? Сюда вошли бы статьи о Котляревском, Гулаке-Артемовском, Квитке, ряде второстепенных писателей эпохи и т. д. Объем книги листов 30–35. Хотелось бы получить от Вас ответ обще-принципиального свойства. Если бы он (ответ Ваш) оказался положительным, я прислал бы проспект книги, с точным определением ее листажа. Книгу мог бы сдать в середине будущего года, – ряд статей потребовал бы пересмотра и редактирования» (Айзеншток І. Лист до Мазуркевича О.Р. 22 червня 65. Ленінград. ЦДАМЛМ України. Ф. 1313. Оп. 1. Од. зб. 12. Лист від 22.06.1965).

⁴⁴ Алюзія на цикл повістей А. Доде про Тартарена з Тараскона.

⁴⁵ Важко сказати, що мається на увазі, але, можливо, ставлення до україністики.

⁴⁶ Айзеншток І. Листи О. Білецькому. ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1734. Лист від 24.11.1946. А у листі 27 вересня 1948 р. до О. Білецького І. Айзеншток обіцяє переслати дисертацію в січні 1949 р. та просить бути офіційним опонентом разом з Н.К. Піксановим, П.Н. Берковим, І.П. Єремїним. Проте захист так і не відбувся (Там само).

⁴⁷ Кілька промовистих не-захистів дисертацій наведено в книзі: Дружинин П.А. Идеология и филология. Ленинград, 1940 гг.: Документальное исследование. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 1: розділ «ВАК в идеологической системе координат». С. 390–410.

⁴⁸ Мені не відомі документи, які б це підтверджували, проте у листі Білецького до Айзенштока від 20 січня 1948 р. йдеться про звільнення зі штату. Причина звільнення: «невозможным числить в штате сотрудников, ко-

сунки та всіляка підтримка директора Інституту літератури О.І. Білецького, який навіть ініціював процес обрання дослідника в члени-кореспонденти Академії наук УРСР⁴⁹, а також давнє знайомство з близьким до партійних кіл, а з 1947 р. – заступником керівника Спілки письменників України Іллею Стебуном. Головні конкуренти в українстиці або померли, наприклад Олександр Дорошкевич, або перейшли у сферу західноєвропейської літератури, як Агапій Шамрай, усі інші літературознавці генерації 1920-х рр. були репресовані. Проте подальша активна робота на українському науковому полі явно не складалася. За три роки в Айзенштока в Україні вийшло лише кілька робіт, він так і не підготував монографії чи дисертації, навіть ті статті, які він подавав до редакційного портфелю Інституту, не було опубліковано⁵⁰.

Очевидно, що нереалізованих проєктів було значно більше, ніж реалізованих. У листі до Білецького 18 червня 1946 р. І. Айзеншток згадує, що І. Стебун пропонував йому написати для видавництва «Радянський письменник» дві популярні брошури про те, як працювали Д. Шевченко та Г. Квітка-Основ'яненко (імовірно, тексти не було написано), також надходила пропозиція від Інституту літератури ім. Т. Шевченка відредувати монографію М.Д. Бернштейна⁵¹ (лист від 18.06.1946)⁵². І. Айзеншток просить включити в план Інституту літератури монографію («Очерки по истории украинской литературы и русско-украинских литературных отношений пер. пол. XIX в. Г. Квитка-Основьяненко и развитие украинской прозы» (25 п.л.+приложение – 20 п.л.), срок сдачи – 1.06.48), але друком вона не з'являється. Він повідомляє про те, що працює над книжкою – українська література у сприйнятті «революційних російських демократів» Добролюбова, Чернишевського, Бєлінського (лист 7.04.1948)⁵³, але, імовірно, зацікавленості ніхто не проявляє. Остання

торые не живут в Киеве и не обещают приехать в него» (Молоді він провістив... С. 72). На основі листування вченого можна припустити, що працевлаштування відбулося в 1947 р.

⁴⁹ Із листа Айзенштока до Білецького від 17 листопада 1948 р. дізнаємося, що ці плани не реалізувалися: «О моих «обидях» и «претензиях» Вы, как равно и Николай Каллиникович, создали для себя неверное впечатление. У меня не было в мыслях обижаться на то, что меня не избрали в члены-корреспонденты: я с самого начала категорически отказывался переезжать в Киев и таким образом никаких иллюзий относительно избрания не создавал, – ни в себе самом, ни в других ... В портфеле Института находится три моих работы: статья о Франко, статья о «новом герое» советской литературы, разделы короткого курса. Относительно последних Вы меня успокоили, ибо еще несколько месяцев тому назад С.И. Маслов писал И.П. Еремину о том, что они признаны не только неудовлетворительными, но и не могущими быть исправленными, т. е. требующими нового написания новым автором. Это-то сообщение, на фоне молчания киевских товарищей, и заставило меня взволноваться» (Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1737. Лист від 17.11.1948). Мабуть, у листі йдеться про короткий курс з історії української літератури, який готувався Інститутом літератури АН УРСР. Про його видання мені нічого не відомо. Імовірно, цей літературознавчий проєкт є аналогом «Истории Украины. Краткий курс», який було підготовлено у січні 1948 р., проте так і не видано друком для широкого читача: Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві = Stalin's Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination / Сергій Скельчик; [авториз. пер. з англ.: М. Климчук, Х. Чушак; ред. Я. Цимбал]; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту, Ін-т Критики. Київ: Критика, 2008. С. 155–161. Мені також нічого не відомо про таку категорично негативно оцінку С. Масловим роботи І. Айзенштока. Проте тут важко зрозуміти, йдеться про невисоку якість роботи чи про невідповідність матеріалу певним ідеологічним критеріям.

⁵⁰ Статті Айзенштока з української тематики з'являються 1947–1948 рр., причому або в Росії, або у Львові, але не в Києві, де і відбулася спроба працевлаштування. З бібліографії Айзенштока наведемо роботи вченого, що містять українські сюжети: Один из драматургических опытов Некрасова («Похождения Столбикова»). *Научный бюллетень Ленинградского государственного университета*. 1947. № 16–17. С. 34–37; Некрасов и украинская поэзия. *Научный бюллетень Ленинградского государственного университета*. 1947. № 16–17. С. 85–92; Російська Академія наук та Іван Франко. *Радянський Львів*. 1948. № 2. С. 72–75. Тут епізод з необраня І. Франка академіком Російської академії наук після смерті О. Веселовського інтерпретується як боротьба прогресивних та реакційних сил в Росії, а також як те, що «російські реакціонери всіх мастей і відтінків намагалися перешкодити ближчому єднанню письменника з російською культурою» (Айзеншток І. Російська академія наук та Іван Франко. *Радянський Львів*. 1948. № 2. С. 75); Т.Г. Шевченко и петрашевец А.В. Ханьков. *Ученые записки Ленинградского государственного педагогического института им. А.И. Герцена*. 1948. Т. 67. С. 102–107; Дневник Т.Г. Шевченка. *Тарас Шевченко. Собр. соч.: В 5 т.* Москва: ОГИЗ, 1948–1949. Т. V. С. 24–41. Подаємо список статей Айзенштока за його бібліографією: Отяковский В., Бабак Г. Материалы к библиографии И.Я. Айзенштока (*Зборник Матице српске за славистику*. 2022. V. 101. С. 77–92).

Не вийшла друком стаття «Про творчу лабораторію Франка», яку планувалося видати в часописі «Радянське літературознавство»: «Сподіванося, що Ви вже вернулись додому й наважуюся нагадати Вам про Вашу обіцянку дізнатися про долю безцарної моєї статті про “творчу лабораторію Івана Франка”, що я її ще р. 1944, з фронту, надіслав був до Інституту на запрошення О.І. Білецького, потім, влітку р. 1947, правив український переклад, а далі й досі нічого про неї не знаю» (Айзеншток І. Листи Косарику Дм. 11 квітня 1946 – 29 грудня 1949. 11 арк. ЦДАМЛМ. Ф. 513. Оп. 1. Од. зб. 1283. Арк. 7. 6.03.49).

Не склалася співпраця з Шевченківським музеєм, який в кінці 1940-х рр. очолював М.М. Новицький, один з небагатьох шевченкознавців, хто вижив після репресій 1930-х рр. «Ви мабуть зв'язані якимось із Шевченківським музеєм? Отже не відмовте подзвонити директорові й запитати, коли вони мені гроші перекажуть за рецензію на “Експозиційний план” їхній, що її я вже близько року тому надіслав був. Це ж справді сором, – незручно навіть писати про це, не кажу вже скаржитися. Подзвоніть, будьте ласкаві!» – просить І. Айзеншток Дм. Косарику 29 грудня 1949 р. (Айзеншток І. Листи Косарику Дм. Арк. 8. Лист від 29.12.1949).

⁵¹ Можливо, йдеться про монографію М.Д. Бернштейна «Шевченко и русская литература» (1947).

⁵² Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1737.

⁵³ Там само.

тема з'явилася у І. Айзенштока саме 1948 р. не випадково, вона була особливо актуальна в контексті критики теорій О. Веселовського та ювілею В. Белінського в червні 1948 р., що викликало нову хвилю вивчення та ідеологічної адаптації творчості російського критика. Твори революційних демократів почали інтерпретувати як альтернативу «низькопоклонства перед Заходом»⁵⁴.

Листи І. Айзенштока до О. Білецького 1947–1949 рр. також містять цікаві дані про ідеологічні кампанії в Ленінграді (в Пушкінському домі та ЛГУ). У вересні 1946 р., коли ще активно обговорюється постанова про журнали «Звезда» і «Ленінград», користуючись матеріалами, наданими О.І. Білецьким⁵⁵, Айзеншток робить на одному з засідань у Пушкінському домі критичну доповідь із приводу «Нарису історії української літератури» за редакцією С. Маслова та Є. Кирилюка (1945). Доповідь також виголошувала В. Адріанова-Перетц⁵⁶, про що І. Айзеншток повідомляє О. Білецькому у листі від 25 вересня 1946 р.: «В Пушкінском доме недавно делал доклад о пресловутом “Нарисе” (совместно с В.П. Адриановой-Перетц, говорившей, в сугубо академическом тоне, о старой литературе), к сожалению, у меня почти не было под руками откликов украинской прессы на сие произведение, и пришлось опираться преимущественно на собственные впечатления. Отметил я, помимо всего прочего, также вопиющую бездарность книги (второй ее части), то, что написана она левой ногой не очень грамотного человека. Выступали также Гуковский, Берков, Ямпольский, Рейсер, Мейлах, Мануйлов⁵⁷ и др. Кажется, предстоит подобное же выступление и в университете»⁵⁸.

Але очевидно, що жодна кампанія – ані боротьба з послідовниками О. Веселовського, ані переслідування ленінградських вчених за «буржуазний лібералізм» та «космополітизм», ані багаторічна дружба з М.К. Азадовським, який став однією з жертв цих розправ над літературознавцями, ніщо з цього жодним чином не відобразилося на долі Айзенштока в Ленінграді. Не відобразилося, або вчений це замовчує як у доступних для дослідження листах, так і в автобіографічних текстах.

Листування Айзенштока з Білецьким проявляє ще одну особливість ідеологічних кампаній кінця 1940-х рр.: інформованість українських та ленінградських вчених щодо різного роду процесів в Україні та Росії була досить обмеженою. Наприклад, Айзеншток, який мав давні зв'язки з українськими науковцями, у вересні 1948 р. зізнається Білецькому про те, що: «Вообще о Киеве и киевских делах ни я, ни кто-либо иной у нас не знает ничего ... Даже о походе против Илюши⁵⁹ узнал случайно от приезжавшей в Ленинград Е.Я. Коцюбинской»⁶⁰. Це особливо дивує в контексті того, що однією з провідних тем українського літературознавства в цей період стають обґрунтування важливості вивчення російсько-українських літературних взаємин, впливу російської літератури на українську.

Очевидна і різниця ідеологічних акцентів: у Росії літературознавці розробляють тему самобутності російської культури та навіть її впливу на західну, в Україні, навпаки, йдеться про вписування української літератури в російський контекст. У російському літературознавстві шукають буржуазних лібералів, в українському – «буржуазних націоналістів»: «Російські інтелектуали сприйняли цю кампанію як хрестовий похід проти лібералізму та західних впливів у мистецтві, а їхні колеги у Києві та Львові вчилися прославляти радянську сучасність коштом минулого української нації ... на практиці кампанія звелася до перенавчання народів СРСР ідентифікувати себе з радянською сучасністю та російським імперським минулим», – характеризує тогочасні процеси С. Екельчик⁶¹.

Проте ситуація із захистом докторської роботи І. Айзенштока показує, що навіть він, який часто надавав перевагу ідеї російського впливу на українську культуру (вона простежується в багатьох його статтях 1920-х, виринає в публікаціях 1940-х рр., розвивається у роботах про провідну роль російських революційних демократів для історії української літератури), на мою думку, не був спроможний обґрунтувати та сформулювати ідеологіч-

⁵⁴ Про «політичну актуальність» творчої спадщини В. Белінського після 1948 р. див. дет. тут: Дружинин П. Идеология и филология. Ленинград, 1940 гг.: Документальное исследование. Москва: Новое литературное обозрение, 2012. Т. 2: розділ «100-летие со дня смерти В.Г. Белинского». С. 18–125.

⁵⁵ Це випливає з листів Білецького до Айзенштока (Молоді він провів... С. 70).

⁵⁶ У 1946 р. В.П. Адріанова-Перетц очолила відділ давньоруської літератури в Пушкінському Домі.

⁵⁷ Гуковский Г.А., Берков П.Н., Ямпольский И.Г., Рейсер С.А., Мейлах Б.С., Мануйлов В.А. – російські літературознавці, співробітники Інституту літератури АН СРСР (Пушкінського Дому).

⁵⁸ Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1737. Лист від 25.09.1946. Дет. про критику «Нарису історії української літератури» (1945) та участі в цьому О.І. Білецького див.: Молоді він провів... С. 70.

⁵⁹ Під час кампанії проти «космополітів» кін. 1940-х рр. одним із керівників так званої групи «антипатріотів» було названо І. Стебуна. Див.: Мицель Михаил. Евреи Украины в 1943–1953 гг.: очерки документированной истории. Київ: Дух і Літера, 2004. Серія «Бібліотека Інституту юдаїки». 362 с.

⁶⁰ Айзеншток І. Листи О. Білецькому [1942–1961]. Лист від 27.09.1948.

⁶¹ Екельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві... С. 128.

но прийнятної для епохи пізнього сталінізму концепції російського впливу. Цю «нову сталінську компаративістику» треба було розвивати через категорію «родинності» та спорідненості двох літератур, насамперед через розрив з концепціями Олександра Веселовського про мандрівні сюжети, а також через пряму фальсифікацію фактів. І це, справді, відрізнялося від штудій з порівняльного літературознавства 1920-х – періоду найпліднішої праці вченого. Наприклад, у відомій книзі «Українські пропілеї» (1928) І. Айзеншток зосереджується на таких проблемах: роль читача в період формування української літератури, дослідження кола читання письменника, типів читачів, реконструкція «читача із пером в руках»⁶². У статті 1926 р. «Тургенев і Шевченко»⁶³ він спростовує концепцію М. Мочульського та О. Багрія про вплив шевченкового «Сну» на «Призраки» І. Тургенєва, у такий спосіб визначаючи завдання компаративістики (за О. Білецьким): «Явище кожного порядку дослідник може зібрати і незалежно від можливих здогадів – взяв чи не взяв, міг чи не міг скористатися з творів своїх попередників і сучасників той чи інший письменник. Порівняння, яке виявляє не тільки подібність, але й різниці, помагає нам глибше зрозуміти саме явище, що ми вивчаємо»⁶⁴.

Ці міркування вчених 1920-х рр. про те, що порівняння не обов'язково говорить про вплив, воно потрібно насамперед для іманентного вивчення тексту, – аж занадто далекі від завдань, поняттєвого та категоріального апарату «порівняльного» літературознавства 1940-х рр., орієнтованого на концепцію спорідненості з російською культурою, на відкидання навіть гіпотетичної можливості діалогу із західноєвропейськими літературами. Наприклад, Д. Чижевський невдовзі, 1955 р., рецензуючи «Історію української літератури. Т. 1. Дожовтнева література», за редакцією О. Білецького (1954), акцентував на «однобічному компаративізмі»: «...вони подають силу аналогій (часто сумнівних) до української літератури, але беруть їх переважно, майже виключно, з одної-однієї літератури, а саме московської»⁶⁵.

Наведемо приклад такої «русофільської» компаративістики О. Білецького. Уважно прочитаємо його статтю «Чуття єдиної родини» в українській радянській літературі» (опубл. 1949)⁶⁶, проголошеної як доповідь на сесії Інституту літератури АН ще 16 грудня 1947 р., під час боротьби з «буржуазними націоналістами». «Чуття єдиної країни» (вислів П. Тичини) розглядається як «нова якість радянської людини, що безмірно поширила і збагатила її психологію, піднесла над іншими, не радянськими людьми»⁶⁷, і ця якість має бути виражена в літературознавстві. Білецький стверджує, що якщо російська література (насамперед в особі революційних письменників-демократів) завжди чутливо описувала українську, підтримувала українських письменників, то українська – ні. На його думку, «українська література систематично стала виховувати у своїх читачів нове почуття “сім'ї єдиної”»⁶⁸, лише в радянський період, серед останніх здобутків у цій царині він називає повість О. Полторацького «Гоголь у Петербурзі» (1940, 1941), де зроблено «спробу українською мовою розповісти про Гоголя, показавши його в російському оточенні, в дружбі з Пушкіним, у взаєминах з Жуковським...»⁶⁹ Заключний акорд цього ідеологічного, але й найважливішого тематичного підходу до інтерпретації творів літератури, який поєднується з відвертою маніпуляцією фактами, звучить так: «Почуття дружби зобов'язує друзів якнайбільше пізнати один одного»⁷⁰. Справді, важко утриматися від того, щоб не назвати цей текст кон'юнктурним та заідеологізованим, але можна побачити тут і певну логіку літературознавчого аналізу: спробу зробити категорію «дружби» та «родства», «родинності» категорією літературознавства⁷¹.

Події 1949 р., на жаль, важко реконструювати в цій статті, адже не вистачає матеріалу, зазначимо лише, що у лютому 1949 р. на запит Відділу бібліографічних словників та хронології історії літератури Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка Айзен-

⁶² Айзеншток І. Українські пропілеї / Ред., вступ. ст. й прим. І. Айзенштока. [X.]: ДВУ, 1928. Т. 1. С. 34.

⁶³ Айзеншток І. Тургенев і Шевченко. *Червоний шлях*. 1926. № 2. С. 137–138.

⁶⁴ Там само. С. 148.

⁶⁵ Чижевський Д. Советська історія української літератури. *Український збірник*. Мюнхен: Інститут для вивчення історії та культури, 1955. Кн. 3. С. 61.

⁶⁶ Білецький О.І. «Чуття єдиної родини» в українській радянській літературі. *Радянське літературознавство*. 1949. № 10. С. 3–16.

⁶⁷ Там само. С. 3.

⁶⁸ Там само. С. 5.

⁶⁹ Там само. С. 13.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ На відміну від соціологічного підходу 1920-х, у цій статті 1940-х рр. взагалі не згадується ані про виробничі відносини та їхній вплив на літературу, ані про класову боротьбу, ані про письменників як виразників певної класової свідомості.

шток підготував ще одну, дуже лаконічну автобіографію з бібліографічним додатком⁷². Але початок 1949 р. – це промовиста дата, коли набирала обертів кампанія проти «космополітів», і коли вірогідність повернутися в Україну для Айзенштока стала майже нульовою, насамперед через те, що більшість обвинувачених в цій кампанії були українськими письменниками та літературознавцями єврейського походження. До кінця життя Айзеншток відвідуватиме Україну лише наїздами, на конференції або творчі зустрічі.

Наостанок розглянемо докладніше відомі сьогодні україномовні автобіографії І. Айзенштока 1975 р. Наразі можна говорити про два майже ідентичні тексти: це автобіографія І. Айзенштока з фонду Ф.Я. Шолома в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України⁷³ та в особовому фонді І. Айзенштока у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України.

Україномовні автобіографії І. Айзенштока 1970-х рр. можна назвати «ювілейними», адже 1975 р. виповнювалося 75 років з дня народження вченого. Імовірно, текст, який зберігається у фонді Ф. Шолома, був надісланий українському досліднику для написання ювілейного матеріалу. Його мали ілюструвати фотографії⁷⁴, які І. Айзеншток переслав Ф. Шолому у листі від 22 лютого 1975 р. і які, імовірно, так і не повернулися в Ленінград: «По слову Вашему, посылаю несколько своих фотографий разного времени, – выберите из них что понравится. Прошу только возвратить мне фотографии, которые “не покажутся”: кроме, фото на съезде писателей, это – единственные экземпляры»⁷⁵.

Досить докладну ювілейну статтю про І. Айзенштока Ф. Шолом написав, рукопис датовано 20 лютим 1975 р. Проте повністю матеріал так і не було опубліковано, а в друці – «Літературній Україні» (11 березня 1975) – з’явилася невелика, загального плану замітка, зі змісту якої дуже важко здогадатися, що Ф. Шолом користувався інформативно насиченим текстом. Порівняння варіантів свідчить не так про редагування, як про цензурування допису⁷⁶. Відсутній досить докладний опис харківського періоду, викреслено речення про закордонні стажування вченого⁷⁷, зник абзац про участь І. Айзенштока в Другій світовій війні, що досить важко пояснити⁷⁸, прибрані розлогі відомості про роботу вченого. Стаття Ф. Шолома стала короткою заміткою.

Листування І. Айзенштока та Ф. Шолома кін. 1960-х – сер. 1970-х рр. дозволяє реконструювати загальний контекст спілкування двох вчених⁷⁹. Головні теми пов’язані з по смертними ювілейними вечорами О.І. Білецького, якого обидва вчені вважали своїм учителем. У листі від 12 грудня 1962 р. йдеться про можливу участь І. Айзенштока в науковій сесії, присвяченій пам’яті О.І. Білецького та Л.А. Булаховського, яку планувалося проводити в Києві, де І. Айзеншток мав виголошувати доповідь «Становление ученого (Творческий путь А.И. Белецкого, 1910–1930)»⁸⁰. На жаль, мені не відомо, чи відбувся цей семі-

⁷² Айзеншток І. Автобіографія. Вибрані листи (1910–1920 рр.). С. 67; Айзеншток І. Автобіографія. *Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України*. Ф. 75. Оп. 2. Спр. 2. Автобіографія 1949 р. (Дата створення тексту – 24.02.1949 – реконструюється за штемпелем на конверті).

⁷³ Айзеншток І. Автобіографія. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 398.

⁷⁴ Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. Арк. 10–13.

⁷⁵ Там само. Арк. 13.

⁷⁶ Приміром, фраза: «Творчий літературно-науковий доробок Ієремія Яковича Айзенштока являє собою видатне досягнення радянського українознавства, яскраве втілення тісного російсько-українського наукового і культурного єднання в Радянську епоху» – було змінено на: «Літературно-науковий доробок нашого друга – яскраве втілення тісного російсько-українського наукового і культурного єднання» (Шолом Ф. Вчений-шевченкознавець. *Літературна Україна*. 1975. 11 березня. № 20 (3234)). Прикметно, що в епоху русифікації вважалося важливим викинути фразу про «видатне досягнення радянського українознавства» та підкреслити роль «російсько-українського наукового єднання».

⁷⁷ Видалено: «Успішне закінчення аспірантури і захист роботи були відзначені Наркомом освіти закордонним відрядженням – до Німеччини, Чехословаччини і Австрії, де протягом тривалого часу І.Я. Айзеншток працює в бібліотеках, слухає лекції з питань текстології, вдосконалює свої знання німецької та чеської мов» (Шолом Ф. Ювілей вченого-шевченкознавця (до 75-річчя від дня народження І.Я. Айзенштока). 2 док. на 6 арк. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 66. Арк. 2).

⁷⁸ Наводимо оригінал: «З перших днів Великої Вітчизняної війни І.Я. Айзеншток пішов добровільно на фронт; в січні 1942 р. він вступає кандидатом у члени ВКП(б), а через три місяці його приймають до членів Комуністичної партії. І.Я. Айзеншток, незважаючи на поранення, пройшов в чині майора шлях від Ленінграда до Східної Пруссії, Праги і Відня, беручи активну участь в розгромі німецько-фашистських загарбників, а потім працював дектором в Центральній групі наших військ» (Шолом Ф. Ювілей вченого-шевченкознавця... Арк. 4).

⁷⁹ В архіві Ф. Шолома в ЦДАМЛМ України зберігається 6 листів І. Айзенштока (датування: 12.12.1962, 10.11.1964, 23.11.1964, 28.12.1965, 24.1.1972, 22.02.1975); Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 217. 14 арк.

⁸⁰ У листі І. Айзеншток так характеризує тему своєї доповіді: «о путях, которыми ученый пришел к тому совершенству, какое на глазах у подавляющего большинства его знавших. В докладе я широко воспользуюсь личными воспоминаниями (кстати, и о Леониде Андреевиче [Булаховском]), отчасти даже из времени, можно сказать, доисторическом, 1916–1920 гг.» (Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. Арк. 1. Лист від 12.12.1962). Відома також стаття-спогад І. Айзенштока про дореволюційне спілкування з О. Білецьким, лекції якого відвідував молодий юрист І. Айзеншток, у цьому матеріалі надруковано уривки з автобіографічного твору О. Білецького: Айзен-

нар. У листі від 10 листопада 1964 р. І. Айзеншток говорить про можливе засідання пам'яті О. Білецького⁸¹ в ленинградському Пушкінському Домі (планувалося, що там виступатимуть Д. Ліхачов, П. Берков, А. Гозенпуд, І. Айзеншток). Також у листі згадується, що від українських вчених будуть лише сини Олександра Білецького – Андрій та Платон Білецькі⁸². Це не єдині вечори пам'яті О. Білецького, у яких брав участь І. Айзеншток, наприклад, у листі до М.П. Візира він згадує про свій приїзд у Харків взимку 1969 р. з метою прочитати доповідь про свого вчителя: «Ленинград. 16.12.69. Ноябрь-декабрь я ездил в Харьков – с докладом об А.И. Белецком (по случаю исполнившегося его 85-летия) и с несколькими лекциями»⁸³.

Зроблена в статті реконструкція історико-культурного контексту написання україномовних автобіографій Ієремії Айзенштока дозволяє виявити важливі події наукового життя вченого, які він замовчав та які досі залишаються поза увагою дослідників. Насамперед це процеси «самокритики» 1930-х рр., «чистки» наукових установ та знищення літературознавчих шкіл в Україні, репресії кінця 1940-х рр. Приклад І. Айзенштока демонструє, як у 1940-ві рр., у період «боротьби з буржуазним націоналізмом та космополітизмом», вивчення компаративістики замінювалося виконанням партійних директив. Ще один момент, який виявляється при такому ракурсі дослідження: посилена увага до теми російсько-українських взаємин та впливу російської літератури на українську авжеж не означає зближення літературознавців або формування якось спільного поля досліджень.

Додатки

У додатку публікуємо повний текст ювілейної статті Ф. Шолома про І. Айзенштока, а також лист І. Айзенштока до О. Білецького від 20 липня 1946 р., у якому розкриваються деталі написання автобіографії Айзенштока 1946 р. та особливості наукового життя в Україні цього періоду.

№ 1

Ювілей вченого-шевченкознавця (до 75-річчя від дня народження І.Я. Айзенштока)

4 березня 1975 р. минає 75 років від дня народження відомого вченого-шевченкознавця, загальноновизнаного спеціаліста в галузі української дожовтневої і радянської літератури, історика і текстолога російської, класичної і радянської літератури, літературознавця-славіста, чий праці відомі далеко за межами нашої країни, активного учасника сучасного літературного процесу, літературного критика і перекладача, члена Спільки письменників СРСР, вихователя численних кадрів філологів, комуніста Ієремії Яковича Айзенштока.

Закінчивши 1921 р. історико-філологічний факультет Харківського університету, І.Я. Айзеншток уже був добре відомий як вчений літературознавець, допитливий дослідник архівних, маловідомих і зовсім невідомих літературних джерел. Учень академіків М.Ф. Сумцова та О.І. Білецького, І.Я. Айзеншток зробив дуже багато у справі дослідження як нової дожовтневої, так і сучасної української літератури, особливо в галузі радянського шевченкознавства, одним із активних фундаторів якого він виступив ще в перші роки після перемоги Великого Жовтня.

І.Я. Айзеншток ще під час навчання в університеті глибокі наукові студії успішно поєднував з активною участю в громадсько-політичному житті. Так, будучи в 1917–1920 рр. секретарем щойно заснованого Харківського народного університету, у травні 1919 р. він за спеціальним відрядженням їде до Москви на Другий Всеросійський з'їзд позашкільної освіти, де двічі слухає виступи В.І. Леніна.

Під час навчання в аспірантурі секції історії літератури Науково-дослідної кафедри європейської культури під керівництвом проф. О.І. Білецького (1922–1925 рр.), І.Я. Айзеншток займається питаннями методології літературознавства, вивчає російсько-українські літературні взаємини, істо-

шток І.Я. Из ранних лет научно-литературной деятельности А.И. Белецкого. *Искусство слова. Сборник статей к 80-летию Дм. Благого*. Москва: Наука, 1973. С. 395–402.

⁸¹ Мені не відомо, чи відбулося це засідання, у докладному списку конференцій Пушкінського Дому немає жодних відомостей про це, див.: Конференції, сесії, научные совещания в Пушкинском Доме. Составитель А.К. Михайлова. *Пушкинский Дом: Статьи. Документы. Библиография* / АН СССР. Ин-т рус. литературы (Пушкин. дом); отв. ред. Баскаков В.Н. Ленинград: Наука, 1982. С. 265–293.

⁸² «23 ноября в Пушкинском доме, действительно, предполагается заседание памяти А.И. [Белецкого]. С докладами выступают: Д.С. Лихачев (Работы А.И. [Белецкого] в области древней литературы), П.Н. Берков (Теоретические работы), А.А. Гозенпуд (Работы в области изучения зарубежной литературы), И. Айзеншток (Творческий путь А.И. [Белецкого]). Первоначально была мысль пригласить на заседание кое-кого из Украины; речь шла, помнится, о Вас, Крутиковой, Новиченко, Журавской, – вот, кажется, и все. Однако позднее руководство ИРЛИ решило никаких приглашений иногородним товарищам не рассылать, ограничиться только приглашением Андрея и Платона Александровичей. Вот, собственно, и все, что мне известно об этом заседании, одним из инициаторов которого был и я. Само собой разумеется, никакой дискриминации в отказе от приглашений не предусматривалось: насколько я понял, все дело в том, что для организации широких заседаний с приглашениями иногородних ученых необходимы особые разрешения соответствующих инстанций» (Айзеншток І. Листи А.Ф. Шолому. Арк. 1–3. Лист від 10.11.1964).

⁸³ Айзеншток І. Листи до М.П. Візира [23.05.1963 – 39.12.1978]. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 1360. Оп. 1. Од. зб. 59. Арк. 55.

рію української літератури, часто виступаючи із статтями як на історико-літературні теми, так і з сучасних проблем літературного життя. Тоді ж він почав активно працювати над підготовкою та виданням поетичних творів Шевченка і його «Щоденника». Великі коментарі до шевченківських видань, а також вступні статті стали основою його цінкової праці «Шевченковзнавство – сучасна проблема» (1922), яка вийшла окремою брошурою і одержала схвальні відгуки спеціалістів. Перше видання «Дневника» Т. Шевченка (1925 р.) високо було оцінено у численних відгуках періодики, а також О.М. Горьким.

Закінчивши 1925 р. аспірантуру і захистивши «промоційну», як тоді говорили, роботу «Україна в поезії російського романтизму», І.Я. Айзеншток здобув звання наукового співробітника кафедри історії літератури, вченим секретарем якої він працював до 1930 р., коли кафедру було влито до Інституту Т. Шевченка Академії наук УРСР. Успішне закінчення аспірантури і захист роботи були відзначені Наркомом освіти закордонним відрядженням – до Німеччини, Чехословаччини і Австрії, де протягом тривалого часу І.Я. Айзеншток працює в бібліотеках, слухає лекції з питань текстології, вдосконалює свої знання німецької та чеської мов.

Ще під час навчання в аспірантурі І.Я. Айзеншток розпочав навчально-педагогічну діяльність, проводячи, зокрема, семінари з техніки історико-літературних досліджень для аспірантів-початківців.

Протягом 1926–1931 рр. він працює вченим секретарем Науково-дослідного інституту Т. Шевченка в Харкові, бере активну участь у створенні інститутської бібліотеки, особливо відділу рукописів, де були зібрані автографи Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та інших письменників. Одночасно І.Я. Айзеншток активно виступає в періодичній пресі з численними статтями, публікаціями і рецензіями, готує наукові та науково-популярні видання творів української літератури, з широкими вступними статтями і коментарями, зокрема П. Гулака-Артемівського (зб. творів його вийшла трьома виданнями в 1926–1930 рр. і двома виданнями в післявоєнні роки) <з великою вступною статтю – викресл.>, Г. Квітки-Основ'яненка (підготував дванадцятитомну збірку, з якої вийшли томи 1–3, <6 – закрл.?, 5, 7, 9), І. Котляревського (два видання «Енеїди»), І. Манжури, а також три томи «Українських пропілеїв».

Протягом 1931–1934 рр. І.Я. Айзеншток працює у Партвиданні ЦК КП(б)У, для якого він підготував примітки до «Записок» декабриста І. Горбачевського, велику збірку матеріалів «Декабристи на Україні» (понад тридцять аркушів), тритомну збірку архівних матеріалів «Кирило-Мефодіївського товариства» і інші.

З 1934 р. І.Я. Айзеншток за запрошенням керівництва Інституту російської літератури Академії наук СРСР (Пушкінського дому), працює тут на посаді вченого спеціаліста (то була в той час вища категорія наукових працівників). З цього часу він бере активну участь у підготовці до друку і коментуванні академічних видань класиків російської літератури – М.В. Гоголя, І.С. Тургенева, Г.І. Успенського, Ф.М. Достоєвського тощо. Для «Бібліотеки поета» він готує і видає із своїми вступними статтями та коментарями поезії Т. Шевченка (чотири видання), І. Франка, І. Котляревського, М. Щербини, Янки Купала та інші, а також друкує великий матеріал «Судьба літературного насліддя Т. Шевченка» в «Літературному наслідстві».

У зв'язку з підготовкою до 125-річчя від дня народження Т.Г. Шевченка, за запрошенням О. Корнійчука та М. Бажана, в 1938–1939 рр. І.Я. Айзеншток бере активну участь в Шевченківському ювілеї, виступає з лекціями та доповідями про Шевченка в Ленінграді, Києві, Чернігові, Петрозаводську, консультує Шевченківську виставку в Києві, бере участь у Всесоюзному Шевченківському пленумі Спілки письменників, пише книгу «Як працював Шевченко», що з'явилася друком у видавництві «Радянський письменник» 1941 р.

Протягом 1938–1941 рр. І.Я. Айзеншток періодично читає курси лекцій у Київському університеті – «Творчість Івана Франка», «Історія української літературної критики», «Техніка історико-літературного дослідження», «Творчість Г. Квітки-Основ'яненка» тощо.

З перших днів Великої Вітчизняної війни І.Я. Айзеншток пішов добровільно на фронт; в січні 1942 р. він вступає кандидатом у члени ВКП(б), а через три місяці його приймають до членів Комуністичної партії. І.Я. Айзеншток, незважаючи на поранення, пройшов в чині майора шлях від Ленінграда до Східної Пруссії, Праги і Відня, беручи активну участь у розгромі німецько-фашистських загарбників, а потім працював лектором в Центральній групі наших військ.

Після демобілізації 1946 р. І.Я. Айзеншток повертається до Ленінграда, до наукової та літературної роботи – працює в Науково-дослідному інституті театру і музики, а також читає на кафедрі російської літератури, а згодом на кафедрі слов'янської філології Ленінградського університету; підтримує тісні науково-творчі зв'язки з Інститутом російської літератури (Пушкінським домом) АН СРСР, Інститутом літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, Київським університетом, бере активну участь в роботі Ленінградського відділення Спілки письменників СРСР (партійного бюро, управлінні, ревізійній комісії, секції художнього перекладу тощо), а також останніми роками працює в Раді ветеранів Великої Вітчизняної війни.

Крім згаданих вище наукових праць, у післявоєнні роки І.Я. Айзеншток підготував тритомне видання «Дневника» О.В. Никитенка, близько сорока аркушів коментарів до двох п'ятитомних видань творів Шевченка російською мовою; підготував і коментував том листів видатного славіста В. Ягича до російських вчених, книгу «Поет-демократ Л.Н. Трефолев». На замовлення видавництва «Дніпро» написав велику статтю «Українські поети-романтики» (до однойменної збірки творів), зараз готує велику монографію «Український романтизм» (понад 20 аркушів).

І.Я. Айзеншток є автором понад 600 друкованих праць, які здобули високу оцінку радянських спеціалістів і прогресивних зарубіжних вчених. У портфелі дослідника в різний час було підготова-

но ряд праць з історії російської та української літератур і народнопоетичної творчості, слов'янської філології та сучасного літературного процесу, які чекають черги до виходу в світ.

Зараз І.Я. Айзеншток активно працює як член редакційної колегії Шевченківської енциклопедії, успішно виконує численні замовлення українських і російських періодичних видань і видавництв, бере активну участь у роботі Ленінградського відділення Спілки письменників РСФСР, працює вченим-консультантом кафедри слов'янської філології Ленінградського університету, живе великим творчим життям, сповненим численних задумів і літературно-критичних та наукових планів.

Творчий літературно-науковий доробок Ієремії Яковича Айзенштока являє собою видатне досягнення радянського українознавства, яскраве втілення тісного російсько-українського наукового і культурного єднання в Радянську епоху.

Свій 75-річний ювілей (58 років невтомної літературно-наукової, педагогічної та громадсько-політичної діяльності) Ієремія Якович Айзеншток зустрічає в розквіті творчих сил. Так побажаємо ж йому міцного здоров'я, особистого щастя, багатьох років життя і великих творчих успіхів на благо радянської філологічної науки.

Федір Шолом, кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури Київського університету ім. Т.Г. Шевченка

20 лютого 1975 р.

Шолом Ф.Я. Ювілей вченого-шевченкознавця (до 75-річчя від дня народження І.Я. Айзенштока). ЦДАМЛМ України. Ф. 977. Оп. 1. Од. зб. 66. 2 док. на 6 арк. Арк. 1–4.

№ 2

Лист І. Айзенштока до О. Білецького. 20 липня 1946 р.

Дорогой Александр Иванович!

Простите, пожалуйста, что отвечаю на Ваше письмо с запозданием⁸⁴! Ответ потребовал некоторых размышлений, да и требуемую Вами автобиографию со списком печатных работ необходимо было составить, а это чрезвычайно кропотливый и неинтересный труд⁸⁵.

Вы агитируете меня на счет переезда в Киев. Я и сам хорошо понимаю, что по всем законам, божеским и человеческим, мне давно уже необходимо было бы работать на Украине. Но, видите ли, я так давно и напрасно раскрывал Украине свои объятия, а она так упорно избегала их, что сейчас мои колебания оказываются вполне оправданными и законными. Конечно, как Вы пишете, «не той теперь Миргород»⁸⁶, но и я ведь не тот: мое положение в Ленинграде достаточно прочно и спокойно⁸⁷, с Ленинградом я связан и семьей (ведь не переведут же в Киев Военно-Медицинскую Академию⁸⁸!), и многочисленными дружескими связями, особенно упрочившимися после войны, и наконец такими возможностями научной работы в библиотеках и архивах, каких Киев предоставит мне не может. Не говорю о таких «мелочах», как переезд, перевозка книг, устройство на новом месте и пр. Для того, чтобы решиться на все это, необходимо быть твердо уверенным в целесообразности переезда, в том, что, переехав, я делаю во всех отношениях значительный шаг вперед. Конечно, перебраться наследство А.К. Дорошкевича⁸⁹, – большая честь, но ведь мы с покойником не сходились во многом, в том числе и в характере: для него все эти заведывания, руководительства – были смыслом жизни, для меня – они лишь принудительный ассортимент жизненный; я хочу (и думаю, что имею на это некоторое право) благоприятных (максимально благоприятных) условий для научной творческой работы. И если Вы мне говорите: переезжайте, начните работать, я позволяю себе возразить: давайте начнем работать, а там видно будет, стоит ли ставить вопрос о переезде, нужно ли это для Вас и для меня.

Полагаю, дорогой Александр Иванович, подобное решение вопроса не покажется Вам в какой бы то ни было мере обидным. Надеюсь также, Вы поймете мои чувства и ощущения человека морально и незаслуженно в свое время избитого⁹⁰, и не желающего снова подставлять свои бока для экзекуционных и иных упражнений. Посылаю Вам свою автобиографию и список работ: он сделан библиографически далеко несовершенно, но дает некоторое представление о моей печатной продукции. Ну, а затем буду ожидать конкретных предложений.

⁸⁴ Імовірно, йдеться про лист О. Білецького від 14 липня 1946 (Молоді він провістив... С. 69–73).

⁸⁵ Йдеться про автобіографію 1946 р.: Айзеншток І. Автобіографія 1946. ВРФТ ІЛ НАН України. Ф. 162. Од. зб. 4142.

⁸⁶ Відсилка до вірша П. Тичини «Пісня трактористки»: «Не той тепер Миргород, / Хорол-річка не та...» (1933).

⁸⁷ У Ленінграді 1946 р. І. Айзеншток працював у Науково-дослідному інституті театру і музики та у Пушкінському домі.

⁸⁸ Друга дружина І. Айзенштока – Ксенія Миколаївна Карпенко (1903–1952) – була медиком, доктором медичних наук: Отяковский В. Автобиография И.Я. Айзенштока. С. 71.

⁸⁹ Дорошкевич Олександр Костянтинович (1889–1946) – український літературознавець. У листі О. Білецького І. Айзенштоку про майбутню посаду йдеться відверто: «По смерти А.К. Дорошкевича осиротели 1) отдел XIX в Институте и 2) кафедра украинской литературы в КГУ ... Вот где Вы были бы на месте, особенно, если бы имели докторскую степень! ... Я начну кампанию по Вашей репатриации, хоть на пути к успеху могут встать и препятствия, ничего общего не имеющие с Вашей научной ценностью. Если Вас не затруднит – пришлите мне, пожалуйста, список Ваших работ, мне оно может очень пригодиться, а Вас присылка ни к чему не обяжет. Главное – скорей становится доктором. На Украине даже теперь, кроме меня, докторов литературных всего двое – Шамрай (западно-европейской литературы!) и Тамарченко, а более, кажется, никого, если не считать доктора Щурата и подобных» (Молоді він провістив... С. 70).

⁹⁰ Мається на увазі звільнення з Інституту Т. Шевченка 1931 р.

Вполне разделяю Ваше мнение о необходимости скорейшей защиты докторской диссертации. Беда моя в том, что я, по приезде, взялся за окончательное оформление итоговой моей работы по украинской литературе пер. пол. XIX в. и оказался перед необходимостью наново перерешить ряд вопросов о Котляревском, Гулаке-Артемовском, что, естественно, отодвигает срок окончания работы, хотя и делает ее безусловно ценной. Прочитав Ваше письмо, я решаюсь представить на Ваше усмотрение, так сказать, аварийный вариант. У меня имеется готовая вчерне еще одна книга, с отдельными частями которой Вы знакомы по печатным моим работам. Это – книга о Шевченко (примерное название: «Шевченко. Проблемы творчества», или что-нибудь в этом роде), в состав которой входят следующие разделы: 1) Судьба литературного наследства Шевченко (в переработанном виде), 2) К вопросу о философских основах мировоззрения Шевченко, 3) Проблемы эстетики Шевченко, 4) В творческой лаборатории Шевченко, 5) Историзм Шевченко, 6) Шевченко и фольклор, 7) Автобиографизм Шевченко, 8) История одного сюжета, 9) Читатели Шевченко. Для солидности можно прибавить еще мои статьи «Тургенев и Шевченко»⁹¹ и «Библиотека Шевченко»⁹². Все это составит книгу в 23–25 печатных листов, и книгу эту я мог бы подготовить для защиты действительно к осени, т.е. мог привезти ее с собою в Киев и в Киеве же и защищать, благо два моих оппонента – Вы и Николай Калинин⁹³ – непосредственно связаны с Киевом, а Н.К. Пиксанов⁹⁴ давно уже выразил полное согласие свое приехать на мою защиту в любую точку земного шара. В крайнем случае, Н.К. Гудзия мог бы заменить тов. Тамарченко⁹⁵. Относительно этого моего предложения с нетерпением ожидаю Вашего решительного приговора. Как Вы скажете, так тому и быть. От себя скажу еще только, что предлагаемая книга о Шевченко должна была составить второй том моих «Очерков»; сейчас этот порядок можно было бы переменить.

«Нарис»⁹⁶ я получал, по Вашей протекции, еще в апреле. Молчал о нем, потому что совместно было говорить о книге, написанной левой кирилюковской⁹⁷ ногой. То, что говорится там о литературе XIX в., – сплошной бред человека, который когда-то что-то читал, мучительно вспоминает прочитанное, но, вследствие органических дефектов мозгового вещества, способен припомнить лишь немногое и притом в большинстве случаев далеко не самое существенное. Когда выйдет соответствующий номер «пропагандиста», пожалуйста, пришлите для ориентации.

Рад буду принять посильное участие в редактировании «учебника». По обстоятельствам моим я мог бы приехать в Киев на октябрь; об этом написал также Ищуку⁹⁸. Что касается различных «пропілей»⁹⁹, то изучение их я продолжаю и надеюсь как-нибудь удивить мир целой галереей таких «старосветских помещиков», грешивших в часы обильного досуга украинскими стишками. Но само собой разумеется, я никогда не думал, что о них необходимо говорить и в школьном преподавании, так что в этом у меня с Вами нет никаких расхождений.

Вы спрашиваете, кто из высших мира сего знает меня. В добрых отношениях я был с Н.П. Бажаном; стороною знаю, что он недавно говорил о необходимости привлечь меня к работе украинских учреждений. Стебун¹⁰⁰ писал, что и в ЦК ему отзвались обо мне очень хорошо.

Стороною я знаю и об упоминаемых Вами возможных непредвиденных осложнениях и затруднениях к моей репатриации¹⁰¹. Я, конечно, представляю, о чем идет речь, скажу только, что, напр., в армии мне ни разу не приходилось сталкиваться с предвзятым к себе отношением, хотя прошел я путь от [викресл.] рядового до работника Политуправления фронта. Во всяком случае, это также одна из основательных причин моего благожелательно-выжидательного отношения ко всему и всяческому украинским предложениям¹⁰².

Ну вот, кажется, на все вопросы, затронутые в Вашем письме, ответил. С нетерпением буду ожидать коротенького Вашего извещения относительно моих диссертационных предложений. Будьте здоровы и благополучны! Сердечный привет всем Вашим близким, а также Копьще¹⁰³, которого

⁹¹ Мається на увазі ця стаття: Айзеншток І. Тургенев і Шевченко. С. 137–138.

⁹² Мені ця стаття не відома.

⁹³ Гудзій Микола Каленикович (1887–1965) – український та російський літературознавець, учень В.М. Перетца, академік СРСР.

⁹⁴ Піксанов Микола Кір'янович (1878–1969) – російський літературознавець, текстолог.

⁹⁵ Тамарченко Давид Євсенко (1907–1959) – літературознавець, літературний критик.

⁹⁶ Мається на увазі це видання: Нарис історії української літератури / За ред. С. Маслова, Є. Кирилюка. Вид-во Академії наук УРСР, 1945. 280 с.

⁹⁷ Кирилюк Євген (1902–1989) – український літературознавець, досліджував творчість П. Куліша. Брав участь у кількох репресивних кампаніях проти колег-літературознавців.

⁹⁸ Іщук Арсен Олексійович (1908–1982) – український літературознавець, у 1946 р. – проректор Київського державного університету, у листі Білецького до Айзенштока читаємо: «Проректор Іщук радісно зустрів передане мною Ваше пожелание прочесть какой-либо курс в КГУ» (Молоді він провістив... С. 70. Лист від 14.07.1946).

⁹⁹ У книзі І. Айзенштока «Українські пропілеї» (1928) багато уваги приділяється українським другорядним письменникам пер. пол. XIX ст.

¹⁰⁰ Стебун Ілля Ісаакович (1911–2005) – з 1945 по 1949 рр. працював в Інституті літератури ім. Т. Шевченка, одночасно виконував обов'язки заступника голови Спілки письменників України, партійний робітник та функціонер.

¹⁰¹ Мається на увазі, що Айзеншток був свереєм.

¹⁰² Справді, 1949 р. в Україні набирає обертів кампанія проти «космополітів», яка була загалом направлена проти українських письменників та літературознавців єврейського походження.

¹⁰³ Копиця Давид Демидович (1906–1965) – заступник директора з наукової роботи Інституту літератури ім. Т. Шевченка, у ньому працював ще до війни; у 1946–1948 рр. – заступник начальника Управління пропаганди та агітації ЦК КП(б)У.

и я, вместе с Вами, считаю одним из самых толковых и порядочных людей на нашем киевском горизонте.

<підпис>

Подается за автографом: *Айзеншток І. Лист до О. Білецького. 20 липня 1946. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 162. Од. зб. 1733. 2 арк.*

References

Druzhinin, P. (2012). *Ideologiya i filologiya*. Leningrad, 1940 gg.: Dokumentalnoe issledovanie [Ideology and philology. Leningrad, 1940s: Documental research].

Halchenko, S. (Ed.). (1999). *Molodi vin provistyv «filolohichni i literaturoznavchyi renesans»*. Z lystiv Oleksandra Biletskoho do I. Aizenshtoka [He predicted a «philological and literary renaissance» for young people. From Oleksandr Biletskyi's letters to I. Eisenstock]. *Slovo i chas – Word and time*, 11, P. 69–73.

Iekelchuk, S. (2008). *Imperii pamiaty. Rosiisko-ukrainski stosunki v radianskii istorychnii uiavi* [The empire of memory. Russian-Ukrainian relations in the soviet historical imagination]. Kyiv, Ukraine.

Liashko, S. (2013). *Mohylianskiy – ostannii lytsar Postiinoi komisii dlia skladannia biohrafichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy (1923–1933)* [Mohyliansky was the last knight of the Standing committee for the compilation of a biographical dictionary of Ukrainian figures (1923–1933)]. *Pamiatky Ukrainy – Sights of Ukraine*, 9, P. 34–41.

Liashko, S. (Ed.). (2018). *Aizenshtok Iieremiia Yakovych. Avtobiohrafiiia. Avtobiohrafichni dzhherela Postiinoi komisii dlia skladannia Biohrafichnoho slovnyka diiachiv Ukrainy (1918–1933)* [Aizenshtok Iieremiia Yakovych. Autobiography. Autobiographical sources of the Standing committee for the compilation of the Biographical dictionary of Ukrainian figures (1918–1933) of the Ukrainian Academy of sciences]. Kyiv, Ukraine.

Movchan, R. (Ed.). (2015). *Aizenshtok Iieremiia Yakovych. Sami pro sebe: avtobiohrafii ukrainskykh myttsiv 1920-kh rr.* [Aizenshtok Iieremiia Yakovych. About themselves: autobiographies of Ukrainian artists of 1920s]. Kyiv, Ukraine.

Otyakovskiy, V., Babak, G. (2022). *Materialy k bibliografii I.Ya. Ayzenshtoka* [Bibliography materials of I.J. Eisenstock]. *Zbornik Matitse srpske za slavistiku – Collection of Matiche srpske for slavistics*, 101, P. 77–92.

Otyakovskiy, V. (2022). *Avtobiohrafiiia I.Ya. Ayzenshtoka* [Autobiography of I.J. Eisenstock]. *Zbornik Matitse srpske za slavistiku – Collection of Matiche srpske for slavistics*, 101, P. 55–75.

Zakharkina, S. (Ed.). (2003). *Aizenshtok I. Avtobiohrafiiia. Vybrani lysty (1910-i–1920-i roky)* [Aizenshtok I. Autobiography. Selected letters (1910s–1920s)]. Kyiv, Ukraine.

Пашко Оксана Володимирівна – кандидат філологічних наук, старша викладачка кафедри літературознавства ім. В. Моренця Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Сковороди 2, м. Київ, 04070, Україна), стипендіатка програми Philipp Schwartz-Initiative Alexander-von-Humboldt-Stiftung (Німеччина) в Європейському університеті Віадрина (Франкфурт-на-Одері) (Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder)).

Pashko Oksana – candidate of philological sciences, senior lecturer at the department of literary studies of V. Morenec National university «Kyiv-Mohyla Academy» (2 Skovorody Str., Kyiv, 04070, Ukraine), a fellow of the Philipp Schwartz-Initiative Alexander-von-Humboldt-Stiftung program (Germany) at the European University Viadrina (Frankfurt-on-Oder) (Europa-Universität Viadrina Frankfurt (Oder)).

E-mail: o.pashko@ukma.edu.ua

«...I'M NOT LOOSING HOPE OF GETTING TO KYIV SOMEHOW»: UKRAINIAN-LANGUAGE AUTOBIOGRAPHIES OF IEREMIA AIZENSHTOK (1931, 1946, 1949, 1975)

The article analyzes five autobiographies of the Ukrainian literary critic Ieremia Aizenshtok (1931, 1946, 1949, 1975) and unpublished letters of the scientist to his Ukrainian colleagues in the 1920–1970s. This material allows us to achieve the main goal, which is to reconstruct little-known, or even completely unknown, pages of the scholar's life. It is about cooperation with The biographical dictionary of the Ukrainian Academy of sciences, which was made under the leadership of Mykhailo Mohylyanskyi in the late 1920s – the early 1930s, the tragic events of «self-criticism» among scientists in the 1930s, as well as the scientist's attempt to return to Ukraine in 1946–1947 and defend his doctoral thesis, the struggle against «bourgeois nationalists and cosmopolitans» (1946–1949). Methodology. In the article, the author relies on a cultural and historical approach to the study of literature. The scientific novelty lies in the of I. Aizenshtok's previously unknown autobiography into scientific circulation, the analysis of a large complex of correspondence between the scientist and Ukrainian Soviet literary critics. The reconstruction of the historical and cultural context of the writing of his Ukrainian-language autobiographies made in the article allows us to identify important events in the life of the scientist and to draw conclusions that he deliberately kept silent about some episodes of his scientific career. First, it is about the processes of «self-criticism» of the 1930s, the «cleansing» of scientific institutions and the destruction of literary schools in Ukraine, and

the repressions of the late 1940s. The example of Aizenshtok demonstrates how in 1940s, during the «struggle against bourgeois nationalism and cosmopolitanism», comparative studies were replaced by the implementation of party directives.

Key words: *Ieremiia Aizenshtok, Oleksandr Biletskyi, Yurii Mezhenko, Mykola, Vizyr, Fedir Sholom, autobiography, Ukrainian literary studies, Ukrainian literature, self-criticism of 1930s, struggle with bourgeois nationalists and cosmopolitans.*

Дата подання: 15 грудня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пашко, О. «...я не трачу надії потрапити якось до Києва»: україномовні автобіографії Ієремії Айзенштока (1931, 1946, 1949, 1975). *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 154–170. DOI: 10.58407/litopis.240116.

Цитування за стандартом APA

Pashko, O. (2024). «...ia ne trachu nadii potrapytu yakos do Kyieva»: ukrainomovni avtobiohrafii Ieremii Aizenshtoka (1931, 1946, 1949, 1975) [“...I’m not loosing hope of getting to Kyiv somehow”: Ukrainian-language autobiographies of Ieremiia Aizenshtok (1931, 1946, 1949, 1975)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 154–170. DOI: 10.58407/litopis.240116.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

УДК 821.161.2-6:930(092)(477)«1929/1941»

Ольга Гейда, Тамара Демченко

«...ЗЛАМАВ ОДНІ, РОСТИТИ ІНШІ КРИЛА...»:

Михайло Могилянський.

Листування з Наталією Полонською-Василенко

1929–1941 / Упорядк. та передм. В. Сергієнко.

Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2023. 496 с., фотоіл.

DOI: 10.58407/litopis.240117

© О. Гейда, Т. Демченко, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4971-4867>, <https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>

Давно відомо, що прийняття людиною історичних подій, особисті переживання часу, спогади та оцінки сучасників – безцінні джерела для відтворення епохи. Залюднення історії, наповнення її живими людськими свідченнями – є запорука об’єктивнішого та переконливішого її відображення. У цьому контексті епо-документи (епістолярій, спогади, щоденники, записки) являють собою неоціненне джерело знань про минувшину. Вони немовби розфарбовують чорно-білу матрицю різноманітними кольорами неповторного людського досвіду.

Перше академічне видання 125 листів письменника, журналіста, вченого та громадського діяча, чернігівця Михайла Могилянського (1873–1942) до відомої історикині Наталії Полонської-Василенко (1884–1973), яке побачило світ у складні часи війни Росії проти України, занурює нас у реалії не менш трагічної доби кінця 20-х – поч. 40-х рр. ХХ ст., початковий період Другої світової війни. Цінне й цікаве видання вийшло друком у рік, коли в Україні, нехай і скромно, але все-таки відзначають 150-річчя від дня народження М. Могилянського. З огляду на те, як він любив книги, це гідне вшанування його пам’яті.

Упорядниця та авторка передмови, кандидатка історичних наук, провідна співробітниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Вікторія Сергієнко, врахувавши всі сучасні академічні вимоги до публікації такого роду джерел, ґрунтовно підготувала епістолярій до видання. У передмові «Листи туги і надії» вона подає різнобічні факти з біографій адресатів, глибоко аналізує їх та апелює до маловідомих архівних матеріалів. Такий підхід дає змогу осмислити творчий шлях та епістолярну спадщину обох героїв у контексті епохи, проаналізувати творчий доробок і, насамперед, корпус листів. Авторці пощастило відтворити особистісні духовно-психологічні характеристики цих без перебільшення визначних діячів української науки та громадського життя кінця ХІХ – пер. пол. ХХ ст.

Оригінали листів М. Могилянського до Н. Полонської-Василенко дійшли до нашого часу й зберігаються в особовому фонді її другого чоловіка, академіка М. Василенка, що, напевно, свідчить про особливе ставлення Наталі Дмитрівни до адресата та цілеспрямовану їх передачу на зберігання. Листи знаходяться в Центральному державному архіві-музеї літератури й мистецтва України. Зворотні листи-відповіді Н. Полонської-Василенко, розміщені в додатках, збереглися в значно меншій кількості (5 листів і листівок). Книга супроводжується необхідним для наукової роботи іменним покажчиком і розлогими коментарями. У додатках подані чотири не опубліковані раніше оповідання, есе та вірші останніх років життя М. Могилянського, винайдені упорядницею в архівах. Видання проілюстро-

ване фотографіями обох кореспондентів, деякі з яких теж публікуються вперше¹. Детальна та ґрунтовна археографічна передмова до видання може слугувати зразком для наукової публікації подібних джерел у майбутньому. Листування велося російською мовою, хоча окремі фрагменти та ділові листи писалися по-українськи.

Знайомство М. Могилянського з Н. Полонською-Василенко відбулося у 1923 р. в Києві. Він – головуючий Комісії ВУАН для складання Біографічного словника українських діячів, вона – науковиця-інтелектуалка, співробітниця Академії наук, перша жінка, обрана приват-доцентом Київського університету св. Володимира, дружина друга М. Могилянського, колишнього президента ВУАН, академіка Миколи Василенка. Їхня взаємна тепла приязнь тривала двадцять років. Наталя Дмитрівна цінувала ці дружні стосунки, захоплюючись ерудицією та професіоналізмом адресанта, його досконалим знанням літератури та мистецтва й наївною вірою в верховенство правди, рівності, свободи та можливість побудувати світле майбутнє для усього людства, розуміючи, мабуть, що таких людей вже не зможе породити тоталітарна доба. Могилянський в очах Наталії Дмитрівни був людиною з вираженою емпатією та романтичним світосприйняттям, трохи нерозсудливим і непрактичним у побуті. Михайло Михайлович через відчуття самотності потребував щоденного дружнього спілкування, визнаючи, що «едва ли кто-либо острее меня чувствует Ваше отсутствие ... Взволнованные чувства требуют властно обмена мыслями в разговоре...»²

У 1933 р. їх обох як «колишніх людей» було викинуто на узбіччя соціалістичного будівництва. «Ежедневно хожу на чистку», повідомляв М. Могилянський³, який так і не зміг написати у жорстоку радянську реальність. Саме цими, 1933–1935 рр., певно, найскладнішими роками у житті Михайла Михайловича датовано більшість опублікованої кореспонденції. Хоча 1937–1938 рр., коли він дізнався про страту двох старших дітей, та й наступні роки його не надто довгого життя, щасливими назвати важко.

М. Могилянський упродовж 10 років (1923–1933) був керуючим справами Постійної комісії ВУАН для укладання «Біографічного словника українських діячів»⁴. Як писала згодом Н. Полонська-Василенко, «Маленька кімнатка, де містилася Комісія біографічного словника, стала осередком, де щодня зустрічалися десятки людей». Вона «перетворилася на свого роду клуб ВУАН, де можна було інформуватися з приводу всіх подій наукового, громадського, політичного життя Києва, а іноді й ширше за Київ»⁵.

Листи наповнюють історію підготовки Словника подихом радянської повсякденності та буденних проблем наукового життя-буття. Але, якщо, скажімо, невчасне виконання співробітниками взятих на себе зобов'язань, були, є й будуть⁶, то економічні, соціальні реалії, загальна атмосфера громадського життя країни, у якій нібито будували соціалізм, а насправді – тоталітарну державу найжорстокішого типу, були просто нестерпними. Проте в листах прочитати про це не можна, бо й М. Могилянський, і Н. Полонська-Василенко добре знали, що поштово відправлення часто перлюструвалися, і від того, що там вичитають і як витлумачать написане в «компетентних органах», залежали не тільки відносна воля, робота, а й саме життя ні в чому неповинних людей. З іншого боку, і адресант, і адресат добре оволоділи езоповою мовою та могли обмінюватися думками з будь-якого приводу.

Напередодні 90-х роковин одного з найбільших злочинів радянської влади – штучного Голодомору 1932–1933 рр. – згадаємо, як і що про голод у Києві писав М. Могилянський: «очевидно стає, що єдиною причиною, чому я так схуд, – був недостатній прийом предметів годування ... – тільки!». «Зимой пухнущие от голода, и дома, и в академии, пальцы не дают работать...»; «замучен в буквальном смысле слова»⁷.

ВУАН переживала складні часи... Про це багато написано в листах, але в силу причин, про які йшлося вище, М. Могилянський міг дозволити собі тільки критичні зауваження на рівні Степана Степановича чи Івана Івановича Кравченка – свого найбільшого обвинувача⁸. Цікаво, що лист від 25 лютого 1934 р. завершується притчею про курей, які спокійно ходять подвір'ям, доки не прийде кухар, зловить і тут же заріже декількох із них. Решта страшенно перелякана, але швидко заспокоюється, бо зарізали не їх, «сподіваються, що більш такого не буде ... буде "мирне житіє"... Хіба це не нагадує нашої Акаде-

¹ Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941 / Упорядк. та передм. В. Сергієнко. Харків: ТОВ «Видавництво "Права людини"», 2023. С. 40–42.

² Там само. С. 64.

³ Там само.

⁴ Ляшко С. М. Могилянський – останній лицар Постійної комісії для складання Біографічного словника діячів України (1923–1933). *Пам'ятки України: Історія та культура*. 2013. № 9 (вересень). С. 34.

⁵ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упорядк., вступ. ст. В. Шевчука. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2001. С. 496–497.

⁶ Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко... С. 51–53.

⁷ Там само. С. 63, 67.

⁸ Там само. С. 29–30, 67, 68, 92–95.

мії наук та її співробітників?!»⁹ Тривала епопея зі звільненням геть виснажила М. Могилянського: «Устал я так, что до сих пор “отойти” не могу. И не дорожу академическим местом, дорожу только своей честью и честностью, то есть вещами малопонятными большинству моих обвинителей»¹⁰.

Перед нами постає трагедія нищення інтелектуальної еліти радянськими безбожниками та неосвіченими представниками «нової влади», оскільки саме ця еліта контрастно відзеркалювала їх власну бездарність і нікчемність. Зробити це було не так вже й важко, бо «стара інтелігенція» була геть незахищеною від невігластва, підлості керівництва та зрадиництва так званих колег. «Ощущаю моральную для меня невозможность задыхаться в создавшейся в академии обстановке»; «страха не боюсь и смерти не страшуся», – звиряється М. Могилянський своїй адресатці¹¹.

Відчай від неспроможності щось змінити та зневіра в людей охоплювали його як чорна хмара та паралізували життєві сили, сковували можливості творчості, а значить, неминуче призводили до повільного вмирання – «распятия на глупости». Відростити зламані крила письменник уже не зміг, не вистачило сил та часу. Збитий з ніг арештами та смертю своїх дітей¹² 69-річний науковець помер від білокрів'я у березні 1942 р. в евакуації в селищі Большая Мурта Красноярського краю, де й був похований. Могила не збереглася. «Я вовсе не жду какой-то реабилитации от потомков. И вполне разделяю взгляд Анатолия Франса, что потомкам не будет ни интереса, ни времени, ни каких-либо серьезных побуждений к исправлению несправедливостей современников», – писав він¹³.

Але шанований Михайло Михайлович помилявся, і переконливим доказом цього стала рецензована книга. Нащадкам не байдуже, і хоча для нього виправити вже нічого не можна, для нас його різнобічний творчий спадок, страдницьке життя цікаві та потрібні, бо є важливою ланкою подальшого руху по нелегкому шляху до перемоги, до утвердження України в світі як демократичної європейської держави.

Дата подання: 31 вересня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 10 січня 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гейда, О., Демченко, Т. Рецензія : «...Зламав одні, ростити інші крила...» // Михайло Могилянський. Листування з Наталією Полонською-Василенко 1929–1941 / Упорядк. та передм. В. Сергієнко. Харків: ТОВ «Видавництво “Права людини”», 2023. 496 с., фотоіл. *Сіверянський літопис*. 2024. № 1. С. 171–173. DOI: 10.58407/litopis.240117.

Цитування за стандартом APA

Heyda, O., Demchenko, T. (2024). *Retsenziia: Nove monohrafichne doslidzhennia istorii chernihivskoi yeparkhii* // Tarasenko O.F. *Chernihivska yeparkhiia u XIX – na pochatku XX st.* Chernihiv: Desna Polihraf, 2022. 320 s. [Review: “...Broke one wing and grew another...”: Mykhailo Mohyliansky. Correspondence with Natalia Polonska-Vasylenko. 1929–1941 / Comp. and ed. by V. Serhiyenko. Kharkiv: LLC “Publishing house «Human rights”», 2023. 496 p., photo-illustrated]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, P. 171–173. DOI: 10.58407/litopis.240117.

⁹ Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко... С. 95–96.

¹⁰ Там само. С. 74.

¹¹ Там само. С. 77, 80.

¹² Журавльова С. Родина Могилянських і Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. 2002. Вип. 3. С. 142–145; Савенок В. Лада Могилянська: двічі репресована українська поетеса. *Літературний Чернігів*. 2023. № 2. С. 147–151; Демченко Т., Іваницька С. Скептик, якому властиво захоплюватися (До 150-ї річниці від дня народження Михайла Могилянського). *Літературний Чернігів*. 2023. № 3. С. 139–148.

¹³ Могилянський М. Листування з Наталією Полонською-Василенко... С. 81.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Всеукраїнський науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, С. Р. Молочко.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.
Менеджер з адміністративних питань В. О. Солохненко.

Підписано до друку 22.02.2024 р. Формат 70x108^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк.15,10. Обл.-вид. арк. 17,72. Тираж 100 прим. Зам. 01/СЛ-01.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. 063-2558821, 097-7523316
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com